T.C.

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

YÜZBAŞI NİKOLAY RIÇKOV'UN 1771 YILINDA KIRGIZ-KAZAK BOZKIRLARINDAKİ GÜNLÜK SEYAHAT NOTLARI VE DEĞERLENDİRMESİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

MERVE UÇMAN BAYRAK

Haziran-2018

T.C.

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

YÜZBAŞI NİKOLAY RIÇKOV'UN 1771 YILINDA KIRGIZ-KAZAK BOZKIRLARINDAKİ GÜNLÜK SEYAHAT NOTLARI VE DEĞERLENDİRMESİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Merve UÇMAN BAYRAK

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN

Haziran-2018

ONAY

Merve Uçman Bayrak tarafından hazırlanan"Yüzbaşı Nikolay Rıçkov'un 1771 Yılında Kırgız-Kazak Bozkırlarındaki Günlük Seyahat Notları ve Değerlendirmesi" başlıklı bu yüksek lisans tezi İstanbul Medeniyet Üniversitesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ **İMZA**

Tez Danışmanı:

[Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN] .....

Kurumu: İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

[Prof. Dr. Osman YORULMAZ] .....

Kurumu: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

[Dr. Öğretim Üyesi Nilgün DALKESEN] .....

Kurumu: İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 27.06.2018

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığım bu Yüksek Lisans tezinin bizzat tarafımdan ve kendi sözcüklerimle yazılmış orijinal bir çalışma olduğunu ve bu tezde;

1- Çeşitli yazarların çalışmalarından faydalandığımda bu çalışmaların ilgili bölümlerini doğru ve net biçimde göstererek yazarlara açık biçimde atıfta bulunduğumu;

2- Yazdığım metinlerin tamamı ya da sadece bir kısmı, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmışsa bunu da açıkça ifade ederek gösterdiğimi;

3- Alıntılanan başkalarına ait tüm verileri (tablo, grafik, şekil vb. de dahil olmak üzere) atıflarla belirttiğimi;

4- Başka yazarların kendi kelimeleriyle alıntıladığım metinlerini kaynak göstererek atıfta bulunduğum gibi, yine başka yazarlara ait olup fakat kendi sözcüklerimle ifade ettiğim hususları da istisnasız olarak kaynak göstererek belirttiğimi,

beyan ve bu etik ilkeleri ihlal etmiş olmam halinde bütün sonuçlarına katlanacağımı kabul ederim.

Merve UÇMAN BAYRAK

ÖNSÖZ

Rönesans ile başlayan Batılılaşma döneminin ve Coğrafi Keşifler ile başlayan yeni toprakları tanıma isteğinin; Türk ve Dünya tarihinin seyrini değiştirdiği açıktır. Avrupalılaşma bağlamında kendinden daha güçsüz gördüğü halklar üzerinde siyasi, askeri ve kültürel olarak otorite kurmak isteyen büyük devletler, bu halkları kendilerine birer sömürgeye dönüştürmüştür. Sanayi Devriminin başlamasıyla yeni coğrafyaların keşif hareketleri, ticari ve ekonomik prestij kazanma hırsının yön verdiği bir hal almıştır. Artan teknolojik imkânlarla birlikte yeni coğrafyalara daha kolay ve daha az sürede ulaşılması mümkün olmuştur.

Yeni coğrafyaların ve bu coğrafyalarda yaşayan insanların tanınmasında; tarihin yazılı malzeme grubuna giren seyahatnameler önemli bir yer tutmaktadır. Çöller ve okyanuslar aşılarak çıkılan yolculuklar, seyyahın yaşamının ayrılmaz bir parçası haline gelir ve kendisine yabancı olan bu mekânlarla tanışmasını ve izlenimlerini, okuyucusuna başı ve sonu belli olan bir kurgu içinde anlatır. Bu seyahatleri yazar, kimi zaman kendi yaşadığı dönemde bir günlük tutarak, kimi zaman geçmişte kalan anılarıyla, kimi zaman da devletlerin diplomatik faaliyetlerinin adı altında elçilik raporlarıyla kaleme alır.

Bu çalışmada ele alınan *"Dnevniya Zapiski Puteşestviya Kapitana Nikolaya Rıçkova v Kirgis-Kaysatskoy Stepe, 1771 Godu" (Yüzbaşı Rıçkov'un 1771 Yılında Kızgız-Kazak Bozkırlarındaki Günlük Seyahat Notları)* adlı seyahatname birinci el kaynak olan seyahatnamelerden biridir. Bu seyahatname örneğinden hareketle, tez kapsamında bir tarihçinin bu türden kaynakları yukarıda adı geçen farklı edebi türlerle kıyaslamalar yaparak tarih ilmi içinde konumunu anlamaya çalıştık. Öte yandan seyehatname metnini Rusça aslından Türkçe'ye kazandırarak bu metni Asya çalışmalarına ilgi duyan diğer araştırmacıların hizmetine sunmaya çalıştık.

Seyahatnamelerin geçmişi aydınlattıkları su götürmez bir gerçektir, ancak bir tarihçinin bu "ışığı" doğru bir şekilde analiz etmesi için seyahatnamenin sunduğu verilerin, bahsi geçen döneme ait diğer kaynaklar ile arasında tarihsel gerçekliğe dayanan bir bağ kurup kurmadığını bulması gerekir. Şayet ki bu bağ bulunur, seyahatnamede konu edilen bölge insanlarının o anki yaşayış şekilleri ve o dönemin siyasi çehresi üzerine gerçeğe yakın bir bakış açısı oluşturmak mümkün olabilir. Öyle ki tarihçi, olaylara ve kaynaklara yaptığı doğru tenkitler çerçevesinde seyahatnamelerin seyyahın mesleğine, vatandaşı olduğu ülke topraklarına bağlılığına, mensubiyetine, dinine ya da anlık dikkatine göre oldukça öznel değerlendirmelerle şekillenmesine de kulak kabartmalı ve seyyahın kendisine yabancı farklı kültürlere dair ifadelerinde oluşabilecek önyargıya karşı ihtiyatlı davranmalıdır.

Uzun bir tarihsel süreci oluşturan, Rusya'nın Asya topraklarına yönelmesine dair ipuçları bulabilme ve elimizdeki seyahatnameyi orjinalinden ayrılmadan Türkçe'ye ve Türk tarihi literatürüne kazandırma isteği; bizi böylesi bir çalışma hazırlamaya teşvik eden nedenlerdir. Bu çalışmada da, Rusya'nın Asya coğrafyasını daha iyi tanımak, hâkimiyet alanını genişletmek amacıyla Asya topraklarına keşfe gönderdiği araştırmacılarından biri olan Yüzbaşı Nikolay Rıçkov'un Kırgız-Kazak'lara ve onların yaşadığı coğrafyaya dair verdiği bilgileri analiz etme fırsatını yakaladık. Bu bağlamda tezimizin birinci bölümünde seyehatnameler hakkında kavramsal bir değerlendirme yapmaya çalıştık. İkinci bölümde seyehatname yazarımız N. Rıçkov'un hayatı, yolculuğu hakkında bilgi vermeye çalıştık ve tez konumuz olan seyehatnamenin değerlendirmesi yaptık. Tezimizin üçüncü bölümünü ise seyehatnamenin Türkçeye tercümesine tahsis ettik. Çeviriye esas olan metnin 1772 yılında yapılan Rusça baskısının faksimilesini ek olarak tezimizin arkasına ekledik.

Rıçkov'un seyahati boyunca kaleme aldığı metnin çevirisinde, orijinalinden kopmamak amacıyla gerekli olan yerlerde metnin berraklaşmasını sağlamak adına dipnotlarda açıklama yaptık. Bu dipnotları sayfa altında sayı ile gösterdik, metin içinde sınırlı sayıda ismin okunuşlarını Rıçkov'un imlasını koruyarak Türkçe söylenişini köşeli parantez içinde verdik: Tirsakan nehri [Tersakan] veya Abul Hair Han [Ebu'l- Hayr Han] örneklerinde olduğu gibi. Rıçkov'un orijinal baskısında kendi açıklamalarına ait olan dipnotlar ise metinde "*" işareti ile gösterilmiştir.

Matbu metindeki sayfa numaralarını, cümle bütünlüğünü bozmamak adına Türkçe çevirisinde birkaç yerde cümle sonuna koyduk ve parantez içinde (s.) şeklinde verdik. Yazarın orijinal metinde derkenar olarak verdiği başlıkları, ilgili kısımlarda cümle başında ya da sonunda köşeli parantez içinde [Derkenar:] şeklinde vermeyi uygun gördük. Rıçkov'un notlarının başına koyduğu tarihleri, cümle akışını bozmayacak şekilde kimi yerlerde bir sonraki sayfanın başladığı yere, kimi yerlerde ise tarihin atıldığı sayfanın bitiş cümlesinin olduğu yere (1 Mayıs 1771) şeklinde parantez içinde vermeyi uygun gördük. Ayrıca Rıçkov, metinde sık sık uzunluk ve ağırlık ölçü birimlerine yer veriyor. Gerekli tanımlamaları dipnotlar halinde vermemizle birlikte, metin içinde geçen birimlerin yanına köşeli parantez içinde o birimin Türkçe karşılığını da verdik.

Her bilimsel çalışmada olduğu üzere bu tez çalışmamızı gerçekleştirmemizde emeği geçen ve teşekkürü borç bildiğimiz isimler vardır.

Öncelikle yoğun bir mesai gerektiren çalışmamızın başlangıcından sonuna kadar yanımda olan; olumlu ve destekleyici tutumunu, sahip olduğu bilgi ve tecrübelerini benden esirgemeyen değerli tez danışmanım Prof. Dr. Hayrunnisa Alan hocama;

Elimizdeki metni bize öneren ve sağlayan Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Osman Yorulmaz hocama;

Üç yıl boyunca Tarih bölümünü bana daha da sevdiren, her konuda fikir alabildiğim ve güler yüzleriyle kapılarını bana açık tutan İstanbul Medeniyet Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyelerine; başta tez çevirimin kontrolünü yaparak bu zorlu süreçte beni yalnız bırakmayan arkadaşım Diana Esenkan'a ve dostlarıma; tüm çalışmalarım boyunca zengin kaynaklarından ve sakin çalışma ortamından yararlandığım İSAM Kütüphanesine;

Sevgilerini ve desteklerini hiçbir zaman benden esirgemeyen annem, babam ve kardeşime; son olarak hayat arkadaşım Servet Bayrak'a sonsuz teşekkür ederim.

Merve UÇMAN BAYRAK

İÇİNDEKİLER

ONAY……....i

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI…….....ii

ÖNSÖZ……iii

İÇİNDEKİLER…….…...vi

KISALTMALAR LİSTESİ……..…….....viii

ÖZET……..….ix

ABSTRACT…….xi

GİRİŞ……1

I.BÖLÜM : SEYAHATNAME (KAVRAMSAL DEĞERLENDİRME).....13

II.BÖLÜM: N. P. RIÇKOV'UN HAYATI VE YOLCULUĞU……..…..34

II.I.HAYATI……34

II.II. İLK YOLCULUKLARI……..……37

II.III. 1771 YOLCULUĞU VE DEĞERLENDİRMESİ…….……40

III. N. P. RIÇKOV'UN 1771 YILINDA KIRGIZ-KAZAK BOZKIRINDAKİ GÜNLÜK SEYAHAT NOTLARININ TÜRKÇE'YE TERCÜMESİ……..44

SONUÇ……...……..…105

BİBLİYOGRAFYA…….….108

IV. EKLER……...……116

IV. I. METNİN RUSÇASI……..……...116

IV. II. N. P. RIÇKOV'UN RESMİ……...…….223

IV. III. GÜZERGÂH VE HARİTA……...……...……224

ÖZGEÇMİŞ……...……...230

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.e.	:Adı geçen eser
a.g.y.	:Adı geçen yazar
bkz.	:Bakınız
Çev.	: Çeviren
Ç.N.	:Çeviren Notu
PSRL	: Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey
s.	: Sayfa
S.	:Sayı
SPB	: SanktPeterburg
T.	: Tom –Rusça- (Cilt)
TDVİA	: Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	:Yayınları
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
YY.	: Yüzyıl

ÖZET

Dnevniya Zapiski Puteşestviya Kapitana Nikolaya Rıçkova v Kirgis-Kaysatskoy Stepe, 1771 Godu (Yüzbaşı Rıçkov'un 1771 yılında Kırgız-Kazak Bozkırlarındaki Günlük Seyahat Notları) adlı seyahatname; Rıçkov'un Kalmuklar'ı yakalamak amacıyla kurulan askeri birliğe dâhil edilmesi ve askerî harekât ortamının kendisine sunmuş olduğu her fırsattan yararlandığı yolculuk boyunca bilimsel ve etnografik incelemelerini derlemesiyle meydana getirdiği çalışmadan oluşmaktadır. *1771 yılında Yüzbaşı Nikolay Rıçkov'un Kırgız-Kazak Bozkırlarındaki Günlük Seyahat Notları ve Değerlendirmesi* adlı tezimizin amacı ise seyahatnameleri edebi türler bağlamından ayırmadan tarih ilmine yardımcı kaynaklar arasındaki yerini saptamak ve çevirisini verdiğimiz seyahatnamenin bu açıklamalar ışığında değerlendirmesini yapmaktır.

Tezimizin birinci bölümünde, öncelikle "seyahatname" kavramı üzerinde durulmuş ve seyahatnameleri elçilik raporları, hatıralar, günlükler ve coğrafya kitapları gibi türlerden ayıran ve onlarla birleştiren unsurlar ele alınmıştır. Bu bölümde Rıçkov'un seyahatnamesinin, adı geçen türler arasında şeffaf bir çizgiyle ayrılarak durduğu konumu tahlil edilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde Rıçkov'un hayatı ele alınarak, elimizdeki seyahatnamesi ve daha önce kaleme aldığı iki seyahatnamesinin yol güzergâhı verilmiştir. Üç eserin benzerlik ve farklılıkları coğrafik ve kültürel bilgiler dâhilinde anlatılmış, seyyahın hangi amaçlarla seyahat ettiği bu çerçevede incelenmiştir. Ayrıca yazarın seyahat boyunca izlediği yöntem, tutum ve üslubu tarafımızca değerlendirmeye alınmıştır. Son olarak üçüncü bölümde ise Rıçkov'un seyahatnamesinin tarafımızdan yapılan Rusça'dan Türkçe 'ye çevirisi verilmiştir.

Bu tez ile 18. yüzyılın son yarısında yazılmış eski Rusça bir seyahatnamenin günümüz Türkçesine kazandırılarak Orta Asya çalışmalarına küçük de olsa bir katkı sağlaması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Seyahatname, Rıçkov, Kalmuk, 18. Yüzyıl, Kırgız ve Kazaklar.

ABSTRACT

The travelogue, under the name of "*Captain Nikolai Rychkov's Daily Travel Notes at the Kyrgyz- Kazakh Steppe in 1771*", consists of the study which Rychkov constitutes with his involvement in the military unit so as to capture the Kalmyks and collects the scientific and ethnographic examinations, benefiting from the each kind of opportunity presented to him by the military operation atmosphere. The main purpose of our thesis which named in "*Captain Nikolai Rychkov's Daily Travel Notes at the Kyrgyz- Kazakh Steppe in 1771 and Its Evaluation*" is to determine the position of the travelogue among the subsidiary sources of History without distinction of the literary genres context and to evaluate this travelogue translated by us in the view of such information.

In the first part of our thesis, it is primarily emphasized the concept of "travelogue" and the factors are handled seperating the travelogues from genres such as embassy reports, memoirs, diaries and geography books and combining them with the travelogues. In this part it is attempted to analyze the position of Rıchkov's travelogue, separated with a transparent line. In the second section, Richkov's life is handled and it is given the itinerary of both this travelogue and two previous travelogues written by him. The similarities and the differences of these three travelogues are explained within the geographical and cultural informations and it is examined in this context why the traveller journeyed. Moreover, Rychkov's method, manner and style during his travel are evaluated by us. Finally in the third section it is presented the translate of Richkov's travelogue.

With this thesis, it is aimed to provide a small contribution to the Central Asian studies by translating an ancient Russian travelogue written in the half of the 18th century to today's Turkish language.

Key words: Travelogues, Rychkov, Kalmyks, 18th Century, Kyrgyz and Kazakhs.

GİRİŞ

Tarihin en eski devirlerinden beri güçlü olan topluluklar ele geçirdikleri bölgelerin gerek verimli topraklarını kontrol etmek suretiyle kendi nüfuslarını o topraklara aktararak gerekse sosyal, kültürel ve ticari oluşumlarını kendi bünyelerine katarak maksimum kar elde etmek ve daha da büyümek gayesini gütmüşlerdir. Böylece bir halkın diğer bir halk üzerinde ekonomik ve politik kontrol sağlamasıyla ortaya çıkan sömürgecilik; güçlü olanın zayıf olana boyun eğdirmesini kapsayan bir tahakküm uygulamasıdır. Askeri ve stratejik hedefleri doğrultusunda baskın olan grubun, daha zayıf olan üzerinde dini ve ideolojik bir hâkimiyet uygulaması da sömürgecilik faaliyetleri içinde önemli bir yer teşkil eder. Tarzını ve görüntüsünü değiştirmiş olmakla birlikte günümüzde de devam eden sömürgeciliğin bütün yönleriyle sistemli bir şekilde uygulanması XVI. yüzyılın başlarına rastlamaktadır[1].

Tarihte ilk sömürgecilik faaliyetleri M.Ö. 800'lü yıllara kadar eskiye dayanır. Fenikeliler bu yüzyılda Batı Akdeniz'de ticaret karakolları kurmuş ve endüstride gelişme kaydetmişlerdir; sonrasında ise Helenistik Dönem'de Helenler, Yunanlar ve Romalılar pek çok toprağa el koymuşlardır[2]. M.S. 11. yüzyılda ciddi bir yoksulluk çeken Avrupa, Orta Doğu'nun hem kutsal hem de tabii zenginliklerini elde etmek maksadıyla 12. ve 13. yıllar boyunca süren bir dizi savaş başlattı. Böylece tüm bu yağma girişimlerini sömürgeciliğe dönüştüren Haçlı Seferleri ile Avrupa hız kesmeden sömürgecilik faaliyetlerine devam etmiştir[3].

Sömürgeciliğe geniş bir perspektiften bakıldığında, onun oluşumunda etkili olan ve Ortaçağ ve Modern Çağlar arasında bir geçiş dönemi olan Rönesans kavramını ve

[1] Ahmet Kavas, "Sömürgecilik", *TDVİA*, Türk Diyanet Vakfı Yay.,2009, C.37, s.394.

[2] Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, C.I, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Osman Aydoğuş, Teori Yayınları, Ankara 1985, s.23-57

[3] Haçlı Seferleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. P.M.Holt, *Haçlılar Çağı (11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu),* Çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999.

Yeni Çağ'ın başlamasıyla tüm dünya tarihini başta jeopolitik olmak üzere ekonomik, sosyal ve demografik olarak kökten değiştiren Coğrafi Keşifleri ele almak gerekir. XV. yüzyılda önce İtalya'da başlayan ve daha sonra tüm dünyada sanat, mimari, sanayi, kültür, tarih, edebiyat ve hümanizmde etkisini hissettiren Rönesans ile birlikte batı kimliği yerleşmeye başlamış ve Avrupalılaşma bilinci giderek yayılmıştır. Sanat ve edebiyatta sadece dini ve kutsal konular tasvir edilmemiş, bilime, felsefeye ve çevreye ilgi duyulmaya başlanmıştır. Sömürgecilik faaliyetlerinin belirli bir suret kazanması da Rönesans'ın başladığı zamana tekabül eder. Öyle ki bu dönemde matbaacılığın edebiyat alanında, barutun askeri alanda, pusulanın da denizcilik alanında sağladığı gelişme ve üstünlük, insanlığa dünyanın bu dönemine kadar hiçbir gücün yapmadığı etkiyi yapmış, tüm dengeleri alt üst etmiştir[4]. Matbaa ile birlikte daha çok kitap daha az insan çabası ile basıldı ve böylelikle bilginin insanlara ulaşımı daha hızlı oldu. Barut ve ateşli silahlar, düşmanlara karşı önemli bir askeri güç ve modern bir savaş aracıydı. Ayrıca sömürgesi olan topraklarda ekonomik çıkarlarını ve siyasi gücünü muhafaza etmesi için bu devletlerin güçlü bir askeri yapılarının olması gerekliydi. En önemli seyir aletlerinden biri olan pusula ile büyük denizler ve okyanusların aşılması imkânlı hale gelmiş, dünyanın dört bir yanına yayılarak yeni coğrafyaların ve ticaret yollarının keşfine zemin hazırlanmıştır. Yeni kıtalar ve yeni deniz yolları böylelikle maceraperest denizciler ve seyyahlar tarafından keşfedilecektir. Kristof Colomb'un Amerika'yı bulmasından sonradır ki Amerika kıtaları Avrupa devletlerinin sömürgecilik alanı haline gelmiştir[5]. Giderek daha büyük gemilerin inşa edilmesi ile birlikte Avrupalı şirketler okyanus ötelerinde büyük ticaret ağı kurmaya başladılar ve gerek Asya'da gerek Afrika ve Latin Amerika'da kurulan bu ticaret merkezleri gittikçe büyüyen bir politik güç elde edince sömürgecilik hız kazanmaya başladı. Böylelikle Rönesans'ın sahip olduğu özgür düşünce ruhu ve bu doğrultuda ortaya çıkan bilimsel keşifler; Coğrafi Keşiflerin ürünleridir. Sonuç ise güçlü olanın kazandığı sömürgecilik rekabeti ve savaşlar olmuştur.

---

[4] Gürbüz Evren, "Genel Olarak Sömürgecilik Hareketleri ve Antiller Denizi, Pasifik ve Hint Okyanuslarındaki Fransız Sömürgeleri", *Sömürgecilik Hareketlerinde Fransa ve Anadolu'da Fransız-Ermeni İşbirliği Bildiri Kitabı,* Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ 2003, s.39.

[5] Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyılın Siyasi Tarihi 1914-1995*, C.1-2, Alkım Yayınevi, İstanbul 1999, s.39.

Yeni toprakların keşfini ilk yapanlar İspanyollar ve Portekizlilerdir. Ekonomik nedenlerle hareket ettiği görülen bu ülkelerin faaliyetleri başarıya ulaşmıştır. İspanyollar Batı Afrika'yı istila etmekle meşgul iken, modern manada ilk sömürgeciliği geliştiren Portekizliler de okyanuslara açılarak gittikleri yeni coğrafyalardan getirdikleri altın ve elmas gibi madenler ile diğer devletlerin de dikkatlerini buraya çevirmiştir[6]. Böylelikle sömürgeci devletlerin sayısı zamanla artmış, birçok Avrupa ülkesi kendi ekonomik çıkarlarına bağlı kalarak bu yeni toprakları ve doğal zenginliklerini aralarında pay etme mücadelesine giriştiler. Denizaşırı ülkelerle ilişkilerin Avrupa'ya akıttığı kazanç ve zenginlik ile birlikte 16. ve 17. yüzyıllarda İspanyollar, Portekizliler, Hollandalılar, Fransızlar ve İngilizler, dünyanın çeşitli bölgelerinde büyük sömürgeler elde ettiler[7]. Yayılmacı politikayla hareket eden bu devletlerin toprakları ve nüfuslarının zamanla çoğalması tabii sonuçlardan biri idi. Gün geçtikçe artan insan nüfusunu barındırma ihtiyacı doğacak, böylelikle bu nüfusu yerleştirmek için yeni yer arayışına gireceklerdi. Bu bağlamda Coğrafi Keşiflerin aşırı nüfus sorununu kısmen de olsa çözdüğünü; pek çok kişinin yeni keşfedilen kıtalara yerleştirildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Asker ve silah teknolojileri yeterli ve gelişmiş olan ülkelerin, silahsız ve asker bakımından yetersiz olan ülkelerden toprak, güç ve hammadde alışı farklı yöntemlerle hayata geçirildiği de bir diğer noktadır. Sömürgecilik, Batılı güçler tarafından, Afrika'da ve Asya'da olduğu gibi bifiilen işgal ve ilhak yolu, ya da Latin Amerika'da olduğu gibi ekonomik egemenliğin ele geçirilmesi şeklinde de gerçekleştirilmiştir[8]. Avrupalıların Çin ile karşılıklı yürüttüğü ticaret ilişkiler; Batı'nın sömürgecilik faaliyetleri adı altında toplanır. Öyle ki İngilizlerin illegal yollarla Çin'e afyon[9] sokmaları da üstü kapalı ticaretin bir parçasıydı[10]. Ayrıca günden güne genişleyen devletlerin kurulabilmesi ve ayakta durabilmesi için devlet iradesini güçlendirmesi gerekecekti; örneğin hükümdar kendi başına buyruk derebeyleri yola getirmek için onların kendi bölgelerinde adalet dağıtmak ve asker toplamak haklarını ellerinden almaktan başka

[6] Ahmet Kavas, "Afrika'daki Fransız Sömürgeciliği", *Sömürgecilik Hareketlerinde…,* s.69-70.
[7] Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih <1789-2001>,* DER Yayınları, İstanbul 2006, s.319.
[8] Rıfat Uçarol, *a.g.e.,* s.321.
[9] İslam'da keyif verici olarak kullanılması yasaklanan madde; kelimenin aslı Grekçe "opion" olup anlamı "süslü bitki"dir. Bkz. Mustafa Baktır, "Afyon", *TDVİA*, C.I, İstanbul 1988, s. 442-443.
[10] Detaylı bilgi için bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1947.

bir çaresi yoktu[11]. Bu yönetim biçimi, idare merkezinin siyasi yönünü vurguluyor ve idari kontrolü meşrulaştırıyordu. Fakat madalyonun öteki yüzünde daha güçsüz olan insanların kendileri için anlamsal ve işlevsel olan dini ve manevi değerlerini değiştirme yoluna gitmeleri ve o halka ait olan üyelerin gündelik hayatlarını kısıtlayıcı bir takım ahlaki yaptırımları uygulamaya koymaları da yer alıyor. Bunun altında yatan en önemli sebep Avrupalı devletlerin kendi dinlerini ve mezheplerini yaymak gibi görünse de kanımızca daha derin bir anlam taşımaktadır. Zira bir toplumu oluşturan insanların birbirleriyle karşılıklı ilişkilerinden beslenerek doğan ahlaki değerleri yıkarak ya da kendi lehlerinde değişikliğe uğratarak bir üstünlük kurma hedefi bulunmaktadır. Bilindiği gibi Avrupalı devletler dünyanın diğer coğrafyalarındaki güçsüz devletlere medeniyet götürdüklerini her fırsatta söylemiş, hedef ülkedeki din ve dil temelleri istismar edilerek millet olgusunu kaybeden halk kitlelerinin kontrol altına alınması amaçlanmıştır[12]. Güçsüz olandan her konuda iyi olduklarını savunmak; sömürdükleri halkın üzerinde hâkimiyet kurmalarına öncülük eden maneviyatları idi.

Sömürgecilikte dini sebeplerin yanında stratejik sebeplerin de payı büyüktür. Stratejik sebepler, sömürgelerin korunması ve anavatanla irtibatlarının emniyeti bilhassa İngiltere'nin sömürgecilik siyasetinde ihmal edilmeyecek bir yer tutmaktadır[13]. Buna göre, gerek bölge halkı üzerinde asayişi sağlamak, gerek komşu devletlerin olası tehditlerine karşı da dirençli olunmalıydı. Ele geçirilen eyaletlerin iyi bir şekilde yönetilmesi ve savunulması gereklidir; bunun için de garnizonlar bulundurarak, yollar inşa ederek ve yönetsel merkezler kurarak sınırların savunulması gerekmektedir[14]. İngiltere'nin 1878'de Kıbrıs'a yerleşmesi de askeri zorunlulukların ortaya çıkardığı stratejik sebeplerdendir[15].

19. yüzyılın ilk yarısından itibaren, politik genişleme ve denizaşırı sömürgeciliğin beslendiği "dünyayı keşfet" düşüncesi daha büyük ölçekli bir kimlik kazandı. Sanayi Devrimi ile hızla büyüyen nüfusundan kuvvet alan Avrupa; yeni pazar ve

[11] *Meydan Larousse*, "Rönesans", C.10, Meydan Yayınevi, İstanbul 1985, s.710.

[12] Ali Demir, "Sömürge Devletlerinin Kullandığı Sömürgecilik Araç ve Metotları Vaka Analizi: Belçika Krallığı'nın Kongo'daki Sömürge Dönemi", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 14, s.119

[13] Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911),* TTK, Ankara 1995, s.72.

[14] Herrbert Heaton, *a.g.e.*, s.40.

[15] Fahir Armaoğlu, *a.g.e*, s.45.

hammaddeleri ve yeni yerleşim yerlerini ele geçirdiği bir sömürgeci genişleme evresini başlattı[16].

İngiltere ve Kıta Avrupası'ndaki devletler özelinde bu şekilde kendini gösteren sömürgecilik hareketinin Rusya'daki seyri biraz daha geç tarihlerde başladı. Bunun nedenlerini Rus knezliklerinin merkezileşme süreci ile bulunduğu coğrafya üzerinden değerlendirebiliriz.

Knezlikten çarlığa geçiş sürecini tamamlayarak ilk çar unvanını kullanan Korkunç İvan, Altın Orda coğrafyasında genişleyebileceğini fark etti.

Tarih 16. Yüzyıldan başlamak üzere Rusya'nın doğu arazilerine duyduğu ilgi ve meraka, zamanla bu arazilere doğru genişlemesine ve bu araziler üzerinde yaşayan Orta Asya halklarının şiddetli bir şekilde Rusya'ya aktarılmasına şahitlik etmiştir. Fakat Rusya'nın sömürgecilik misyonu, Avrupa devletlerininkinden farklı bir şekilde vücut bulmuştur. Rusya, denizaşırı toprakları elde etmek yerine, doğuda Çin ve Moğolistan'a kadar Orta Asya bozkırlarına ve güneyde Kafkasya'ya yayılarak devletin sınırlarını genişletmek arzusunda idi. Oysa Batı dünyasında bu iki sözcük titizlikle birbirinden ayrılır – denizin meydana getirdiği uzaklık kullanılarak toprak genişlemesi ulusal bir konu, denizaşırı hareketler sömürgecilik olarak adlandırılır[17]. Literatürdeki bu kavramsallaştırmaya rağmen Rusya'nın Avrasya'da genişleme süreci ve yöntemi sömürgecilik hareketinden farklı olmamıştır. Keşif seferleri (ekspedisyonlar), Bilimler Akademisi bünyesinde araştırmalar, askeri hareketler üsler kurmak suretiyle ilerleme ve ele geçirilen yerlerdeki yaşam tarzını, nüfusu değiştirme (konargöçerlerin otlakları çiftliklere dönüştürülerek imtiyazlarla Rus nüfusa verildi) süreçleri keskin bir şekilde yaşandı.

Rusya'nın büyümesi; bir anda değil kademeli olarak gerçekleşmiştir. 12. yüzyıldan itibaren Novgorod, Suzdal, Urallar ve ötesinde başlatılan iskan hareketleri Mordvaların ve başka halkların Rus egemenliği altına girmeleriyle sonuçlanmıştı yine bu yüzyıldan itibaren Novgorodlu ve Suzdallı Ruslar, Kama Irmağı ötesine yerleşmek üzere yerleşimciler göndererek Mordvalılarla kürk hayvanı avı konusunda

[16] Avrupa'nın tüm dünyaya yayıldığı ve emperyalizm çağını başlatan sömürge faaliyetleri için ayrıntılı bkz. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. XII, Çağ Yay., İstanbul 1993, s.22-24

[17] Marc Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi 13. Yüzyıl-20. Yüzyıl,* Çev. Muna Cedden, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2002, s. 21

ortaklıklar kuruyorlardı[18]. Rus knezlikleri (Kiev, Ryazan, Novgorod, Moskova vs)1240'dan itibaren Moğol hanlarının hâkimiyetine girdi. Böylelikle Rusya 13. Yüzyıldan 15. Yüzyıla kadar Cengiz Han'ın kurduğu büyük Moğol İmparatorluğunun Volga nehrindeki halefi Altın Orda'nın egemenliğide geçirmiştir[19]. Derin Hristiyan köklere sahip bir ulus olan Rusya'nın idari açıdan yavaş yavaş Asyatik bir ulus haline gelmesinde; tüm dış siyasetlerinde hanlara bağımlı olmaları büyük rol oynar. Rusların bu bağımlılığı kendileri açısından kolay olmayan bir durum yaratsa ve zaman zaman içlerinde küçük çaplı isyanlar çıksa da, hanlara karşı büyük bir başkaldırıda bulunamamışlardır. Anlaşılan durum, Moskova knezlerinin hanlarla geliştirdikleri yakın temas neticesinde değişmeye başlamıştır. Onların, Altın Orda hanlarına karşı itaatkâr bir politika izlemeleri, diğer Rus knezliklerinde çıkan isyanları bastırmaları, Altın Orda'ya gerek maddi gerek askeri yardımda bulunmaları; hanların desteğini almalarını sağlamıştır[20]. Moskova knezlerinin bu güven politikası Rus knezliklerini, İslam kültürünü Asya'nın her yanına yayan Müslüman bir devlete boyun eğme durumundan çıkaracak ve giderek Moskova önderliğinde tek merkezli bir yapıya dönüşecektir. Zira Batu Han, Rus arazilerini zapt ettiğinde Rus knezlikleri gerek siyasi gerek askeri yapıları bakımından asayiş ve disiplinden uzaktı. Öyle ki araştırmacı Logunova'nın belirttiğine göre Rus tarihçisi Nikolay Karamzin, Altın Orda'nın Ruslar üzerindeki egemenliğine hanların Moskova'ya sunduğu bir yardım gözüyle bakar. Karamzin'e göre hanlar, Rusya'nın feodal topraklara bölünmesinin önüne geçmiş ve sonuç olarak Rus topraklarını tek bir devlet haline getirmiştir[21].

Rus knezliklerinin büyük ve güçlü bir Çarlık haline dönüşmesinde olduğu gibi dikkatlerini Türkistan arazine çevirmesinde de Türk-Moğol dünyasında yaşanan olayların payı büyüktür. Nitekim Rusya, İdil sahası için kurduğu egemenlik planları doğrultusunda ilk hamlesine, Altın Orda sınırlarında kalan Ryazan, Pskov ve

---

[18] Marc Ferro, *a.g.e*., ss.20,92

[19] Charles Halperin*, Russian and Mongols, Slavs and the Steppe in Medieval and Early Modern Russia*, Edited by Victor Spinei and George Bilavchi, Editura Academiei Romane, Bucureşti 2007, s. 156

[20] İlyas Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-.Tatar Etkisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 183

[21] G.V. Logunova, *Rus' i Zolotaya Orda: Problema Vzaimovliyaniya*, İGU, İzdatel'stvo Uçebnoye, İrkutsk 2014, s.10-11.

Çernigov knezliklerini topraklarına katmakla başladı ve böylelikle güneyde ve doğuda Tatar devletleriyle komşu olan tek parça bir ülke haline geldi[22].

Uzun süre Rus knezlikleri üzerinde kontrolü elde tutmayı başaran Altın Orda, XIV. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren iç karışıklıklara sürüklenmiş, sonu alınamayan bu taht kavgaları hanlığı dağılmaya götürmüştür. Sonuç olarak XV. yüzyılda Altın Orda mirasını yeniden canlandırmak isteyen birçok hanlık ortaya çıkmıştır. Kazan Hanlığı, Kırım Hanlığı, Astarhan Hanlığı, Sibir Hanlığı, Şeybani Hanlığı ve Nogay Hanlığı Altın Orda Devleti'nin mirasçılarıdır. Bu hanlıklardan ilk olarak çar IV. İvan'ın 1552'de Kazan'ı almasıyla Orta Asya topraklarında keşif seferleri uygulanmaya başlandı. Hâkimiyet yılları tarihin en kanlı dönemlerinden birini oluşturmasına rağmen IV. İvan, Volga Bölgesi'ndeki Rus olmayan toprakları Rusya'ya katarak, keza Volga'nın doğusunda kalan alanlar ve Sibirya'nın doğal zenginliklerinin ele geçirerek; Rusya'yı Orta Asya'ya yaklaştırmış ve Deşt-i Kıpçak sahasındaki gücünü somutlaştıran faktörler olmuştur. 1482'den 1552 yılına dek Kazan defalarca Rus kuvvetlerinin istilalarına maruz kalmış, zaman zaman şehir Rus hâkimiyetinden çıksa da Rusların saldırıları Kazan'ı nihai sondan kurtaramamıştır[23]. 1552 yılında gelen şiddetli saldırı faaliyetleri Kazan halkında şehirlerini teslim etmekten başka bir çare bırakmamıştı. IV. İvan bütün kuvvetleriyle Kazan şehrinin önüne geldi ve kazdırdığı lağımlara barut doldurarak şehri havaya uçurdu[24]. Bu tarihten sadece dört yıl sonra, coğrafi konumu itibariyle önem arz eden Astarhan da Kazan ile aynı kaderi yaşamıştır. Savaşa ağır topların ve batıdan alınan barutların girmesi, maddi açıdan Rusların daha üst seviyede olduğunu gösterir ki bu da savaşın seyrini tamamen Rusya lehine döndüren bir durum olmuştur. Barut ve toplarla elde edilen Kazan'dan sonra Astarhan'ın da teslim bayrağını çekmesi çok da bir vakit almayacaktı. Böylelikle Ruslar sadece Orta Asya'daki topraklarını genişletmemiş; Hazar Denizi ve Kafkasya'ya doğru yaklaşmışlardır. Üstelik 1556'da Astarhan'da hâkimiyet tesis edilmesiyle birlikte Ruslar Orta Asya Müslümanlarının Hazar'ın kuzeyinden İstanbul

[22] L. N. Gumilev, "*Ot Rusi Do Rossii*", Ayris-Press, Moskva 2015, s.84

[23] Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi <Başlangıçtan 1917'ye Kadar>,* TTK, 6. Baskı, Ankara, 2014, s.168

[24] Heinrich Von Staden, *Korkunç İvan Zamanında Rusya*, Tercüme ve Notlandırma: Serkan Acar-Gülşah Hasgüçmen, Selenge Yayınları, İstanbul 2016, s.76

ile irtibatlarını kesmiş ve Mekke'ye hac ziyaretlerini imkânsız hale getirmişti[25]. İki hanlığın ele geçmesiyle birlikte Volga Nehri ve çevresinde Rus nüfusu her geçen gün artmaya ve sağlamlaşmaya devam etti.

Doğu ve güney bölgeler arasında bir köprü görevi gören Kazan'ın ve Avrasya ticaretinin önemli kavşak noktası Astarhan ve İdil boyunun ele geçmesi ile Rusya'nın yayılma siyaseti; kendisinin tehdit olarak gördüğü toprakları bünyesine katma yoluyla şekillenmiştir. Öyle ki Rusya'nın gerçek hedefi Türkistan bozkırları olup, stratejik tehdit oluşturacağını düşündüğü bölgeleri alma yoluna gitmiştir[26]. Ticari ve coğrafi emeller ışığında mühim stratejik noktalarda bulunan bu iki hanlığın Rusya topraklarına ilhakı; sadece bir başlangıçtır. Rusya'nın tarihsel temelini oluşturan ve Rus tarihinin imparatorluk yolundaki seyrini belirleyen iki büyük atılım olarak kabul edilen Kazan ve Astarhan'ın ele geçirmesi, Rusya'ya tüm Orta Asya'nın kapılarını açan anahtardır.

XVI. yüzyılda Kazan ve Astarhan'ın Rusya'nın eline geçmesiyle Rusya Karadeniz'in kuzeyinde etkin bir güç elde etti. Uralların ötesindeki topraklara doğru yayılmak niyetinde olan Rusya'nın sonraki hedefi 1480 yılında kurulan Sibir Hanlığı oldu ve bu hanlığın da kaderi tamamen değişti. Moskova devletinin Sibir Hanlığı ile temaslarının fiili başlangıcı Kazan Hanlığı'nın[27] tavsiyesinden (1552) sonraki döneme rastlar. Başka bir deyişle bu dönem Sibir Hanlığı'nın başına Küçüm Han'ın gelmesi olarak da tanımlanabilir. V.V.Pohlyöbkin'in ifadesine göre Sibir Hanlığı, Kazan ve Astarhan hanlıklarına karşı Moskova yayılışını, Rusların Türk devletlerine karşı bir saldırısı olarak algılamamış; Moskova'nın Kazan ile eski bir hesabının olduğu ve bunun ancak iki devleti ilgilendirdiğini sanmıştır[28]. Ne zaman ki Rusya, şehirler inşa edip İdil-Yayık ve Urallar bölgesinde durumu güçlendirmeye çalışarak,

---

[25] Mehmet Saray, "Rusya'nın Türkistan'da Yayılması", *Türkler*, C.18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.562.

[26] Mustafa Kalkan, *Sovyetler Birliği'nin ve Rusya Federasyonu'nun Orta Asya Üzerindeki Stratejik Planları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2007, s.167–168.

[27] Kazan Hanlığı'nın kuruluşundan çöküşüne kadarki devlet ve askeri yapısı, Rusya ile ilişkileri ve Kazan şehrinin ayrıntılı anlatımı için bkz. Mihail Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi*, Çev. Ayaz İshaki, Haz. İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2009. Ayrıca Kazan Hanlığı ile ilgili bkz. Serkan Acar, *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437-1552)*, TTK Yay., Ankara 2013.

[28] V.V. Pohlyöbkin, *Tatarı i Rus' <360 Let Otnoşenii Rusi i Tatarskimi Gosudarstvami v XIII- v XVI. vv.1238-1598>,* Mejdunarodnıye Otnoşeniya, Moskva 2000, s.153.

aynı zamanda Sibirya'nın zaptı için bu hanlık üzerine saldırılarını yoğunlaştırdı, Sibirya batıdan gelen bu kuvvetin o zaman farkına vardı. Çarlık Hükümeti, Sibirya'nın yeraltı ve yer üstü kaynaklarından[29] faydalanmak ve uzak ülkelere taarruz kabiliyeti kazanmak başta olmak üzere, sınırların güvenliğini sağlamak ve yeni komşuları üzerinde baskı kurmak gibi düşüncelerle Batı Sibirya'da kaleler inşa etti[30]. Batı Sibirya'ya doğru genişlerken Moskova bilhassa tarım sektöründe gelişme adımları attı. Ayrıca kürk sağlama amacıyla da atılan bu adımlar, hızla sömürgeleştirmeye yol açtı[31]. Böylelikle Ruslar, XVI. yüzyılda Urallar'dan geçerek hâkimiyetlerini tüm Sibirya ve Cungarya bozkırlarına ve İli vadisinden Ohotsk denizine ve Mançu-Çin Devleti'ne yaydılar [32].

Büyük Petro[33] (1672-1725) Orta Asya topraklarına yoğunlaşmadan önce ilk olarak merkeziyetçi yapıyı güçlendirdi ve bilim ve sanatta ilerlemeler kaydetti. Yerel yönetim problemlerine eğildi, devleti denetleyen "Savcılık" makamını kurmak, orduda radikal değişikliklere giderek düzenli ordu kurmak ve deniz filosu oluşturmak, toplumsal hayatı düzenlemek ve kiliseyi kendine bağlamak gibi devleti mutlak hükümdarın kontrolünde yönetmeye yönelik ciddi reformlar yaptı[34]. Ömrünün uzunca bir bölümünü Kuzey Savaşlarıyla geçiren ve Osmanlı Devleti'nin dikkatini çekerek Karadeniz'e inme gayesinde olan bir imparator elbette ki Türklerle karşı karşıya gelecekti. İlk olarak Azak'ı alarak Türkleri yenilgiye uğratsa da bu başarı Petro için kalıcı olmadı. 1711'de Prut Nehri boyunca Petro ve ordusunu ağır bir yenilgiye uğratan Türk ordusuna Azak kalesini geri vermek zorunda kaldıkları gibi devletini muhakkak bir yıkımdan da zorla kurtardı[35]. Petro, Prut Nehrinde aldığı yenilgiden sonra istikametini daha güneydoğu bölgelere çevirdi. Başta ticari bir

[29] Ural dağlarının batısından başlayan Batı Sibirya, maden kaynakları, balıkçılık ve zirai faaliyetler bakımından zengin bir coğrafyadır. Ayrıca Sibirya'da çok eski zamanlardan beri kıymetli kürklerle birlikte, samur, sansar gibi hayvanlar ihraç edildiği için Orta Asya tüccarları tarafından ilgi odağı olmuştur.

[30] Osman Yorulmaz, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki İlişkiler*, TTK Yay., Ankara 2013,s. 52-53.

[31] Boris Kagarlitsky, *Çevrenin İmparatorluğu Rusya ve Dünya Sistemi,* Çev.Esin Soğancılar, Phoenix Yay., Ankara 2007, s.123.

[32] Wilhelm Radloff, *Sibirya'dan*, I, Maarif 1954, s.144.

[33] Büyük Petro'nun kişiliği, reformları ve dönemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Paul Bushkovitch, *Büyük Petro*, Çev. Berna Akkıyal, İletişim Yay., İstanbul 2012.

[34] V. M. Suverov*, İstoriya Rossii IX-XX Vekov*, Uçebnoye Posobiye, İzd-vo:AltGTU, Barnaul 1998, ss.80-82.

[35] Akdes Nimet Kurat, *a.g.e*., s.279-280.

ilgiden doğan bu yön değiştirme hareketi, sonrasında sınır karakolları ve müstahkem kaleler kurma yoluyla Orta Asya siyasetinde büyük rol oynayacak olan bir hareketti. Altın tozu madeni olduğunu haber alarak Türkistan'a gönderdiği keşif heyeti başarısız olmasına rağmen, bölgeye ardı ardına düzenlediği seferler sonucunda Petro 1716'da Omsk, 1718'de Semipalatinsk, 1719'da Ust-Kamenegorsk kalelerini inşa ettirdi ve kuzeyden Türkistan'a doğru ilerlemeye başladı[36]. Böylece Orta Asya'nın zenginlikleri ve siyasi fırsatlarını şekillendirmek maksadıyla tesis ettiği üstler sayesinde Petro Orta Asya idaresini sağlamlaştırma yolunda ciddi adımlar attı.

Büyük Petro'dan (1672-1725) II. Katerina'ya (1762-1796) kadar geçen süre içinde Rusların Orta Asya'ya dair planları kesintiye uğramadı. Çariçe Anna İvanovna (1693-1740) zamanında da Orta Asya'nın Rusya'ya ilhakı hayati önem taşıyan konular arasındaydı. Bu bağlamda Çariçe Orenburg kalesinin Or ve Ural nehirlerinin birleştiği yerde yapılmasını emretti. Zira Orenburg Kalesi, Rusların Tatar ve Türk Kazaklarının yaşadıkları bölgelere genişleme politikasında kendilerine bir üs görevi görecek olan stratejik yerlerden biriydi.[37].

Toplumsal ve siyasi hayatın tüm yönlerinde alınan modernleşme kararları hız kaybetmeden II. Katerina (1762-1796) zamanında merkezi otoriteyi kuvvetlendirme temelinde devam etti. Yıllar önce Tatar kültürü içinde yaşayan ve Tatarlara tabi kılınan Ruslar bu kez tarihi tersine döndürerek Hıristiyanlık kültürünü yaymaya başlıyorlardı. Rusların bu politikalarını uygulamaya koydukları önemli merkezlerden biri de Orenburg'du. Orenburg çevresinin "Ruslaştırılması" veya Rus hükümetine faydalı olacak unsurlarla iskân edilmesi siyasetine hız verildi[38]. Başkurtlar ve Kazakların Pugaçev'in[39] liderliğinde birleşmeleri de Orenburg vilayeti çevresinde baş göstermişti. Ayaklanma her ne kadar Katerina tarafından bastırılsa da verdiği zarar büyüktü ve Katerina Başkurt ve Tatar ahaliyi kazanmak amacıyla evvelce

[36] Hayri Çapraz, "Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDÜ Sosyal Bilimler Dergisi,* S.4, Isparta 2011, s.54.

[37] Kazaklar ve Rus ilişkilerinin tüm detayları için bkz. Osman Yorulmaz, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar...*, TTK Yay., Ankara, 2013.

[38] Akdes Nimet Kurat, "Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi (Eski Kazan Hanlığı ve Başkurt İli) (XIX. Yüzyıla Kadar)", *AÜDTCF Dergisi*, C.XXIII, S.3-4, Temmuz-Aralık 1965, s.110.

[39] II. Katerina döneminin önemli olaylarından biri olan Pugaçev isyanı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi…,* s. 303-304.

yasak edilen cami ve medreselerin binasına izin verdi[40]. 15 Ağustos 1735'de temelleri atılan Orenburg kalesi; Hazar Denizi ve Aral gölü arasında yaşayan ve Rusya'nın himayesine yeni girmiş olan konar-göçer Kazakların denetim ve kontrolünün sağlanması, ticaretin geliştirilmesi ve hudutların güvenliği bakımından önemli bir üs görevi görecekti[41].

Rusya bir taraftan işgal etmeyi düşündüğü ülkeler hakkında bilgi toplamak, diğer taraftan işgal edilen ülkeleri her yönüyle araştırmak, yer altı ve yer üstü kaynaklarını takip etmek ve komşularıyla münasebetlerini öğrenmek maksadıyla birçok araştırmacı, etnograf, arkeolog ve bilim adamını bu ülkelere keşif yapmaya gönderdi. Özellikle tasarısına Büyük Petro zamanında başlanan ve kendisinin ömrü yetmeyerek çalışmalarını göremediği Bilimler Akademisi'nin[42] kuruluşu bu amaca hizmet eden büyük kuruluşlardan biriydi. Gönderilen keşif seferleriyle birlikte gidilen bölgelerin coğrafyası, etnik yapısı, bölge insanlarının dinleri, dilleri, gelenek-görenekleri, farklı kabilelerin hayat tarzları, geçim kaynakları, komşu kavim ve ülkelerle münasebetleri, idare mekanizmaları, toplumsal töreleri ve daha birçok soru işareti kalmış konu hakkında bilgi havuzu oluşturulmuştur.

Bilimler Akademisi; Rusya topraklarında yaşayan halklara dair çok sayıda bilim adamını keşif yolculuğuna çıkarmış ve bu bilim adamları Rusya'nın uzun ve zengin tarihine, Orta Asya yaşamına ve Rus sınırları içinde bulunan tarihi eserlere dair çok değerli bilgiler kazandırmıştır. Bu duruma örnek teşkil eden bilimsel metinlerden biri

---

[40] Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi…,* s.304.

[41] Fatih Ünal, *XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkilerinde Neplüyev (İstanbul'dan Orenburg'a),* Gece Kitaplığı, Ankara 2014, s.113.

[42] İmparator Bilimler Akademisi, Büyük Petro'nun projesi kapsamında St. Petersburg'da kurulmuş olup, 28 Haziran 1724'de Hükümet Senatosu tarafından onaylanmıştır. Yıllar içerisinde ismi pek çok kez değişmiştir. 1747 yasasına göre, "İmparator Bilim ve Sanat Akademisi"; 1803 yasasına göre "İmparator Bilimler Akademisi"; 1836'dan itibaren "St. Petersburg İmparator Bilimler Akademisi"; Mayıs 1917'den 1925'e kadar "Rusya Bilimler Akademisi; 1925-1991 yıllarında "SSSR Bilimler Akademisi"; adı verilmiş ve 1991'den itibaren halen "Rusya Bilimler Akademisi" adı kullanılmaktadır. Rusya Bilimler Akademisinin ayrıntılı tarihi için Petr Petroviç Pekarskiy'in iki ciltlik çalışmasına bkz. Petr Petroviç Pekarskiy, *İstoriya İmperatorskoy Akademii Nauk v Peterburge*, Tom Pervıy, İzdanie Otdeleniya Russkago Yazıka i Slovesnosti İmperatorskoy Akademii Nauk, SanktPeterburg, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, (Vas.Ostr.9 Lin.,No.12), 1870.

de Kırgız-Kazak tarihine dair pek çok konuya açıklık getiren Rıçkov'un tez konumuz olan bu çalışmasıdır[43].

[43] Rusya'nın Orta Asya'da ilerlemesi üzerine yapılmış çalışmalara Rıçkov iyi bir örnektir ve Rıçkov'un seyahatnamesinin dışında daha pek çok örnek literatüre kazandırılmıştır. Bu örneklerden bazılarına "Kavramsal Değerlendirme" adını verdiğimiz bölümde değineceğiz.

I.BÖLÜM: SEYAHATNAME

(KAVRAMSAL DEĞERLENDİRME)

Tarihin en eski devirlerinden itibaren insanoğlu, yeni yerler görme, henüz tanışmadığı insanlarla tanışma, kendi yaşam alanından daha farklı mekânları ziyaret etme arzusunu içinde taşımıştır. Eski medeniyetlerin izlerini sürme ya da yeni kültürleri keşfetme isteği tarih boyunca pek çok kimseyi yollara vurmuş; hissettikleri o karşı konulamaz merak ise bilinmezi bilinir yapmalarına ve bu uğurda emek harcamalarına ön ayak olmuştur. Böylelikle "geçmiş"in ve "şimdi"nin harmanlanarak geleceğe ışık tutmasında, bu maceraperest ve meraklı insanların tecrübelerini aktarmalarının yeri kuşkusuz yadsınamayacak ölçüdedir.

Bu merak ve keşfetme arzusuyla insanlar giderek daha uzun yolculuklara çıkmış, ciltler dolusu seyahatname ve haritalar hazırlamış, özellikle de yazarların, sanatçıların, kâşiflerin, bilginlerin ve tüm dünyayı karış karış dolaşan seyyahların bugün bile yolculuklarımıza eşlik eden sayısız gezi yazıları kaleme almışlardır[44]. Kişinin kendi ülkesi sınırları içindeki veyahut binlerce kilometre uzaklıktaki ülke ve şehirleri gözlemlemek için ulaşım ve iletişim yöntemlerinin günümüzdeki gibi gelişmediği dönemlerde yola çıkması ve bu gözlemlerini kayda geçirmesi seyahatnamelerin tarihi bir kaynak olarak önemini açıkça belli eder.

En genel tanımıyla; ilkçağlardan bu yana insanoğlunun yeni yerler görüp, tanıma ihtiyacını karşılayan edebi ve tarihi özellik taşıyan metinlere seyahatname ya da gezi yazıları denilmektedir[45]. Klasik kaynaklar arasında kabul edilen seyahatnamelerden, maddi kültüre ait olan bilgilerle birlikte bu anlatılar sayesinde bir taraftan o

[44] Winfried Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi*, Ankara: Dost Kitabevi, 1998, s.8

[45] Sedat Maden, "Türk Edebiyatında Seyahatname ve Gezi Yazıları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.37, Erzurum 2008, s.148.

dönemdeki günlük hayatın akışına nüfuz edebilme şansını yakalarken aynı zamanda o devrin zihinlerinde dolaşan düşünceleri ve önyargıları sezeriz[46]. Tarih bilimi ve tarih çalışmaları için önemli belgeler olan ve yazılı kaynaklar arasında yer alan seyahatnameler, yazarın gezdiği ve gördüğü yerler hakkında detaylı bilgi aktarımı yapmaları dolayısıyla birinci el kaynaklardır. Farklı amaçlarla yapılmış olan seyahatlerin yazıya dökülmesiyle ortaya çıkan seyahatnameler, edebi bir tür olmakla birlikte yazarın bulunduğu memleketlerde bizzat şahit olduğu ya da geçmişe yönelik duyduğu olaylara dayandığı için tarih, gezip gördüğü coğrafyayı aktarmasıyla coğrafya, insanların yaşayışları, adet ve geleneklerini anlatmasıyla sosyoloji, dönemin ceza ve suçlarına dair verdiği bilgilerle hukuk, gittiği bölgelerdeki halkların ticari faaliyetlerini yansıtmasıyla da iktisat gibi bilim dallarına da kaynaklık etmektedir. Ayrıca tarihsel sosyoloji çalışmalarında resmi belgelerin sustuğu ya da hiç konuşmadığı zamanlarda sadece tarihçiye değil, genel olarak sosyal bilimciye de önemli katkı sağlar[47]. Ayrı devirlerin tarihini öğrenmek için seyahatnameler pek mühim kaynaklardır[48]. Uzak ülkelere yapılan seyahatler, bilinmeyen toprakların keşfedilmesini ve bu bölgelere dair yeni bakış açısı kazandırmasını hedefleyen fırsatlar doğurur. Nuray Yıldız, seyahatnamenin üç ana unsurdan meydana geldiğini belirtir:

1.Seyahatin yapıldığı sırada o memleketin gerçek durumu,

2.Seyyahın şahsiyeti

(eğer varsa dehası, bu işteki tecrübesi, bilgisi, şahsiyeti, zevkleri ve hatta mizacı)

3.Gideceği memleket hakkında kendi memleketinde edindiği bilgi[49].

Zaman zaman güzergâh üzerinde temel ve zorunlu ihtiyaçlardan ötürü durulsa da genel olarak bir ilerleme halinin ve hareket eyleminin bulunduğu seyahatlerin gelişigüzel sınırları yoktur, bilinçli bir şekilde gerçekleştirilmişlerdir. Seyyah, ilgi ve

[46] Ergün Özsoy, "XVI. Yüzyılda Alman Seyyahların Akdeniz'de Türklerle Karşılaşmaları", *Tarih ve Uygarlık Dergisi,* S.1-2, (2012), s. 103.

[47] İbrahim Şirin, "Seyahatnamelerin Sosyo-Ekonomik, Sosyo-Kültür ve Düşünce Tarih Yazımında Yeri ve Önemi", Ed. Mehmet Ali Beyhan, *Geçmişten Günümüze Seyyahlar ve Seyahatnameler*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013, s.185.

[48] A.Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 1985, s.59.

[49] Jean Thévenot, *1655-1656'da Türkiye*, Çev. Nuray Yıldız, Tercüman 1001 Temel Eser:120, İstanbul 1978, s.19.

merakıyla şekillendirdiği bir kumaş üzerinde görmek istediklerini ve dikkatini çeken hususları nakış nakış işler. Burada bir farkındalık söz konusudur, farkındalığın oluşabilmesi için de öncelikle seyyahın gezdiği yerler ve karşılaştığı olay ve/veya durumlar ile ilgili bilgiye ve daha önceden edinmiş olduğu deneyime sahip olmalıdır. Rıçkov 1771'de seyahatine çıkmadan önce, 1769–70 yıllarında tüm Rusya üzerinde evvel bir seyahat gerçekleştirmiş ve gerek doğa bilimci gerek araştırmacı kişiliği dolayısıyla ayak bastığı destinasyonların hangi özelliğine vurgu yapabileceğini çok iyi biliyordu. 18. yüzyılın başında Venedik'ten başlamak üzere Dubrovnik'e doğru yola çıkan Fresne Cenaye, büyükelçi M.de Noailles ve onun mahiyeti ile birlikte İstanbul'a gelen ve Osmanlı sarayı ve imparatoru görme fırsatı bulan Fresne'yi seyahate zorlayan hiçbir sebep yoktu, ne tüccar ne de elçilik görevlisiydi, yalnızca kendi zevki için memleket görmek için yola çıkmıştı, fakat seyahatine çıkmadan önce Doğu seyahati ile ilgili ciddi hazırlık yapmış, kitaplar okumuş ve haritalar incelemişti, ayrıca Almanya-İtalya arasında beş yıl boyunca gidip geldiği için epeyce seyahat deneyimi vardı[50]. Burada seyahatname yazarının seyahatine başlamasına sadece saf bir öğrenme ve görme isteği değil, gideceği topraklar hakkında edindiği sağlam bilgi ve kültürel alt yapı da etki eder. Jean Thévenot, doğuya hiç ayak basmamasına rağmen, doğu hakkındaki yazıları ve kitapları okuyarak, seyahatine çıkarken tam bilgi sahibi olduğu görülmektedir[51]. Tüm bilgi birikiminin üzerine seyyah tanıklık ettiği olgu ya da olaylara kendince anlam katmalıdır. İster mesleki bir eğilimin verdiği algıda seçicilik olsun, ister kişisel gözlemleriyle anlık olarak dikkatini çeken materyaller olsun seyyah gezerek tanımlamalar yaptığı coğrafyanın çeşitli karmaşık görüntülerini kendi imzası altında birleştirir. Zira seyahatnamelerde, seyyahlar kendilerini ilginç birer hikâye anlatıcısı olarak kabul ederler ve bireysel bir tarz geliştirmek için maksimum düzeyde fırsata sahip olurlar[52]. Kimi zaman gittikleri coğrafyada yaşayan yerli halkın görmediği ya da dikkat etmediği konuları tanıtmışlar ya da gün yüzüne çıkarmışlardır. Fakat bunlar daha çok gerçekliği herkes tarafından kabul edilmiş veya edilebilir durumlar için geçerlidir, zira çoğunlukla kendi dininden

[50] Philipp Du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 1996, s.18.

[51] Jean Thévenot, *a.g.e.,* s.30.

[52] V. A. Şaçkova, "<Puteşestvie> Kak Janr Hudojestvennoy Literaturı: Voprosı Teorii", *Vestnik Nijegorodskiy Gosuniversitet im. N.İ.Lobaçevkogo,* Filologiya İskusstvovedenie, No:3, 2008, s.281.

ya da mensubiyetinden olmayan insanların ruhuna nüfuz edemedikleri gibi yanlış bilgilerle de o manevi sınırı kolaylıkla ihlal edebildikleri de dikkatten kaçmamaktadır.

Farklı özneler tarafından aynı akışı takip eden seyahatnameler, birbirinden farklı ve özel amaçlar güdülerek yazılagelmişlerdir. Robert Dankoff'a göre seyahat etmenin üç gelenekselleşmiş amacı vardır: Gezi (turizm, merak edilen yerleri görmek), ticaret (para kazanmak) ve ziyaret (hac gibi, mübarek kişilerin ve peygamberlerin türbelerini ziyaret etmek gibi dini yükümlülükleri yerine getirmek) gibi amaçlardan söz etmek mümkündür[53]. Fakat seyyahların meslekleri ya da seyahat etmelerindeki amaç ya da zorunlulukları hesaba kattığımızda, bu genel başlıklar daha geniş açıklamaları kapsamaktadır. Farklı coğrafi konumlar değişen ve gelişen teknoloji ile birlikte her geçen gün birbirinden farklı ideoloji, amaç ve gerekçe ile farklı eğitim düzeylerinde olan insanların gideceği adres olacaktır:

* Mensubu olduğu ülke, millet ve devletin yöneticileri veya ileri gelenleri tarafından, belli bir görevi yerine getirmek için görevlendirilmiş ve seyahatleri desteklenmiş olanlar,

* Bilimsel maksatlı (arkeoloji, bitki örtülerinin keşfi, vs amaçlı) seyahat edenler,

*Sefaret (Elçilik ve Konsolosluk) Mensupları,

*Tüccarlar, hekimler, subaylar

*Din adamları,

*Esirler[54].

Kendi ülkesinde az bulunan ürünleri almak ya da sahip olduğu ürünleri işlek ticaret merkezlerinde satmak üzere seyahat eden bir tüccar ile iç huzur arayışında olarak önemli kutsal yerleri ziyaret etmek üzere seyahat eden bir din adamının verdiği bilgiler elbette ki farklı olacaktır. Tıpkı devletlerarasındaki politikayı güvenle

[53] Robert Dankoff, *Seyyah-ı Alem Evliya Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, Çev. Müfit Günay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s.42.

[54] Seyyahların mesleki ve de kendine özgü sıfatı ve özelliklerine göre yapılan sınıflandırmanın detaylı bilgisi için İbrahim Güler'in makalesine bkz. İbrahim Güler, "Osmanlı Tarihi Kaynakları Olarak Avrupalı Seyyah ve Gözlemciler İle Eserlerinin Önemi", *Geçmişten Günümüze Seyyahlar ve Seyahatnameler*, Ed.Mehmet Ali Beyhan, Kitabevi Yay., İstanbul 2013, s.s.154-169.

şekillendirmek üzere yola çıkan bir diplomatın sunacağı bilgilerin farklılığı gibi. Ancak yukarıda mesleklerini verdiğimiz kişilerin amacı ne olursa olsun, yazıya döktükleri seyahat notlarında değişmeyen bir durum vardır. Bu kişiler, seyahat ettikleri bölgeye kendi dünya görüşlerini, siyasi anlayışlarını ve inanç sistemlerini de götürürler ve hedeflerini gerçekleştirirken izledikleri yol ve yöntemde bu yaklaşımlarını bazen kasıtlı bazen kendiliğinden doğal bir akış halinde gösterirler. Kimi zaman da Rıçkov'un yaptığı gibi içinde bulunduğu ülkenin insanlarından fikri ve de toplum olarak üstünlüklerini apaçık dile getirmek yerine, satır aralarına yerleştirmeyi tercih ederler. Bu durumda seyahatnameleri tarihi bir kaynak olarak kullanırken iç ve dış tenkit gibi tarih biliminin uygun gördüğü eleştirel metotları kullanmak gerekmektedir.

Seyahatnameler, yolculuğunu yurt içi ya da yurt dışında gerçekleştiren kişinin gezip gördüklerini anlatması bakımından dilimizde günlük, hatıralar ve elçilik raporları ile gidilen diyarların genel bir panoramasını vermek gibi benzer özellik taşısalar da aslında farklı bir rotayı takip ederler. Bu rotayı ayırt edebilmek bazen çok güç olabilmektedir. Bu bakımdan tarihe kaynaklık eden yukarıda adlarını zikrettiğimiz edebi türlerin benzerlik ve farklılıklarını belirterek; seyahatnamelerin şeffaf çerçevesini çizmek gerekmektedir. Hatıraların bir alt türü olarak seyahatnamelerin en önemli malzemesi; müellifin ziyaret ettiği coğrafyadaki olay, bilgi ve anlayış farklılığı gibi değişikliklerden bahsetmesidir[55]. Seyyahlar, gezip gördüğü memleketler ile birlikte arka planı kaplayan tarihi dokuyu da yazıya dökseler de ana temayı o toprakları saran coğrafya oluşturur. Seyahatname yazarları sadece şehir destinasyonlarını değil, tabiatı ve doğal yaşamı da anlatırlar[56]. Gezi yazısı olarak da zikredilen seyahatnamelerin çıkış noktası coğrafyadır ve askeri, siyasi, kültürel, toplumsal ve benzeri unsurlar bu noktadan filizlenerek okuyucuya sunulur ve merakla izi sürülen anlatı coğrafi tanımlamalarla söz konusu olan dönemin homojen bir resmini çizer.

[55] Menderes Coşkun, "Seyahatname", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, C.37,İstanbul 2009, s.13.

[56] Jaroslav David-Jana Davidova Glogarova, "Czech Travelogues About Soviet Russia and The Soviet Union- A Neglected Source For Historical Geography", *Hungarian Geographical Bulletin 66*, Czech Republic 2017 (4), s.302.

Günlükler, kişisel verilerin düzenli aralıklarla (genellikle gündelik olarak) sağlanması amacıyla yapılan doğal veri toplama yöntemidir ve bir bağlam içinde kullanılmış, detaylı ve birbiri ardına gelen bilgiye ulaşma temeline dayanırlar[57]. Üzerine tarih atılıp, günlüğü yazan kişinin hayata, olaylara ve karşılaşılan zorluklara karşı tutumlarını, duygularını, düşüncelerini, kendince önemli addettiği gözlemlerini veya yazdığı konu hakkındaki eleştirilerini kaleme almasıyla oluşan günlükler okunduğunda, günlük yazarının kendisi hakkında da bilgi sahibi olunur zira günlük yazarı karşılaştığı durum ve olaylardan ancak kişisel zevk, dikkat, ruh hali ve merakıyla sınırlandırdıklarını paylaşır. Buradan hareketle günlükler, yazarlarının bilinçaltını gösteren birer mikroskop niteliğindedirler. Yaşanılan olayların üzerine tarih atılması aşamasında ise bu olayların yazar tarafından sıcağı sıcağına değerlendirilmesi söz konusudur, bu bakımdan günlüklerin objektif bir panoramadan uzak olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu konuda varılacak kanaat şudur ki günlükler, içini dökme, gördüklerini ve yaşadıklarını anlatma ve bir boşalma gereksinimi duyma amacıyla yazılmışlardır[58].

Kendi hayatlarının bireysel ayıklamalarını yapan günlük yazarlarının olan biteni gerçek yansımalarıyla değil, kendi perspektiflerinden anlatabilmeleri; günlüklerin tarihe kaynaklık etmelerinde bir kopukluk meydana getirebilmektedir. Şu halde günlüğün öznel sınırlardan çıkması, yazarın çıplak gerçekten ödün vermemesine bağlıdır diyebiliriz. Günlüklerin değeri ve başarısı, yazarların içtenliğine, doğruya bağlılığına ve sanatçı dürüstlüğüne dayanmaktadır[59]. Örneğin Sadreddinzade Telhisi Mustafa Efendi'nin günlüğü, kendi şahit olduğu ve duyduklarını gün gün tarihlendirerek anlatmasıyla günlük türüne iyi bir örnek oluşturur. Ayrıca bu eser, yazarının kendisinin kadı olması nedeniyle bir Osmanlı kadısının yaşamına, bakış açısına, etrafında yer alan pek çok Osmanlı dünyasındaki kişisine dair biyografik bilgilerin bulanabileceği önemli bir eserdir[60].

---

[57] *The SAGE Encyclopedia of Social Science Research Methods,* Edited by Michael Lewis-Beck, Alan E Bryman,Tim Futing Liao, ,Volume 1, Sage Publications, Edition 1, U.S.A., 2004, s.261.

[58] Emin Özdemir, *Örnekli Açıklamalı Edebiyat Bilgileri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1990, s.133.

[59] Talat S. Halman, "Yaşadıkça Yazılan", *Türk Dili: Günlük Özel Sayısı*, 127, s.438.

[60] Selim Karahasanoğlu, *Kadı ve Günlüğü Sadreddinzade Telhisi Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

Günü gününe tutulan notlardan meydana gelerek, yabancı kaynaklarda "diary and journal" kelimesinin karşılığı olarak yer bulan günlükler[61], seyahatname ve anı türleriyle iç içe geçtiğinden ve burada bir akrabalık ilişkisinden söz edilse de kavram karmaşasına sebep olabilmektedir. Rıçkov'un seyahatnamesini günlük türüyle ortak paydada bulunduran faktörlerden biri şüphesiz olayların başına tarih atılması ve diğeri de olay akışının Rıçkov'un kendisi tarafından değerlendirmeye tabi tutulmasıdır. Rıçkov'un sözlerinden, gezi notlarını günü gününe tarihlendirerek kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu notları seyahati sona erdikten sonra düzenlemiş, seyahati esnasında her gün ne yaşadıysa o güne bir tarih atarak yaşanılanlarla ilgili notlar düşmüştür. Burada iki türün farkı, yoğun duygu bütününde, açlık, savaş hali, hastalık gibi zorunlu sebeplerden doğan zaman kısıtlamasında ve bir amaç uğruna çıkılan ya da görevlendirilen bir yoluculuk hususunda ortaya çıkar. Rıçkov seyahatnamesinde duygu geçişleri ve ruh halini değil, içinde bulunduğu topraklarda karşılaştığı olay ve durumlara dair kişisel gözlem ve değerlendirmelerini yazıya dökmüştür. Bunu yaparken de günlük konuşma dilinden uzak durduğu, tersine oldukça edebi bir üslup kullandığı tarafımızca tespit edilmiştir. Hâlbuki günlüklerde, yazar adeta yakın bir arkadaşına anlatıyormuşçasına ya da kendiyle konuşur gibi duygu ve düşünce dünyasına ait kesitleri, günlük konuşma diline yakın, samimi bir üslupla sunmaktadır. Monologlu bir anlatım tarzının hâkim olduğu günlük ve anılarda bireyi tüm çıplaklığıyla görmek mümkündür: Birey, cümle hatalarıyla, dilbilgisi kusurlarıyla, vokabülerindeki yetersizlikleriyle ama sade ve sadece kendisi olarak belirir[62]. Rıçkov'un çalışmasında ise Rıçkov'u birey olarak değil, asker ve bilim adamı kimliğiyle görüyoruz. Kendisinin seyahatnamenin başında da belirttiği gibi "Kırgız-Kazak ulusundaki değerli materyalleri toplamak" üzere St.Petersburg Bilimler Akademisi tarafından yollanmış; tüm doğa, silah, mineral ve etnografik incelemeleri bu kimliği ile keskin gözlemler sunarak yapmıştır. Bu ilmi keşif anlatımından, Rıçkov'un yaşantısına ve karakterine dair değerlendirme yapmak ve bir ipucu bulmak imkânsızdır. Ancak savaş ve giderek artan açlık halinin

---

61 Sami L. Akalın, *Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, Varlık Yayınları, İstanbul 1984, s.123

62 Korhan Altunay, "Edebi Tür Olarak Mektup, Hatıra ve Günlüklere Yansıyanlar: Çanakkale'de Savaşan Askerlerin Mektup, Hatıra ve Günlüklerinde Yer Alan Motivasyon Unsurları", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı,* Yıl:12, Güz 2014, Sayı: 17, s.34.

süregeldiği çevresel etmenlerin etkisi ile psikolojisine dair izlenimler edinebiliriz. Nitekim bu çalışmada da Rıçkov ve beraberindeki ordu üyelerinin gerek hava koşulları, gerek aç ve susuz kalmalarıyla hem kendilerinin hem hayvanlarının çektikleri fizyolojik ihtiyaçlar, gerekse de yapılan erzak takviyesinin yorgun ve de salgın hastalıklarla boğuşan insanlara yetmemesiyle nasıl bir ruh hali içinde olduklarını öğrenebildik.

Gezip görülen yerlere dair izlenimlerin gün gün kaydedildiği metinler vardır ve bu metinler zaman zaman anıları da içerir[63]. Tarihi, siyasi ve coğrafi bilgileri birinci ağızdan öğrendiğimiz seyahatnameler, seyyahın kendisinin tanık olduğu, duyduğu ya da gözlemlediği olaylar günlük ve anı türleriyle iç içe geçmiştir ve bu sebeple çoğunlukla türlerin ayrımında sıkıntı yaşanmaktadır. Başlı başına bir yazın türü olan seyahatnameler ya da gezi notlarında bir gezgin yaptığı yolculuğu, dolayısıyla bir ölçüde kişisel anılarını anlatır; bu yüzden gezi edebiyatı yazınsal türlerinden en çok anı türüne yakındır[64]. Tarih ve edebiyat olmak üzere iki ana disiplini bünyesinde barındıran anı türü de seyahatnamelerde olduğu gibi yazarının şahsi görüş ve değerlendirmeleriyle son şeklini kazandığı için nihai gerçekliği değil, gerçeğe yakını yansıtırlar. Harun Duman, 2006 yılında Boğaziçi Üniversitesinde düzenlenen 'Tarih Edebiyat İlişkileri Sempozyumu'ndaki Bireylerin Tarihi: Anı Türü Üzerine Bir Değerlendirme" adlı bildirisinde anı türüyle ilgili şunları söylemektedir:

"Anıların türsel özellikleri açıkça belirlenmemiştir. Bunun başlıca sebebi, anıların diğer edebi türlerle olan sıkı etkileşimidir. Örneğin, nutuklar, mektuplar, bazı romanlar, gezi yazıları hatta araştırma niteliğindeki eserler bile anı türü içine alınabilirler."[65]

Anı türünü seyahatnamelerden ayıran en önemli özellik, seyahatnameler coğrafya temelli iken anılar bireyin kendi yaşadıklarını, başından geçen olayları, kendi dünyasını ya da başkalarının yaşadıklarını temel alır. Anılar, yaşanmış olayların

---

63 Mehmet Can Doğan, "Bir Mesafe Ayarı: Günlük ile Anı", *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, Günlük Özel Sayı: 30, Haziran, Temmuz, Ağustos 2015, S.222-223-224, s.34.

64 Arzu İtensel İldem, "*Bir Yazın Türü Olarak Doğu Seyahatnameleri*", http://www.littera.hacettepe.edu.tr/TURKCE/21_cilt/ildem.pdf Erişim Tarihi: 01.03.2018

65 Haluk Öner, *"Yeni Türk Edebiyatında Kadıköy (1872-2000)(Hikaye, Roman ve Anı Kitapları),"* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013, s.IV.

anlatıldığı yazı türü, hatıradır[66]. Anı yazarları, anılarını kayda geçerken sadece şahit oldukları gerçek olayları değil, kendilerine o olayı yaşamış kişilerce sözlü ya da yazılı bir şekilde aktarılan olayları da yazarlar. Anı yazarı, kendi yaşamını ve yaşamında iz bırakan önemli olay ya da kişileri aktarırken bunu olaylar ve kişiler nasıl görünüyorsa o haliyle aktarır. Tarihi materyal ve belge olarak anılar; tasvir edilen olayların manasında, verilen bilgilerin doğruluğunda, güvenilirliğinde, ayrıntılarında ve etkileyiciliğinde oldukça kıymetlidirler ve anı yazarının kişisel özelliklerine bağlıdırlar[67]. Kişisel anlatının hâkim olduğu ve tarihi gerçekçilik üzerine inşa edilen anıların yazımında öyküleyici bir üslup ve türlü sanatsal teknikler kullanılabilmektedir. Sonuçta anı yazarı kendisinin ve kendisinin de içinde bulunduğu toplumun yaşadığı olayları kendi bakış açısıyla anlatmaktadır ve anı türü şahsi bir tavır takınarak gerek edebi gerek tarihi literatürde boy gösterir. Tarihi materyalin gerçeklik derecesini belirlemede etkisi azımsanmayacak olan anılar, tarihçiye toplumsal ve kültürel figürleri aydınlatmada yardımcı kaynaklardır. Bu aşamada "Anı yazarı aynı zamanda bir tarihçi olabilir mi?" sorusu akla gelebilir. Fakat amacı kendi zamanında geçen tarihi anlatmak olan anı yazarı bir tarihçi ile karıştırılmamalıdır. Zira tarihçi, gerçekleri objektif bir şekilde, anonim ve tarafsız gözlemcinin bakış açısıyla ele alırken, anı yazarı her zaman sahnenin en önündedir[68]. Bilindiği gibi tarihçinin esas işi, elindeki mevcut nesnel bilgileri eleştirel bir karşılaştırmaya tabi tutmak olmalıdır.

Anıların en önemli özelliği, malzemenin ve bakış açısının geçmişe dönük olmasıdır[69]. Seyahatnameler de hem günlükler gibi günü gününe notlar alınarak, hem de anılar gibi, olaylar yaşandıktan sonra kaleme alınabilirler. Eğer anılar gibi daha önce olan geçmişteki bir olayı anlatılacaksa, okuyucu her iki türde de yazarın hafızasında yer eden konuları okur. Anı yazarı satırlarında ya kendisinin ya da kaleme aldığı karakterin hayatında meydana gelen sosyal, politik ya da dini

---

[66] *Türkçe Sözlük,* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, C.1, TDK Yayınları, Ankara 1988, s.70.

[67] *V.Ç.Literaturnaya Entsiklopediya*, Slovar Literaturnıh Terminov: V 2-h t., Pod Redaktsiey N.Brodskogo, A.Lavretskogo, E.Lunina, V.Lvova-Rogaçevskogo, M.Rozanova, V.Çeşihina-Vetrinskogo, M.L.,İzd-vo. L. D. Frenkel, 1925, "Memuarı".

[68] *Cassel's Encyclopaedia of Litterature*, S.H.Steinberg, Vol. I, 1953, s.63.

[69] L. A. Levitskiy, *Kratkaya Literaturnaya Entsiklopediya*, "Memuarı", Gl. red. A.A.Surkov, T.4, 1967, s.759.

olaylara öncelik verir ve anlatı bu çerçevede devam eder. Geçmişin şemsiyesi altında kendisini ve etrafındakileri kişisel olarak keşfeder. Geçmişte yaşanılan pişmanlık, özlem ya da hayaller gibi kişisel duygular bu odak noktasında toplanır. Fakat seyahatname yazarının yaptığı bu değildir. O, gezip gördüğü yerlerde, mesleği ile paralel olarak dikkatini çeken ya da anlattığı kültürün insanlarına ve yaşantısına dair şahsi izlenimlerini veya duyduklarını; gördüğü antik şehirlerin ve coğrafyanın panoramasını tasvir eder.

Zaman, anıların yazımında önemi göz ardı edilemeyecek bir olgudur. Olayların gerçekleştiği tarihten, yazarın anlatımına dek aradan geçen süre ne kadar uzun olursa anlatımın gerçekliğinden sapma, ayrıntıların kaybolması, isim ve soy isimlerin unutulması gibi ihtimaller de o kadar artacaktır[70]. Bundan dolayıdır ki günlük yazarı olayları, yaşadığı günün ruh hali ile anlatmasıyla o günün tarihini anı yazarlarından daha belirgin bir şekilde aydınlatır. Örneğin gençlik anılarını ileri yaşlarında kaleme alan bir anı yazarının notları, günlük yazarının notlarından daha silik olabilir. Günlükleri anılardan ayıran nokta burada daha da belirginleşir. Zira günlüklerde yakında olmuş olayları hatırlamak daha kolaydır ve günü gününe tutulan bu notlar yazarın olayları unutmamasını sağlar[71]. Sovyetler Birliği'nin Türkiye'deki ilk elçisi olan Diplomat S.İ.Aralov, Sovyet halkı ve Türk halkı arasındaki dostluk ilişkilerini güçlendirmek ve karşılıklı ilişkileri geliştirmek için Dışişleri Komiseri G.V. Çiçerin tarafından Türkiye'ye yollanmıştır. Aralov, Ankara'da bulunduğu süre boyunca da Mustafa Kemal Atatürk, Türk ordusu ve Yeni Türkiye üzerine bilgi vermesiyle eser[72], yazım olarak siyasi ve diplomatik bir çerçeve çizmekte ve yazarın yaşadıklarını ve kişisel gözlemlerini inşa etmesi bakımından da anı türüne örnek bir çalışmadır. Ayrıca Rus Prensi Piyotr Alekseyeviç Kropotkin'in gençlik dönemi ve harp okulunda başından geçen maceraları anlattığı eseri[73] ve Jean-Jacques Rousseau'nun kendi hayatının 1765

---

70 V.V.Kabanov*, İstoçnikovedeniye İstorii Sovetskogo Obşestva*, Kurs Lektsii, Rossiyskiy Gos. Gumanit. Un-t., Moskva, 1997, s.136.

71 *Cassel's Encyclopaedia of Litterature*, S.H.Steinberg, Vol. I, 1953, s.64.

72 S. İ. Aralov, *Bir Sovyet Diplomatın Türkiye Anıları*, Çev. Hasan Ali Ediz, Birey Toplum Yayınları, Ankara 1985.

73 Pyotr Alekseyeviç Kropotkin, *Bir Devrimcinin Anıları*, Çev. Mazlum Beyhan, Agora Kitaplığı, İstanbul 2015.

yılına kadarki döneminde başına geçen olayları kendi kalemiyle anlattığı eseri[74] anı türüne verilecek diğer örneklerdir. Koyu bir Rus milliyetçisi olan V.V.Şulgin, "Yıllar: Bir Duma Üyesinin Hatıraları, 1906-1917 " adını verdiği anı kitabında, 1906 ve 1917 yıllarında meydana gelen tarihi olaylara yer verir. II. Nikola'nın tahttan feragati, Romanov Hanedanı'nın çöküşü, Devlet Duma'sındaki devrim-öncesi yaşananlar gibi büyük siyasi olaylara tanıklık etmiştir. Şulgin'in monarşi yanlısı bakış açısı eserin hemen her kısmında hissedilmektedir, devrimci ayaklanmanın bastırılması en önemli amacıdır ve monarşinin tekrardan kurulması için büyük çaba gösterir[75]. Hayatı olabildiğince gerçek haliyle göstermeye çalışan anılar, yazarlarının dünyayı algılayış biçimleri ve düşünce sistemlerini de beraberinde götürerek kendi geçmişlerine ışık tutarlar. Kendi geçmişine ışık tutan her bir eser, aynı zamanda tarihi de aydınlatır.

Gidilen diyarlar ile ilgili bilinmeyenleri kayda geçme başat rol üstlenirken, ülkelerin siyasi hedeflerine katkı sağlaması ve bu hususta merak edilenleri aydınlatma bakımından karşılıklı elçiler göndermek yolu ile de seyahatler yapılmıştır. Böylelikle tarihe kaynaklık eden malzeme bakımından seyahatnameler ile arasındaki farkının ne olduğu sorusuna yanıt vermesiyle karşımıza çıkan elçilik raporlarını ele almak gerekir. Altı çizilecek olan kilit nokta şudur ki tarihin yazılı malzeme grubuna giren bu kaynaklar, dilimizde seyahatname kıyafeti giydirilmiş birer rapordur ve içerik bakımından diplomatik bilgilerle yüklüdürler. İlk dönemlerden itibaren ve daha yaygın biçimde sefir yerine elçi kelimesi kullanılmakla beraber bunların raporları sefaretname diye anılmıştır[76]. Sefaret mensuplarının, görevleri gereği yaptıkları seyahatlerine, görev yaptıkları yerlerdeki ikametlerine dair gözlemlerini, "voyage (seyahatname)", "memorie (anı)" veya "observation (gözlem)" adıyla sundukları görülmektedir. Bu üç yazı şekli örneği; aslında elçilik mensuplarının görevleri gereği yapmış oldukları seyahatleri, sefarete bağlı zorunlu ikametleri ve işlevleri sonucu ortaya çıkmıştır[77]. Bulundukları ülkeyi temsil etmek üzere, ticari ve ekonomik

[74] Jean-Jacques Rousseau, *İtiraflar*, Çev. Kenan Somer, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993.
[75] Vasiliy Vitalyeviç Şulgin, *The Years: Memoirs of a Member of the Russian Duma 1906-1917,* translated byTanya Davis, Hippocrene Books, New York, 1984.
[76] Nebi Bozkurt, "Seferatname", *TDVİA*, 2009, C.36, s.289.
[77] İbrahim Güler, "Osmanlı Tarihi Kaynakları Olarak Avrupalı Seyyah ve Gözlemciler İle Eserlerinin Önemi", *Geçmişten Günümüze Seyyahlar ve Seyahatnameler*, Ed.Mehmet Ali Beyhan, Kitabevi Yay., İstanbul 2013, s.163-164.

ilişkilerini düzenlemek maksadıyla yabancı ülkelere giden elçi ve/veya elçilik heyetlerinin bu ülkeler hakkında topladıkları bilgileri hükümdarlarına sunmaları bakımından rapor olma özelliği kazanan bu belgeler, gezip görülen ve tanık olunan yerlere ait izlenimlerin o ülkeye giden elçi tarafından kendi süzgecinden geçirilerek aktarılırlar. Elçinin hükümete sunduğu raporlarla birlikte hükümet de elçi gönderilen komşu ülkelerle temasta bulundukları her türlü münasebete dair bilgi edinmiş olurlar. Bu bilgiler, iki ülke arasında verilecek olan kararlarda etkili oldukları gibi siyasi olaylara yön verme özelliği bakımından da kıymetlidirler. İki ülke arasında elçilik alışverişinin yapılması, o ülkelerin siyasi münasebetlerinin hangi bağlama oturtulması gerektiğinin sinyallerini de vermektedir. Örneğin, Kastilyo ve Roma hükümdarı III. Henri'nin Orta Asya ve Timur'un hâkimiyetine dair bilgi toplaması amacıyla Timur'un sarayı Semerkand'a gönderdiği ve aynı zamanda 27 gün Türkiye'de kalmasıyla dönemin Osmanlı'sına ve Anadolu tarihine de ışık tuttuğu Clavijo[78], Timur ve Henri arasındaki hediyeleşmeye de önayak olmuştur. Bu durum göz önüne alındığında, iki hükümdar arasında dostluk ilişkisinin var olduğunu görebiliriz.

Elçilik raporları, coğrafi anlatımı ile okuyucunun zihninde belirgin bir fotoğraf karesi oluşturmasıyla seyahatnameler ile paralellik gösterir. Bu durumda iki malzeme arasında çok belirgin bir ayırımdan söz edemeyiz. Örneğin, "*Orta Asya'da Timuriler, Çin'de Ming Münasebetleri, Ch'en Ch'eng Elçilik Raporu*"'nda; halkın günlük yaşamları, dini inançları ve ibadetleri, geçim kaynakları ve hukuki sistemlerinin yanı sıra elçi tarafından yerleşim yerlerinin adlarının verilmiş, bu yerlerin birbirlerine uzaklıkları belirtilmiş ve iklimsel geçişler, verimli araziler, bu arazilerde yetişen ürünler teferruatla bahis edilmiştir[79]. Gönderildiği ülke hakkında elçinin sunduğu tüm bu kapsamlı veriler, diplomasi tarihine ışık tutmak içindir.

Elçilik heyetlerinde bulunan kişilerce ele alınan bu yazılar, kimi zaman hükümdara sunulan bir rapor, kimi zaman da bir sohbet havasıyla mektup halinde yazılabilirler. Örneğin, 981 senesinde İmparator T'ai-tsung tarafından, Kao-ch'ang Uygurlarına gönderilen elçilik heyetinin başkanlığına bir saray mensubu olan Wang Yen-te ve

[78] Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Köprü Yayınları Kitabevi, İstanbul 2016.

[79] Gülçin Çandarlıoğlu, *Orta Asya'da Timuriler, Çin'de Ming Münasebetleri, Ch'en Ch'eng Elçilik Raporu*, Mimar Sinan Üniversitesi Matbaası, İstanbul 1995.

elçilik heyeti geçtikleri toprakları, kabileleri ve şehirleri hakkında ayrıntılı tasvirlerle dolu hazırladıkları gezi raporunu[80]; 1295 yılında II. Abdülhamit tarafından Hindistan'a konsolos olarak gönderilmiş olan Şirvanlı Ahmet Efendi, Hindistan, Svat ve Afganistan topraklarını seyahat ettiği sırada ziyaret ettiği şehirler, karşılaştığı kişiler ve şahit olduğu hadiseleri kaydederek Türkiye'ye döndükten sonra bu notlarını[81] padişaha rapor halinde sunarlarken; Osmanlı topraklarına Avusturya elçisi olarak gelen Ogier Ghiselin de Busbecq 1554–1562 yılları arasındaki elçiliği boyunca edindiği gözlemlerini renkli bir anlatımla üniversiteden arkadaşı Nicholas Michault'a dört mektuplar halinde göndermiştir[82].

Krala ya da hükümdara sunulan raporlarda yazan kişinin kullandığı dil, ne günlüklerdeki gibi samimi bir üslup, ne de anılardaki gibi "esnek" olabilir. Zira anılarda yukarıda bahsedildiği üzere olaylar yazarın kendi başından geçtiği için sevindiği ya da kızdığı konularda üslubunu değiştirmekte bir sakınca görmez. Seyahatnamelerde de yazarın dili kullanma tarzı, her ne kadar şahsi değerlendirmelerine yer verse de, özellikle bilimsel, dini ya da ticari amaçlarla yazılmış seyahatnamelerde pek değişmez. Rıçkov'un günlük seyahat notlarını, seyahati sona erdikten sonra İmparatoriçeye verip vermediğini, çalışmasının içinde böyle bir bilgiye rastlayamadığımız için bilmiyoruz. Fakat bilimsel verilerini okuyucuya aktarırken oldukça formal bir dil kullandığı görülmektedir.

Raporları sunmak üzere veyahut kendi memleketlerindeki insanları gittikleri ülkeler hakkında aydınlatmak için komşu ülkeye giden bu elçi ya da elçinin maiyetindeki kişiler; sanatkâr, tüccar, saray görevlisi, din adamı gibi çeşitli meslek grubuna mensup olabileceği gibi misyoner de olabilirler. Tüm bu kişilerin işi sadece seyyahlık değildir. Örneğin Fransa Kralı'nın emriyle İstanbul'dan Kırım ve Karakurum'a gönderilen Wilhelm Von Rubruk, Moğollara Hristiyanlık dinini kabul ettirmek gibi siyasi bir amaçla yola çıkmıştı ve halk gittiği memleketlerdeki halk

[80] Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yeng-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, TTK, Ankara 1989.
[81] Şirvanlı Ahmet Hamdi Efendi, *Seyahatname <Hindistan, Svat ve Afganistan>*, Yayına Haz. Fatma Rezan Hürmen, Arma Yayınları, İstanbul 1995.
[82] Ogier Ghiselin de Busbecq, (tarihsiz) *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.

arasında misyonerlik faaliyetinde bulunmuştu[83]. Bu açıdan ele alındıklarında da seyahatnamelerle aynı şekilde belli bir amaç ya da bilgi edinme uğruna, icra ettikleri mesleğin ya da kendilerine biçilen misyonun vermiş olduğu dikkat ve algıda seçicilikte yazıya dökülürler. Henüz 24 yaşında oldukça dindar ve bilgiye aç bir genç olan Polonyalı Simeon'un seyahatnamesinde görüldüğü üzere, 1608'de başlayıp 1618'de biten yolculuğunun esas amacı Kudüs'e hacca gitmek ve mukaddes toprakları ziyaret etmektir. Lemberg'den başlayarak, İstanbul, Roma, Mısır, Suriye, Filistin gibi yerleri gören Polonyalı Simeon'un odak noktası eserinin hacılar ve seyyahlara faydalı olabilecek bir eser ortaya koymak olmuştur[84]. 922 yılında Volga Bulgarları ülkesine, aralarında din adamları ve saltanat alametlerinin bulunduğu bir elçilik heyetiyle giden İbn Fadlan bir elçilik heyeti mensubudur. Seyahati boyunca ise görevi; din adamlarına başkanlık etmek, halifenin, vezirin ve kendisinin mektuplarını okumak, hediyeleri takdim etmek olmuş ve seyahatnamesinde Bulgarların adetleri, ahlakları, ülkelerinin özelliği ve ekonomileri hakkında son derece güzel bilgiler vermiştir[85]. Bir başka din adamı Salomon Schweigger ise Kutsal Roma-Germen İmparatorunun İstanbul'a gönderdiği elçinin vaiz olarak elçilik heyetine katılma teklifini uzak ülkeleri görmek ve deneyimler edinmek için kabul etmiştir[86]. Seyyah, 16. yüzyılın sonlarında Türkiye'ye dair edindiği izlenimleri ve farklı kültürlere duyduğu ilgiyi tüm merakıyla aksettirmesinin yanında, eleştirilerini yaparken ve fikirlerini anlatırken sahip olduğu dinsel bakış açısından çıkmamıştır.

Ancak hayata bakışında ve kişilik yapısında etkili olan dini inançlarını kalemine yansıtmayan farklı seyahatname örnekleri de mevcuttur. Bir şair ve yazar olan Nikolay Mihayloviç Karamzin'in "Bir Rus Seyyahın Mektupları 1791-92" adlı çalışması, sırasıyla Almanya, İsviçre, Fransa ve İngiltere'de bulunduğu seyahatleri esnasında arkadaşlarına yazdığı mektuplardan oluşur. Karamzin mektuplarında Almanya'daki şehir manzaraları ve İsviçre'nin doğasından övgüyle bahsetmiş;

---

[83] Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, Çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.

[84] Hrand D.Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608–1619*, Baha Matbaası, İstanbul 1964, s.V.

[85] Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010, s.VIII-IX.

[86] Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, Yay. Haz. ve Notlayan. Heidi Stein, Çev. S.Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.

Fransa'da bulunduğu sırada devrim yıllarına denk gelmesine rağmen politik meseleleri anlatmakta bir mecburiyet hissetmemiş; aksine Fransa'nın insanları ve kültürüne dair güzel tasvirler yapmıştır[87]. Dikkati çekmek istediğimiz nokta, Karamzin'in bu mektupları yazarken gezdiği Batı Avrupa memleketlerinde kendisinde hayranlık uyandıran en ufak bir konuyu dahi takdir ederek anlatması ve bunu yaparken de anavatanına duyduğu sevgiyi unutmaması ve her fırsatta Rusya'ya karşı bu sevgisini dile getirmesidir.

Klasik dönemde müelliflerin coğrafya ile ilgili olarak kaleme aldıkları kitaplar, coğrafyacının bizzat tanık olduğu ve duyduğu hikâyelere ve gözleme dayanan edebî eserler haline gelir ve bu eserler bugünkü anlamda coğrafya kitabı olmaktan ziyade seyahat kitaplarına daha yakındır[88]. Böylelikle bölgelerin halkı, coğrafyası, tarihi, yönetimi ve kültürü hakkında bilgi içeren bu eserler seyahatname, coğrafya ve tarih türlerinin kesiştiği noktada yer alır ve bunların yazımında yolculuk notlarının dışında yazılı ve sözlü kaynaklardan elde edilen bilgiler de kullanılmıştır[89]. Düz bir anlatımın hâkim olmadığı seyahatnamelerde, yöre halklarının anlattığı efsaneler, karşılıklı konuşmalar, detaylı tasvirler ve öyküleyici bir üslup kullanılarak geniş çerçeveli resimler çizilmektedir. Seyahatnamede yer alan olaylar, kimi zaman yazar tarafından renklendirilebilmekte ve olayların aktarımında abartıya kaçılabilmektedir. Seyyahların çoğunun her şeyden önce bir yazar olması dolayısıyla eserlerinde bazen hayale, bazen de gerçeğe dayanan hikâyemsi bir anlatım hâkimdir[90]. Öyle ki müellifin gözlemlerini şekillendiren büyük oranda şahsi görüşleridir ve bu süslemeler de kimi zaman anlatımı gerçeklikten uzaklaştırabilir. Bunun altında yatan sebep ise kuşkusuz okuyucunun dikkatini daha yoğun bir şekilde çekmektir. Bu yüzden seyahatnameler kullanılırken dikkatli olunmalı, doğru ile yanlış ve mübalağanın ayırt edilmesine çalışılmalıdır[91]. Rıçkov seyahati boyunca içinde bulunduğu Kırgız-Kazak halkının kültürel mirasına katkıda bulunurken, gerçeklerden saptığı noktalar ve

[87] Nikolay Mihayloviç Karamzin, *Pisma Russkogo Puteşestvennika*, İzdatelstvo Lamartis, Moskva 2013.
[88] Hüseyin Yazıcı, "Seyahatname", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* Türk Diyanet Vakfı Yayınları, C.37, İstanbul 2009, s. 10.
[89] Menderes Coşkun, a.g.m., s.15.
[90] Hüseyin Yazıcı, a.g.m., gös.yer.
[91] Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, Kubbealtı Neşriyat, Altıncı Baskı, İstanbul 1998, s.25.

Kırgız-Kazakları yerdiği zamanlar olmuştur. Ancak tarihe önemli notlar düşerken, bu notların olabildiğince kişisel yargılardan kaçınılmasıyla tarafsız bilgiye ulaşılabildiği unutulmamalıdır. Örneğin 1672'de başlayıp 1711'de tamamlanmak üzere Fransa'dan Osmanlı İmparatorluğuna ve İran'a yolculuk yapan ve II. Şah Abbas'ın bizzat kendisi tarafından verilen ünvanla Safevi hükümdarı taciri olan Jean Chardin, genel olarak ticaret yolları, güzergâhlar ve kervanlar hakkında bilgi verirken eserde dikkati çeken nokta, Chardin'in nesnel kalma çabaları ve kendisine yabancı olan toplumlar ve insanlar hakkında değer yargılarından kaçınmasıdır[92]. Elbette ki bir seyahatnamede verilen bilgilere hemen doğru ya da kesin bilgi nazarıyla bakılmaması gerekir. Seyahatname türünde verilmiş eserler, diğer kaynaklarla karşılaştırılıp bilgilerin doğruluğu tespit edilirse tarihe kaynak olarak kullanılabilir[93].

Çıkış noktasını coğrafyanın oluşturduğu ve kişinin yürümek/ gezmek eylemini gerçekleştirdiği seyahatnamelerin çıkış noktasını coğrafya oluştursa da, bu eserler coğrafya kitabı olarak değil, coğrafya bilimine kaynaklık eden eserler olarak nitelendirilmelidir. Coğrafya kitapları ve seyahatnamelerin ayrıldığı nokta yazarın kaleme aldığı ülkelerin tam bir yol haritasını çıkarması ve coğrafi alanların eserin tamamına hâkim olmasıdır. Ancak tarih, kültür ve coğrafya iç içe geçse ve yazar anlattığı şehir ve ülkeleri bizzat görse de, öncelikli bilginin coğrafyadan doğduğu bazı eserler vardır. İbn Hurdazbih'in Yollar ve Ülkeler kitabı bu türden bir eserdir[94]. Erken dönem İslam coğrafyacılarından İbn Hurdazbih'in, kültürel ya da ekonomik bilgiler bağlamında tarihi içerikli olsa da, önceliğini coğrafi bilgi ve ülkeler, şehirler, yollar ve çeşitli güzergâhlar arası mesafelerin oluşturması bakımından adı geçen eserin, bir seyahatname değil, tarih ve kültür içerikli bir coğrafya kitabı olarak adlandırılmasını gerekli kılar. Yakubi'nin Bağdat ve Semerra şehrini tanıtarak başladığı ve şehirler arasındaki yol ve güzergâhları oldukça detaylı bir şekilde tasvir

[92] Jean Chardin, *Chardin Seyahatnamesi <İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1672-1673>,* Ed.Stefanos Yerasimos, Çev. Ayşe Meral, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, s.21.

[93] Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usül*, 4. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985, s.59-60.

[94] İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağrı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

ettiği Ülkeler Kitabı[95] da sosyal ve kültür tarihinin coğrafya ile bütünleştiği bir tarihi coğrafya eseridir.

18. ve 19. yüzyıllar boyunca Rusya, hâkimiyet alanını genişletmek amacıyla Orta Asya topraklarıyla olan bağlarını güçlendirmeye devam etti. Rus kolonileri 18.yüzyılın başlangıcına kadar Cungarya ile daha düzenli teması ve Doğu Türkistan'a sızmayı imkânlı hale getiren İrtiş nehrine ulaştı[96]. Bu coğrafyaların daha iyi tanınması için pek çok Rus bilim adamı ve seyyah başta coğrafi ve jeoloji literatürü olmak üzere etnografya, botanik, zooloji ve arkeoloji gibi farklı bilim dallarına katkı sağlamışlardır. Batı Sibirya ve Cungarya'ya araştırma gezileri düzenleyen araştırmacılar arasında, bu topraklarda yaşayan halkların etnik yapısı ve gelenekleriyle ilgili bilgiler veren Mihail Vasilyeçiv Pevtsov önemli bir yere sahiptir. 1895 yılında basımı gerçekleştirilen *Trudı Tibetskoy Ekspeditsii* adlı çalışması[97], Doğu Türkistan'daki coğrafi oluşumlar ve bölgenin coğrafi özellikleri, Kaşgar ve Uygur halklarının gündelik hayatı ve bu halklarla ilgili detaylı etnografik bilgilerden oluşur. Rıçkov gibi Pevtsov'un da asker kimliği[98] ile çıktıkları seyahatlerde, bulundukları bölgelerdeki insanları, onların yaşayış tarzlarını, toplumsal ve kültürel özelliklerini kaydetmeleri coğrafi literatürde iyi bir araştırmacı-gözlemci olarak yerlerini muhafaza etmelerini sağlamıştır. Rusya İmparatorluğunun hâkim olduğu saha göz önüne alındığında, bu sahaya karşı ilgi ve merak duyanların sadece Rus seyyah ve araştırmacılar olduğunu söylemek doğru olmaz. Nitekim Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden pek çok seyyah Rus topraklarına gelmiş ve Rus şehirlerindeki sosyal ve kültürel hayata dair kendi gözlemleri doğrultusunda bilgiler vermişlerdir. Güldenstädt'ın ifadesine göre; Rusya İmparatorluğunun geniş topraklarının kapsamlı araştırmasını yapan 18. yüzyıl bilim adamlarının Beyaz Deniz'den Transkafkasya'ya ve Moskova'dan Transbaykal bozkırlarına kadar olan toprakları kapsayan; zamanın şartlarına göre

---

[95] Yakubi, *Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002.

[96] *Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia*, Ed.Jennifer Speake, Fitzroy Dearborn, London, 2003, s. 215.

[97] M. V. Pevtsov, *Trudı i Tibetskoy Ekspeditsii 1889-1890gg Ç.I, Puteşestviye po Vostoçnomu Turkestanu, Kun-Lunyu, Severnoy Okraine Tibetskogo Nagorya Cungarii v 1889 -1890 gg,* izd. İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestvo, SPB, Tip.Stasyuleviça, 1895.

[98] M. V. Pevtsov'un biyografisi için bkz. İ. A. Muromov, *100 Velikih Puteşestvennikov*, Moskva, Veçe, 2011, ss.267-271.

büyük bir titizlikle düşünülmüş ve ortak bir şemayla bir araya getirilmiş bilimsel saha çalışmaları, 1768–1774 yılları arasında anavatan bilim tarihine "fiziki" ya da "akademik" keşif seferleri olarak girmiştir[99]. Bu seyyahların, yazdıklarını kaleme alınma gayesi altında yatan sebepler farklıdır. Bu sebeplerin başında bilgi artırma ve Rusya ve Orta Asya topraklarını tanıtma amacıyla çıkılmış olan bilimsel seyahatleri gösterebiliriz. 18. yüzyıl Çarlık Rusya'sını ve üzerinde yaşayan halkları daha yakından tanımak ve bu geniş coğrafyaya dair muhtelif bilgiler kaydetmek maksadıyla birçok Batılı bilim adamının katılımıyla bilimsel keşif seferleri düzenlenmiştir. Johann Peter Falck ve Peter Simon Pallas'a Sibirya'ya yaptıkları keşif seyahatlerine eşlik eden Johann Gottlieb Georgi[100]; Astarhan'ı, Uralları, Başkürdistan'ı ziyaret ederek Orta Asya'ya gezip görmüş ve uzun yıllar boyunca Volga, Orta ve Güney Uralya, Sibirya ve Altay dağları ve Baykal'da araştırmalar yapmıştır. Uzun yıllar süren etnografik araştırmalarının sonucunda Geogri, Rusya'da yaşayan halkların ayrıntılı ve açıklamalı bir resmini oluşturmuş ve bu çalışma 1776-1780'li yıllar arasında Sankt-Peterburg'da "*Rus İmparatorluğunun Tüm Halklarının ve Onların Yaşam Biçimleri, Dinleri, Adetleri, Evleri, Kıyafetleri ve Diğer Farklılıkları*" adı altında yayımlanmış ve bir kısmı Rusçaya çevrilmiştir. Çalışma, dört ciltten oluşmakta ve etnografik araştırma evrensel timsali olarak tanınmaktadır zira ilk kez bir kitapta Rusya halklarının yaşam tarzı ve kültürlerinin farklı yönlerine dair bilgiler toplanmış ve sınıflandırılmış olup benzer etnografik tasvirlerin dışında çalışma, Rusya toprakları üzerinde yaşayan tüm halk ve kabilelerin milli kıyafetleri ve zanaatları, hayat biçimleri ve çehrelerinin tam bir görüntüsünü veren renkli gösterimi ile kuşkusuz kendine özgü bir kıymet arz etmektedir[101]. Ünlü akademik keşif seferi üyesi Johann Anton Güldenstädt (1745–1781), Rus imparatorluğunun güney sınırlarını araştırmak üzere 1768'de II.Katerina tarafından görevlendirilen St.Petersburg Bilimler Akademisi keşif seferine katıldı ve 1768 Haziran'ında Kafkasya'ya seyahatine başladı. Güldenstadt,

[99] Johann Anton Güldenstädt, *Puteşestvie Po Kavkazu v 1770–1773 Godu*, Peterburgskoe Vostokovedenie, SPB 2002, s.13.

[100] J. G. Georgi, Alman doğa bilimci, kimya uzmanı, seyyah, Rusya İmparatorluk Bilimler Akademisi öğretim üyesi ve mineralbilim profesörü (1729–1802).

[101] I. G. Geogri, *Opisanie Vseh Obitayuşih v Rossiyskom Gosudarstve Narodov, <İh Jiteyskih Obryadov, Obıknoveniy, Odejd, Jiliş, Uprajneniy, Zabav, Veroispovedanii i Drugih Dostopamyatnostey,* İmperatorskaya Akademiya Nauk, Sankt-Peterburg 1799.

Ukrayna ve Astarhan bölgesini, Kuzey Kafkasya ve Gürcistan'ı gezerek, Kafkasya'nın tarih, tarihi coğrafya, etnografya, arkeoloji, dilbilim ve ekonomisi üzerine topladığı bilgileri "Kafkasya Seferi" adlı eserinde bir araya getirmiş 1775 Mart'ında Sankt-Petersburg'a geri dönmüştür. 1777'den itibaren doktorluk yapmaya yetki kazanan Güldenstadt 1781'de Sankt-Petersburg'da patlak veren tifüs hastalığından, muhtemelen muayenesi sırasında enfeksiyon kaptığı için, seferin neticelerini ve ve Güldensdat'ın seyahatini Peter Simon Pallas yayımlamıştır[102]. 18. yüzyılın Doğa bilimlerindeki çalışmaları ve özellikle Rusya'nın kuzey ve doğusuna yaptığı bilimsel gezileriyle önemli doğa bilginlerinden birisi olan Profesör Petr Simon Pallas'ın[103] (1741–1811) "Rusya Devletinin Güney Bölgelerine Seyahat Sırasında Yapılan Gözlemler"[104] adlı çalışması Kırım'a yaptığı seyahati konu alır. Bu çalışmasında Kırım Tatarlarının dili, yazısı, yiyecekleri, giyecekleri, nüfusu; Tatarların Türkler, Moğollar ve Avrupalılar ile benzer ve farklı özellikleri, kendi içlerinde sahip oldukları ırklar, eski Taman şehri, Kerç boğazı ve Kırım'ın coğrafya ve şehirlerine dair detaylı tasvirler okuyucu ile buluşuyor. Pallas'ın ayrıca 1768-1774 yılları arasında yaptığı keşif seferi boyunca tuttuğu günlüğü "Rusya Devleti'nin Farklı Yerlerine Seyahat[105]" adlı çalışması altında yayınladı. Beş cilt halinde yayınlanan bu devasa eser, Rusya, Uralya ve Sibirya'da topladığı materyaller ile zooloji, paleontoloji, coğrafya, jeoloji, botanik, dilbilim, tarih, idari ve de bölgesel yönetim gibi konularda ayrıntılı bilgi vermesiyle yıllar boyu pek çok bilim adamı ve araştırmacının referans kaynağı olagelmiştir. Petersburg Bilimler Akademisi tarafından düzenlenen keşif seferinde yer alan ve II. Katerina tarafından görevlendirilen bir diğer isim de İvan İvanoviç Lepohin'dir[106]. *"Rus Devletinin*

---

[102] Anne Sjerp Troelstra, *Bibliography of Natural History Travel Narratives*, KNNV Publishing, 2016, s.183.

[103] P.S.Pallas'ın biyografisi için bkz. https://www.britannica.com/biography/Peter-Simon-Pallas / Erişim tarihi 02.04.2018.

[104] Petr Simon Pallas, *Nablyudeniya, Sdelannıye Vo Vremya Puteşestviya Po Yujnım Namestniçestvam Russkogo Gosudarstva v 1793–1794 Godah*, Otvetstvennıy Redaktor Doktor İstoriçeskih Nauk B.V.Levşin, Sostavitel N.K.Tkaçeva, Moskva: Nauka 1999.

[105] P.S.Pallas, *Puteşestvie po Raznım Provintsiyam Rossiyskoy İmperii*, V Sankt Peterburge pri İmperatorskoy Akademii Nauk 1773 goda.

[106] Rusya'nın farklı bölgelerinde doğal-tarihi, coğrafi ve etnografik bilgi toplama amacıyla İmparator Bilimler Akademisinin pek çok keşif seferinde yer alan İvan İvanoviç Lepohin (1740–1802) seyyah, doğa bilgini ve sözlükçüdür.

Farklı Eyaletlerindeki Seyahat Notları[107]", 1768–1769 yıllarında yaptığı bilimsel araştırma ve materyalleri topladığı çalışmasıdır. Eserin önsözünde Lepohin'in belirttiği üzere bu keşif seferi Büyük İmparatoriçeye ün ve fayda sağlamak amacıyla geniş anavatanlarındaki el değmemiş materyalleri ve kendince önemli bulduğu herşeyi verilen süre içinde araştırmak için yola koyulduğunu yazıyor. Lepohin Orenburg keşif heyetine Prof. Pallas ve Prof. Falk ile birlikte atanmış ve gezi notlarında Kalmuklar, Tatarlar, Kırgızlar, Çuvaşlar, Zıryanlar gibi pek çok halkın gelenekleri, yaşam biçimleri ve dini inançlarıyla ilgili etnografik materyal sunmuştur. Rus köylülerinin zanaatlerini ve ev eşyalarıyla birlikte efsaneleri ve halk masallarına da yer vermiş, Rusya'nın mineral zenginliği ve mineral işleyen fabrikalarını anlatmıştır. Hatta o güne dek isimleri bilinmeyen bitki ve hayvan türlerini kaydetmesi bakımından da tüm bu bilgileri dört ciltte toplayan Lepohin'in seyahatnamesi oldukça kıymetlidir. Orta Asya'ya karşı duyduğu merak hissiyle birçok seyahat gerçekleştiren, hayatının 10 senesini Orta Asya ve Uzak Doğu'yu keşfetmeye adayan[108] bir başka isim Rus seyyah Nikolay Mihayloviç Prjevalskiy'dir (1839-1888). Hayali Afrika'nın topraklarını keşfetmek olan gezgin, maddi imkânsızlıklar yüzünden bu hayalini gerçekleştirememiş, Orta Asya bozkırlarına gitmek için İmparatorluk Coğrafya kurumundan destek istemiş ve kurumun fiziki-coğrafya bölüm başkanı P. P. Semenov'un görevlendirmesiyle seyahatine başlamıştır. Böylelikle Urrus bölgesi, Moğolistan, Gobi Çölü ve Çin'e yaptığı dört seyahat sırasında derlediği notlarından oluşan "*Puteşestviya v Tsentralnuyu Aziyu*[109]*"* adlı büyük eserini ortaya koymuştur. Hanka gölü, Japon Denizi kıyıları ve Güney Urrus bölgesinin bilinmez diyarlarında özellikle kuş bilimi ve botanik için çeşitli kuş ve bitkilerin yaşamlarına ve özelliklerine dair önemli keşifler yapmış, bölgenin iklim özelliklerini anlatmıştır. Jeltaya nehri, Tsaydam, Lobnor havzası ve Kunlun Dağları'na uzanan Prjevalskiy'nin bu keşif

[107] İ. İ. Lepohin, *Drevnıya Zapiski Puteşestviya Doktora i Akademii Nauk Adyunkta İvana Lepohina po Raznım Provintsiyam Rossiyskago Gosudarstva, 1768-1769 godu*., V SanktPeterburge pri İmperaturskoy Akademii Nauk, 1771 godu.

[108] Bookvica Russian Antiquarian Book, *Russian Travels: From Arctic to Antarctic and Everything in Between*, Moskva, 2017, s.1.

[109] N. M. Prjevalskiy, *Puteşestviya v Tsentralnuyu Aziyu*, Velikoye Puteşestviya Seriya, Eksmo İzdatelstvo, SPB 2011.

yolculuğu tüm beklentilerin üstünde bir başarı göstermesiyle, benzerlerinin arasına önemli bir doğa tarihi eseri olarak adını yazdırmıştır.

II. BÖLÜM: N.P. RIÇKOV'UN HAYATI ve YOLCULUKLARI

II. I. N. P. Rıçkov'un Hayatı

Nikolay Petroviç Rıçkov, Orenburg tarihçisi Petr İvanoviç Rıçkov'un[110] oğlu olup 1746'da doğmuş ve 1784'te ölmüştür. Rıçkov, 1769–70 yıllarında bireysel olarak Transvolga ve Urallar'da coğrafi, tarihi, etnografik incelemeler yapmıştır[111]. Henüz çocukken orduya kaydolmuş ve askerliğe başlamıştır, önce Troitsk, akabinde Revel ve en son Penza piyade alaylarında görev yapmıştır.

1767'ye kadar Yüzbaşı rütbesiyle orduda hizmet veren Rıçkov, aynı yıl bu görevinden ayrılarak İmparator Bilimler Akademisi[112] tarafından hazırlanmış olan,

[110] Petr İvanoviç Rıçkov (1712-1777), Orenburg bölgesi tarihçisi ve İmparator Bilimler Akademisi ilk yazışmacı üyesidir. "Eski ve Orta Çağlarda Kazan Tarihi Yaşantısı, 1766 (Opıt Kazanskoy İstorii Drevnih i Crednih Vremen)", "Orenburg Eyaleti Kuruluşu Üzerine Orenburg Tarihi (İstoriya Orenburgskaya po Uçrejdenii Orenburgskoj Gubernii)", İki ciltten oluşan "Orenburg Eyaleti Tapografyası (Topografiya Orenburgskoy Gubernii)" , "Astrahan Topografyasına Giriş, 1774 (Vvedenie k Astrahanskoj Topografii)" çalışmalarının bazılarıdır. P. İ. Rıçkov'un detaylı biyografisi için bkz. *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, İzdavaemıy Russkim İstoriçeskim Obşestvom, Tom XVII, Tipografiya Akts., O-va <Kadima> Vac. OSt., 5 Lin. d.28., Petrograd 1918, s.710-712. "Orenburg Eyaleti Kuruluşu Üzerine Orenburg Tarihi" adlı kapsamlı çalışmasından; Orenburg bölgesinin kalkınmasına, savunma hattının yapımında hükümetin faaliyetlerine, yeni kalelerin inşasına ve 1735-1750 yıllarında Doğu halklarıyla olan ticari ve diplomatik gelişmelere dair geniş bilgi alınabilir. Bkz. P. İ. Rıçkov, *İstoriya Orenburgskaya (1730-1750)*, İzdanie Orenburgskago Gubernskago Statistiçeskago Komiteta, Pod Redaktsiey i s Primeçaniyami N.M.Tutyara, Sekreterya Komiteta, Orenburg, 1896.

[111] *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, İzdavaemıy Russkim İstoriçeskim Obşestvom, Tom XVII, Tipografiya Akts., O-va <Kadima> Vac. OSt., 5 Lin. d.28., Petrograd 1918, s.709.

[112] İmparator Bilimler Akademisi, Büyük Petro'nun projesi kapsamında St. Petersburg'da kurulmuş olup, 28 Haziran 1724'de Hükümet Senatosu tarafından onaylanmıştır. Yıllar içerisinde ismi pek çok kez değişmiştir. 1747 yasasına göre, "İmparator Bilim ve Sanat Akademisi"; 1803 yasasına göre "İmparator Bilimler Akademisi"; 1836'dan itibaren "St. Petersburg İmparator Bilimler Akademisi"; Mayıs 1917'den 1925'e kadar "Rusya Bilimler Akademisi; 1925-1991 yıllarında "SSSR Bilimler Akademisi"; adı verilmiş ve 1991'den

Profesör Pallas'ın "Güney Rusya vilayetlerinin fiziki tasavvurları" adlı keşif seferine katılmıştır. Hatta bu sefere katılımı Pallas'ın kendisini davet etmesiyle gerçekleşmiştir[113]. 1769 baharında Pallas, 22 yaşındaki seyahat arkadaşı olan Nikolay Petroviç Rıçkov'u istep-orman bölgesi, Transvolga ve Kama nehrinin orta kısımlarını tetkik etmesi için görevlendirdi[114]. Aynı yılın yazında Rıçkov, Simbirsk'ten doğuya, Kama'nın kolu olan Şeşma nehrine doğru çorak ve ıssız araziler boyunca yol aldı[115]. Rıçkov Kama'ya, daha sonra Kungur ve Çelyabinsk'e kadar uzanan Belaya (Ağizel) nehrinin batı kıyılarını ve Kırgız bozkırını tasvir etmiş, Vyatka ve Perm'de bulunup Solikamsk fabrikalarında araştırma yapmıştır. Genel hatlarıyla 1769 ve 1770 yıllarının keşif seferinde Rıçkov, Ufa, Perm, Vyatka, Orenburg ve Kazan vilayetlerini dolaşmıştır.

"*Akademik bir eğitimi olmaksızın*" diyor P.P. Pekarskiy[116], "*Rıçkov'un kendi kendine açık yüreklilikle itiraf ettiği gibi, ona verilen talimatların yerine getirilmesinde oldukça özen ve çaba gösterdi, böylece onun açıklamaları, özellikle zamanında onların ülkesine göç eden çeşitli sakinlerin kadim şehirleri ve sözlü efsaneleri, temasları, töreleri, gelenekleri ve meşguliyetleri hakkında ve en nihayetinde 18. yüzyılın ikinci yarısında bu vilayetlerin madenciliğine ilişkin hatırı sayılır ölçüde elde ettiği doğru bilgi ve tasavvurları bugün dahi fayda sağlamaktadır*".

Rıçkov'un bu çalışması İmparator Bilimler Akademisi tarafından iki cilt halinde yayımlandı. *1769 ve 1770 yıllarında Rus Devleti'nin Çeşitli Vilayetleri İçin Yüzbaşı Nikolay Rıçkov'un Defteri ya da Günlük Seyahat Notları* 1770 yılında; *1770 yılında Rus Devleti'nin Çeşitli Vilayetleri İçin Yüzbaşı Nikolay Rıçkov'un*

---

itibaren halen "Rusya Bilimler Akademisi" adı kullanılmaktadır. Rusya Bilimler Akademisinin ayrıntılı tarihi için Petr Petroviç Pekarskiy'in iki ciltlik çalışmasına bkz. Petr Petroviç Pekarskiy, *İstoriya İmperatorskoy Akademii Nauk v Peterburge*, Tom Pervıy, İzdanie Otdeleniya Russkago Yazıka i Slovesnosti İmperatorskoy Akademii Nauk, SanktPeterburg, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, (Vas.Ostr.9 Lin.,No.12), 1870. Bilimler Akademisi ile ilgili bkz. 42. dipnot.

[113] *Russkiy Biografiçeskiy Slovar* İzdavaemıy Russkim İstoriçeskim Obşestvom, Tom XVII, Tipografiya Akts., O-va <Kadima> Vac. OSt., 5 Lin. d.28., Petrograd 1918, s.710.

[114] *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, s.710

[115] Nikolay Nikolayeviç Nepomnyaşiy, *100 Velihik Russkih Puteşestvennikov*, Moskva: İzdatelstvo Veçe, Dekabrya 2013, s.74.

[116] Petr Petroviç Pekarskiy (1828–1872), ünlü Rus edebiyat ve tarih araştırmacısı.

Defteri ya da Günlük Seyahat Notları'nın Devamı ise 1772 yılında Sankt-Petersburg'da neşredildi. Bizim çalıştığımız ve 1769–1770 yıllarında yukarıda ismini zikrettiğimiz seyahatnameler, *Herrn Rytschkow Tage buch über seine Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs in d. Jahren 1769, 1770, 1771* adıyla 1774 yılında Almanca'ya çevrildi.

1771'de Or kalesinden hareketle askeri bir ekip, Kalmukları takip etmek için Kırgız bozkırına gönderildi ve Rıçkov da -kendi sözleriyle- *"Kırgız-Kazak ulusunun toprakları içindeki ölümsüz yerleri araştırmak ve bu ülkede bulunan ürünleri toplamak"* amacıyla bu ekibe dâhil edildi[117]. Seyahatin açıklamaları Rıçkov tarafından derlendi ve Bilimler Akademisi tarafından *1771 yılında Kırgız-Kazak Bozkırındaki Günlük Seyahat Notları* başlığı altında 1772 yılında yayımlandı. Rıçkov, incelemesini ve çevirisini yaptığımız bu çalışmasında kuzey ve batı Kazakistan toprakları hakkında önemli bilgiler toplar, Kırgız- Kazak bozkırındaki seyahatini kaleme alır ve genel itibariyle Kırgız-Kazak'ların sosyal düzeni, ekonomileri ve yaşamlarının detaylı niteliklerini ve Ruslarla ilişkilerini anlatır.

Rıçkov 1772'de, henüz açılmış olan ve Çariçin[118] şehri yakınındaki Akhtuba ipek fabrikasına müdür olarak atandı ve 1784'deki ölümüne kadar bu görevini sürdürdü.

[117] Rıçkov'un 1767'de ordudaki görevinden ayrıldığını biliyoruz, ancak bu seyahate çıkarken orduyla ilişiğinin kesildi mi yoksa Bilimler Akademisine görevli olarak mı gitti bunu net olarak bilmiyoruz. Sadece 1771 yılındaki seyahatine Kalmukları takip amacıyla gönderildiğini söylüyor ve böylelikle burada askeri bir görev durumu olduğunu söylemek mümkün. Elimizdeki seyahat notlarında kendisinden sürekli "Yüzbaşı" ünvanı ile bahsediyor; buradan da ordudaki ilişiği kesilse dahi unvanını koruduğunu anlıyoruz. 1769-70 yıllarındaki seyahate Bilimler Adakemisi'nden Prof.Pallas tarafından gönderildiği bilinse de, 1771 yılındaki yolculuğuna çıkması için onu tam olarak kimin görevlendirdiğine dair bir bilgiye ulaşamadık. Bu seyahatteki notlarını tutması da Bilimler Akademisi'nden gelen bir alışkanlık olabilir.

[118] 1589'da Çariça nehrindeki bir adada kurulmuş olmasıyla Çariçin ismini alan şehir, ilki 1925'de Stalin şerefine Stalingrad, ikincisi ise 1961'de Stalin kültünün yıkılmasıyla Volgograd olarak değiştirildi. Günümüzde şehir halen Volgograd adıyla anılmaktadır.

II. II. İlk Yolculukları

Rıçkov'un 1769–1770 yıllarında Rusya'nın farklı eyaletlerine yaptığı seyahati konu alan ilk eserinin[119] önsözünde kendi sözleriyle dediği gibi seyahatin amacı *"Biricik vatanlarını oluşturan bölge topraklarının sahip olduğu üstünlük ve eksikliklerini ortaya çıkarmak"*tır. Eser iki bölümden oluşur. Birinci bölüm 18 Mayıs ve 14 Temmuz 1769 tarihleri, ikinci bölüm ise 15 Mayıs ve 17 Haziran 1770 tarihleri arasında bir yıl sonrasında yapılan incelemelerin detaylı anlatımını kapsar.

1769 yılındaki ele alınan birinci bölümde yazar seyahatine Sinbirsk'ten başlamış, Orenburg taraflarında Kama nehri ve Küçük Çeremşan nehirleri arasındaki Kazan vilayetinin el değmemiş oluşumlarını ve güzelliklerini keşfetme gayesini gütmüştür. Sinbirsk ve Bilyarsk şehri, Bulgar şehri olan Bulumer'in kalıntıları, Zakam hattı, Novoşeşminsk, Kaymaktaşı maden yatağı, Larinov bakır maden ocağı, Zanisk, Yelabuga, tüccar Krasilnikov'un bakır maden ocağı, Menzelinsk, İka nehri, tuz kuyuları, Nagaybat kalesi, bakır maden ocakları, Çeremis'lerin gelenekleri, görenekleri ve ibadetleri, Osokinskiy, Şahtemir, Segriev ve Petropavlov maden ocakları birinci bölümde yazarın detaylı bir şekilde anlattığı başlıklardır.

Aynı eser içinde yer alan 1770 yılında Rıçkov'un araştırmalarına konu olan başlıklar ise şu şekildedir: Belaya (Ağizel) nehri sol kıyısın tasviri, Ufim [Ufa] Teptyar'ları [Teptarlar] - kaçak Tatarlar, Çeremis'ler, Çuvas'lar ve Votyak'lar, Teptyar'ların meşguliyetleri ve kanunları, İlets tuz gölü, Blagoveşen fabrikası,

[119] Nikolay Petroviç Rıçkov, *Jurnal ili Dnevnıya Zapisok Puteşestviya Kapitana Rıçkova po Raznım Provintsiyam Rossiyskago Gosudarstva, 1769 i 1770 godu,* İmperatorskaya Akademiya Nauk, SanktPeterburg, 1770.

Birsk, Usol gölü, Aybaşevo şehri, Votyak'lar ve adetleri, Sarapul, Votkinsk, Bersuts fabrikası, fosil maden yatakları, Palyans maden ocağı, İlkatar şehri ve Glazovo köyü.

Bu keşif seferinde Rıçkov'un gezdiği yerler genel hatlarıyla; Ufim, Perm, Vyatka, Orenburg ve Kazan vilayetleridir. Çalışma, İmparatorluk Bilimler Akademisi tarafından 1770 ve 1772 yıllarında basılmıştır. Rıçkov'un gözlemleme yeteneği ve verdiği ayrıntılı bilgiler, Sarapul Gazete'sinin 2016 yılında çıkan "Voznesen Köyü'nden Sarapul Şehrine" adlı başlıklı haberinde şu şekilde değerlendirilmiştir: *"Edindiği izlenimleri çevresindekilere anlatmayı arzu eden yazarın bu yeteneği herkesçe görülmektedir.*[120]*"* Zira Rıçkov'un kendisi de seyahati sırasında gördüğü ya da duyduğu her türlü bilgiyi hiçbir ayrıntı atlamadan vermesinin sebebini, kitabın önsözünde "*Devletin sınırlarının eriştiği her yeri bilmek, vatanını seven herkesi mutlu eder"* sözleriyle vererek, kendine edindiği misyonu açık bir şekilde ortaya koymuştur. Bu sözler, sadece kendi merakını giderilmesine yönelik seyahat eden birinin sözleri değil; bilim adamı kimliğiyle yola çıkarak gördüklerini okuyucunun ilgisine ve beğenisine sunan, okuyucunun Rusya sınırları içindeki toprakları daha iyi tanıması için çaba harcayan birinin sözleridir. Bu misyonu, 1770 yılının 2 Temmuz–13 Eylül tarihleri arasında seyahatine devam ettiği *Yüzbaşı Rıçkov'un 1770 yılında Rusya'nın Çeşitli Vilayetlerine Yaptığı Seyahatin Günlük Notları ve Günlüğün Devamı*[121] adlı çalışmasının ve incelemesini yaptığımız bu çalışmanın her sayfasında kendini açıkça belli etmektedir. Rıçkov bu çalışması için 2 Haziran'da Kazan'dan yola çıkıyor ve ilk önce Brehimov şehrinin harabelerini inceleyerek Kazan'ın kuzey ve doğu kısımlarını kaleme alıyor. Aşağı Kama bölgesi, buradaki maden yatakları ve bakır fabrikaları, Vyatka vilayetinde bulunan topraklar, burada yaşayan insanlar ve bu insanların gelenekleri, Vyatka vilayetinin kuzeyinde yaşayan halklar, Kama nehrinin üst kısımları, Solikamsk tuz madenleri, Perm'de yaşayan Çud kabileleri, Perm'deki kırsal ve ormanlık alanlar, Solikamsk şehrindeki arazilerin yapısı, Çerdın şehri ve eski hali ve o günkü durumu,

[120] Krasnoye Prikam'e, "İz Sela Voznesenskogo-v Gorod Sarapul", *Gazeta Goroda Sarapula i Sarapulskogo Rayona*, 9 İyunya 2916 goda, No:126–130, s.5

[121] Nikolay Petroviç Rıçkov, *Prodoljenie Jurnala ili Dnevnıh Zapisok Puteşestviya Kapitana Rıçkova po Raznım Provintsiyam Rossiyskago Gosudarstva, 1770 godu*, İmperatorskaya Akademiya Nauk, SanktPeterburg, 1772.

etrafındaki yerleşim yerleri, Kama nehri ile Peçerov ve Dvinoy nehirlerinin birleşmesi, Grigorov dağı ve Grigorov madeni; bu eserde anlatılan başlıklardır.

Rıçkov'un 1769–1770 yılları arasında yapmış olduğu seyahat notlarında madenler, demir ve bakır fabrikalarına, elimizdeki bu çalışmasından çok daha fazla yer vermiştir. İlk iki çalışmasında da toprak katmanları, taşların oluşumları ve görünümleri, dağların kayalık yapısından; bitki ve ağaç türlerinden sıkça bahseder. Örneğin ilk çalışmasında bahsettiği bitki adlarının Latince karşılıklarını da vermiş olup bu bitkilerin insanlar tarafından farklı hastalıkları tedavi etme gibi pek çok amaçlarla kullanıldığını anlatır. Eski yerleşim yerleri ve antik şehirler ise elimizdeki çalışmada kısmen daha az yer tutan; bu şehirleri açlık, hastalık ve kötüleşen hava koşullarından dolayı değişen ve Kalmukların takiben izledikleri yol güzergâhına göre karşısına çıkmasıyla anlattığı bir konudur ve çoğunlukla bu şehirlerin etrafını saran doğa oluşumlarının adeta bin bir rengini konu eder. Nehirler, nehirlerin akış hızları ve farklı nehirlerin birbirine kavuşmasına elimizdeki çalışmada oldukça detaylı verilmiş, ilk iki çalışmada ise nehirlerin etrafındaki yerleşim yerleri ve köyler ön planda bırakılarak anlatılmıştır.

Elimizdeki çalışmada Kırgız-Kazak insanları, gelenek ve görenekleri, inanç sistemleri, ticari hayatları, kanunları anlatılırken, ilk iki çalışmada Tatarlar ve çeşitli Orta Asya halkları ele alınmıştır. Fakat Rıçkov, her üç çalışmasında da insanlarla etkileşim içindedir, onlardan duyduğu bilgileri veya kendisine söylenenleri tüm çıplaklığı ile anlatmaktadır. Örneğin ilk çalışmasında Elabuga şehrini tasvir ettiği esnada köylünün birinin kendisine aktardıklarını şu şekilde ifade eder:

"*Elabuga'dan 15 verst [15,9 km] ötede, Çelnıy köyünde yaşayan ihtiyar bir köylü bana, efsaneye göre güya Aksak Timur'un Kama'nın ötesinde bulunan pek çok köyü yağma ederek bu şehre geldiğini, defalarca eğlence ve huzurun içinde seyahat ettiğini ve burayı çok sevdiğini söyledi.*[122]

Rıçkov bireysel olarak duyduğu bu anlatılarda toplumsal tarihe dair önemli bilgiler vermektedir.

[122] N. P. Rıçkov, *Jurnal ili Dnevnıye….,* s.47.

II. III. 1771 Yolculuğu ve Değerlendirmesi

Seyahat, kişiyi hareket halindeyken tabii haline dönüştüren bir kendini bulma sürecidir ve kişi bu seyahat boyunca sahip olduğu imkânları kullanarak karşılaştığı zorluklarla mücadele etmesini öğrenir. Seyahat ve yol şartlarına kendini adapte ederken aynı zamanda gezdiği memleketlerin ekonomik ve kültürel yapısını ve sosyal dinamiklerini kendi gözlemleri doğrultusunda aktarır.

18. yüzyılda Orta Asya coğrafyasında gözlem yapma ve burada yaşayan halkları tanıtma amaçlı yazılmış olan seyahatname, Kırgız-Kazak halkının örf, adet ve töreleri, dini inanışları, ibadet şekilleri, askeri yetkinlikleri, kültürleri, günlük hayatları ve yaşama biçimleri, mimari yapıları, halk efsaneleri, dönemin siyasi kişileri ve ticari faaliyetlerine dair önemli bilgiler içermektedir. Böylelikle eser, Rusya'nın Orta Asya'da ilerlemesine dair bilgilerimize katkıda bulunuyor.

Yazarın doğa tasvirlerini dilimize kazandırmaya çalışırken, yaşadığı dönemin dilinde henüz yerleşmemiş olan coğrafi tanımlamaların olması sebebiyle modern karşılıklarını bulmada zorlandığımız zamanlar oldu. Aynı şekilde yazarın metinde ismini zikrettiği yer adlarının karşılıklarını günümüz Rusçasından gerek ansiklopedik bilgilerden gerekse de haritalardan tespit etmeye çalıştık. Bazı yer adlarında harf değişiklikleri olduğu gibi, bazı yerlerin isimlerinin Rıçkov'un kendisi tarafından da bilinmemesinden ötürü bu yerleri bulmakta zorlandık. Rıçkov'un metinde sık sık "*yabani*" kelimesini kullandığı dikkatten kaçmamaktadır. Aynı kelimeyi doğa unsurları (dağ, taş gibi), hayvanlar ve de insanlar için de kullanmıştır. Biz metne sadık kalarak çevirisinde kelimeyi aynen kullandık.

Rıçkov, metinde Kazaklar için "*Kırgız-Kazak*" ve sadece "*Kırgız*" ifadelerini kullanıyor. Ancak belirtmek isteriz ki metinde geçen "*Kazak*" ifadeleri, Rus

ordusundaki Ukrayna menşeili olup sonradan Rus ordusunda askeri hizmet gören Rus Kazakları ifade eder. Metin içinde "*Kazaklar*" ifadesinin geçtiği kısımlarda ifadenin önüne [Rus] şeklinde bir ekleme yapmayı uygun gördük.

Başta Rus yıllıkları olmak üzere, dünya yıllıklarının büyük kısmında karşılaşılan taraf olma durumu, kaynak eser niteliğinde olan seyahatnamelerde de sık sık karşılaşılmaktadır. Rıçkov, gerek bir seyyah, gerek bir asker olarak duyduğu, tanık olduğu, ilgisini çeken ve zengin bir bilgi kaynağı ile okuyucuya sunduğu olay ve durumları, içinde yetiştiği toplumun değer yargılarına göre anlatma yoluna gitmiştir. Rıçkov Kırgız–Kazak bozkırlarını gezerken istatistikî bilgiler de vermektedir. Seyahatinin başladığı çıkış noktasından itibaren yol aldığı tüm güzergâhlar arasındaki mesafeyi net rakamlarla bildirmiştir. Seyahati boyunca geçmiş olduğu dağ, tepe, büyük-küçük su kaynakları gibi doğa oluşumlarının ve yüzey şekillerinin boyutlarına ve özelliklerine dair de doyurucu malumat vermiş olması Rıçkov'un keskin bir gözlemci olmakla birlikte iyi bir doğa bilimci de olduğunu ortaya koymaktadır. Bulunduğu arazilerdeki bitki örtüsünün özelliklerini saptayarak, taş, kaya, yeryüzü şekilleri, yeraltı oluşumları ve maden yataklarını incelemiş ve yaptığı bu araştırmalarla da iyi bir jeolog olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Rıçkov'un jeoloji bilgisi ile okuyucu tüm bu ahengi zihninde canlandırabilmekte ve çeşitli bitki ve hayvan türlerinin ve bunların yetiştikleri toprakların ayrıntılı tasnifini yapmış olmasıyla da okuyucu başarılı bir biyocoğrafik anlatımla buluşmaktadır.

Rıçkov'un 1771 yılındaki yolculuğuna Kalmukların peşinden gitmek ve çıkardıkları isyanı bastırmak amacıyla çıktığını biliyoruz. Ancak bu yolculuğa dair yaptığı hazırlıkla ilgili herhangi bir bilgi bulamadık.

Rıçkov'un her türlü bilgiye açık olduğu, doğa tasvirlerinden halkın inanç sistemine, kültürel alt yapısından ticari hayatına kadar zengin bir bilgi yelpazesi sunmasından anlaşılmaktadır ancak kimi zaman önyargı ve öznellikten kurtulamamıştır. Kanımızca Rıçkov kaleminden çıkan kimi olaylar mozaiğini bazen de kasıtlı bir şekilde sadece bir Rus vatandaşı olarak yorumlamış ve Rus halkının beslendiği sosyo-kültürel değerleri ve Çarlık döneminde Orta Asya halklarına uygulanan ezici kontrol mekanizmasını yer yer hissettirmiştir. Kırgız-Kazakların cahil, sahip

oldukları inanışların da batıl inançtan öteye gitmediğini her fırsatta dile getirmiş ve bunu bir eksiklik olarak aksettirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda kanımızca Rusların adı geçen halklardan fikri olarak üstün oldukları da satır aralarında Rıçkov'un kaleminin bıraktığı izlerdir. Bunun yanında Rıçkov, Kırgız-Kazak erkeklerini kötülese de kadınlarından övgüyle bahseder. Ancak bu kısa süren övgü, halkın Rıçkov tarafından aşağılanmasının önüne geçememiştir. Böylelikle metindeki anlatıma sübjektif değerlendirmelerin katılmış olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Rıçkov; meraklı, araştıran, görmek isteyen ve en önemlisi de nasıl göreceğini bilen bir insandır. Çevresinde olan en ufak anlık değişikliğe dikkat eder ve geçtiği topraklardaki tüm coğrafik olgulara, yer altı ve yer üstü kaynaklarının terminolojisine hâkimdir ve hiçbir ayrıntıyı gözden kaçırmamaktadır. Çabuk öğrenen biridir Rıçkov; bozkır arazilerden geçerken çetin hava koşullarıyla karşılaştığında elinde var olanlarla bu tür zorluklarla nasıl baş edeceğini öğrenir. Seyahati boyunca bir anlatıcı ve bilgi veren kişi olarak uzmanlık alanına ait olan beceri ve tecrübelerini bir araya getirerek tüm bu bileşimi okuyucuyla paylaşır.

Yazar seyahatnamesinde, duyduğu bir takım efsanelere yer vermiştir. Bu efsaneler kimi zaman bir antik şehrin kurucusunun kim olduğu, kimi zaman hayvanlar arasındaki hiyerarşiyi, kimi zaman da mezarın başucundan yükselen ağaçtan dolayı mezarda yatan kişiyi kutsal saymalarını kapsayabilmektedir. Kırgız-Kazak isminin nereden geldiğine dair duyduğu bir efsaneyi de notları arasına almıştır. Rıçkov tanık olduğu adet ve geleneklere dair bazı efsaneleri ve söylentileri kendi yorumunu katmadan aktarsa da bazılarını, bilhassa Kırgız-Kazak halkının gündelik hayatını ve inanç sistemlerini yererek aktarma yoluna gitmiştir. Halkın genel özelliklerini verirken de bu tutumundan vazgeçmemiştir. Örneğin Kalmukların izini sürdükleri süre boyunca Kırgız-Kazaklardan hep haber aldıklarını, ancak onların sadakatine hiçbir zaman güvenilmeyeceğinin altını çizer. Onlara itimat etme konusunda temkinlidir.

Rıçkov, Kalmukların peşinden onları yakalamak uğruna çıktığı bu yolculuğu okuyucuyu sıkmadan anlatmaktadır. Rıçkov'un adeta bir roman yazarcasına güçlü ifadelerle anlattığı bu kovalamaca, okuyucuyu sayfa sayfa takip ettirecek ve ne

olacağı konusunda merakta bırakacaktır. Gerçeği; bilgisi ve tarif etme yeteneği ile bütünleştirirken, günlük defterini bir tuval gibi kullanmış, coğrafi şekilleri ve bitki örtüsünü canlı bir manzara resmi yaparcasına tüm detaylarıyla anlatmıştır. Fakat bu anlatımlar sırasında Rıçkov uzun tasvirler ve fazla coğrafi terim kullanarak yalın bir anlatımdan uzaklaştığından, okuyucunun yer yer sıkılacağı kısımlar olabilir.

Rıçkov'un notlarını tutarken kimi yerlerde okuyucuya seslenmesiyle bu notları basmayı düşündüğünü söyleyebiliriz. Notlarını belli bir kişiye, örneğin amirine ya da imparatoriçeye hitaben kaleme almıyor; böyle olsaydı tekil konuşması gerekirdi. 1769-70 yıllarında yazdığı seyahatnamelerini, önsözünde seslendiği üzere, direkt olarak II. Katerina'ya ithaf etmiştir. Rıçkov'un 1771 yılındaki notları kendi gözetiminde basılmıştır ve en önemlisi de bu notlarını yazarken Rıçkov geniş kitlelere açılacağını bilmektedir.

III. BÖLÜM: YÜZBAŞI NİKOLAY RIÇKOV'UN KIRGIZ-KAZAK BOZKIRLARINDAKİ GÜNLÜĞÜ, 1771

[Rus] ordularının, Orenburg vilayetinde toplanmasının ve eski vatan topraklarına kaçan isyancıların buluşma güzergâhı için uygun bir arazi olmasından ötürü Kırgız-Kazak bozkırına gönderilmesinin sebebi; çoğunluğu liderlerinin isyanıyla patlak veren Volga Kalmukları'nın[123] Rus uyrukluğundan kaçışları idi. Haber, keşif heyetimize ulaşır ulaşmaz, bu denli az bilinen bir ülkeyi anlatabilmem için bu olayı fırsat bilip, yolculuğumun esas amacının Kırgız-Kazak ulusunun toprakları içindeki ölümsüz kalıntıları araştırmak ve bu ülkede bulunan eserleri toplamak olduğu belirtilerek genel birlik ile gönderilmeme karar verildi.(s.4)

(12–13 Nisan) Orduların belirlenen güzergâha sevk edildiklerini haber vermek amacıyla, haberin alındığı aynı gün Çelyabinsk şehrinden hareket ettim, 11 Nisanda orduların bu girişim için kararlaştırılan buluşma yerine, Or Kalesine vardım. Yolda ihtiyacım olacak şeyleri ayarlamam için bana yalnızca birkaç saat kalmıştı, zira ayın 12'sinde şafak vaktinde ordular, Tuğgeneral ve Süvari Von Traunbenber komutanlığında sefere çıktılar. Or nehrinin çıkış noktasından Kalmukların geçişini önlemek umuduyla, Or Kalesinden nehrin yukarısına doğru gittik. Bizim topraklarımızda yer alan arazilerden hiçbir farkı olmayan arazilerle yol alarak bugün sınırdan 25 verst[124] [26,5 km] uzaklaştık. Üzerileri taş ve topraklarla kaplı devasa mezarlar[125] ve birkaç taşlı ve topraklı göl; geçtiğimiz yolların en güzel kısmını

[123] Kalmuklar ile ilgili bilgi için bkz: V.V.Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s.136-142.

[124] Verst: 1.06 km karşılığa denk gelen Rus uzunluk ölçü birimi. Metin boyunca tüm mesafelerin yanında Türkçe karşılıklarını verdik.

[125] Rıçkov burada devasa mezarlar ile muhtemelen kurganları (anıt mezarlar) kast etmektedir.

oluşturuyordu. Buradan sol tarafımızda Or Nehri, sağımızda ise uçsuz bucaksız sıradağlarla güney sınırlara doğru devam eden ve buraları bilenlerin söylediği üzere Mugaljar sırtlarına dayanan irili ufaklı dağları bırakarak yolumuzu doğuya yönelttik*. (s.5)

(13 Nisan) Or Nehri yakınlarındaki kamptan 15 verst [15,9 km] uzaklıkta, doğudan Kamışlı Nehri'ne dökülen ve Or Nehri ile birleşen Torokla deresi bulunuyordu. Derenin akıntısı, hem (şüphesiz buradaki dağların yüzeyinden taşınan) muazzam kum yığınları tarafından eğiminin kesilmesi hem de ufak göllere benzer şekiller[126] oluşturarak toprak yüzeyine çıkması bakımından oldukça dikkat çekmektedir. Buranın en fazla 8 verst [8,48 km] mesafe ötesinde, bu derenin döküldüğü Kamışla Nehri bulunur. Günün geri kalanını orada geçirdikten sonra Kamışlı nehrinin kıyısında askeri kampımızı kurduk. [Derkenar: Kamışlı nehrindeki kamp sınırdan 48 verst [50,88 km] uzaklıktaydı][127].

Bugün orduların başkomutanına gönderilen haberci aracılığıyla Kırgız-Kazak Hanı Nurali Han'dan[128] alınan haberler, izlediğimiz güzergâhı değiştirmemize neden oldu.

---

* Bu arazilerde çok sayıda yaban domuzu yaşıyor. Ekibimizin öncü Kazakları büyükçe bir erkek domuz öldürdüler ve hayvanın iç organlarında bir taş oluşmuştu. Bu taş hayvanın şirdeninde duruyor, görüntüsü ve büyüklüğü ile güvercin yumurtasını andırıyor ve normal taşlardan hafifliği ve de yumuşaklığı ile ayrılıyordu. Hayvanın şirdeninde, taşın hareketsiz[hiç değişmeden, sabit] kaldığı özel bir bölge olduğunu göremedim ve bu yüzden bu hayvanlarda bulunan taşların orada meydana gelmediğini düşünüyorum; yani hayvanların bu taşları yedikleri yiyeceklerle birlikte yutması muhtemeldir. Yaits [Ural] Kazaklarının bu taşı çeşitli hastalıkların tedavisinde kullandıkları ve kadınların doğumu sırasında ona garip ve de akla hayale gelmez türde anlamlar yükledikleri biliniyor. [Ç.N. Yaits Kazakları, Ural Kazakları'nın eski adıdır. Rus belgelerinde Yayık Kazaklarına 15. Yüzyıl ortalarında rastlanıyor, fakat henüz Altın Orda hâkimiyeti döneminde Yayık nehri boyunca göçebelik yapan Kazakların içinde oldukları kabul ediliyor ve buna dair birçok veri bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Kazaçiy Slovar-Spravoçnik*, Sostavitel Slovarya G.V. Gubarev, Redaktor- İzdatel A.İ. Skrılov, Tom III, San.Anselmo, Kaliforniya, S.Ş.A., 1970, s.326.]

[126] Rıçkov büyük olasılıkla burada bir coğrafi oluşum olan mendereslerden bahsediyor.

[127] Eserin baskısında derkenar olarak belirtilen bölümleri, metin boyunca köşeli parantez içinde [Derkenar:] şeklinde ekledik.

[128] Nurali Han (1704-1790), Küçük Cüz Kazaklarının hanıdır. Ebu'lhayr'ın büyük oğludur. 1748'de babasının ölümü üzerine Küçük Cüz Kazak Hanı seçilmiştir. Halkın seçimi Rusya tarafından onaylandığı için, Kazak tarihinde Rusya'nın onayıyla tahta geçen ilk han sayılır. Babası gibi Rusya yanlısı politika takip ederek tahtta kalmıştır. Ancak kendisine karşı yürütülen isyanlar nedeniyle1786'da azledilmiş, dört yıl sonra da ölmüştür. Ayrıntılı bilgi

(14 Nisan) (S. 6) Bu haberler; Or Nehri'nin doruklarını tutmadan, Mugoljar tepelerini kullanarak doğruca Irgız nehrine süzüldüklerini ve süratle oradan uzaklaştıklarını; hanın, Kalmuklara dair mümkün olan tüm araştırmaları yapıp ordusunun bir bölümüyle hiç ara vermeden peşlerinde olduklarını, Rus ordularının Or nehri hattında kalarak doğruca Irgiz nehrini takip etmelerini ve ortak kuvvetlerle birlikte kaçan isyancıları zapt etmek için kendisiyle temas halinde olmamızı talep etmesinden oluşuyordu. Haberci bize sözlü olarak; Hanın ve birkaç sultanın öncülüğünde, Kırgızlar'ın, biri Mugoljar tepeleri yakınında, ikincisi Ujim nehrinde olmak üzere Kalmuklarla iki kez savaştıkları hususunu bildirdi. Her ikisinde de düşman bozguna uğramış, savaşta iki meşhur Zaysang'larını[129], Tabula ve Arselen'i, kaybettikleri gibi çok sayıda erkek ve kadını da kazanan tarafa ganimet olarak vermişlerdi. Haberci, Kalmukların atları bakımından büyük sıkıntı çektiklerine dair eski bilgileri doğrulamıştı; bu durum, halkı öylesine içler acısı bir duruma düşürüyordu ki çetin kışın hâkim olduğu yollar nedeniyle atlarını yitirenlerin birçoğu ellerinde çocukları ve yurtlarından geriye kalanlarla yaya yürümek mecburiyetindeydi. Bu bilgiye göre, Or'un çıkışına kadar varan yukarı taraflardan gitmek yerine, Irgız nehrine doğru yola koyulduk. (s.7)Yukarıda adı geçen nehri sağımızda bıraktıktan sonra, Kamışlı nehrinin batı şeridini takip ederek, ayrıca birkaç ovayı ve ortalama yükseklikteki bir dizi dağı arkamızda bırakarak Kamışlı'nın yukarısına doğru yol aldık.

Bir önceki kampımızdan 20 verst [21,2 km] uzaklıkta, güneyden Kamışlı nehrine dökülen isimsiz[130] bir nehir bulunuyordu. Nehrin ağzına kadar yayılan dik sarp kayalar, doğu kıyısında yer alıyor. Sarplıkları oluşturan taşlar bir tür yeşim

için bkz. Osman Yorulmaz, *" Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler",* TTK Yay., Ankara 2013, s.27-70. Ayrıca bkz. *Kazahstan: Natsionalnaya Entsiklopediya*, Glava Redaktsii B.Ayagan, Tom 4, Almatı, 2006, s.162

[129] Moğollar ve Kalmuklar'da soya bağlı olarak sürdürülen askeri bir unvan; astsubay, kıdemli başçavuş. Tanım için bkz. Vladimir İvanoviç Dal, *Tolkovıy Slovar Jivago Velikorusskago Yazıka*, İzdaniye Knigo-Tipografa M.O. Vol'fa, Tom Pervıy, Sankt-Peterburg, 1880, s.598–599.

[130] Nehre "isimsiz" denmesi; Rıçkov'un o anda civar bölgelerde nehrin ismini soracak kimse bulamayışından ötürü ismini bilmiyor olabileceği gibi, o yıllarda nehre bir isim verilmemiş olması ve sonraki yıllarda bir isim konulmuş olması da ihtimal dâhilindedir. Her iki olasılıkta da Rıçkov bu nehirlerin ismini bilmemektedir. Metin boyunca bu tanımlama Rıçkov tarafından yer yer tekrar edilmiştir. Biz tanımlamayı metnin çevirisinde Rıçkov'a sadık kalarak "isimsiz nehir" olarak verdik.

taşıdır ve kimi yerlerde düz katmanları kimi yerlerde ise birbirine yaklaşıp kaynaşan kenarlarıyla kırık dağ görüntüsü oluşturuyor. Bu kayalıkların yüksek kesimlerine çıkınca, aralarında altın madeninin özelliklerini taşıyan parçalara rastladığım çeşitli taş yığınları bulunur. Bu madenin en güzel kısımları, beyaz kuvars ve sarı damarları olan kırmızı gözenekli taşların içindedir. Bunlar görünüş itibariyle Yekaterinburg şehri civarındaki Berezovski maden ocağının altın cevheriyle birbirine çok benzerler. Bu cins taşlara sadece bu kayalıkların yüksek kısımlarında değil, adı geçen su kaynağının güney ve doğu bölgelerine kadar olan her yerde rastlıyoruz. Böylece bulduğum belirtilerle burada varlığı kesinleşmiş olan bu madeni aramanın boşuna bir çaba olmadığı düşünülebilir.

(s.8) (14–15 Nisan) [Kamışla nehrindeki kamp sınırdan 61 verst [64,66 km] uzaklıktaydı] Bu araziden Kamışla nehrinin yukarısına doğru biraz ilerleyerek, bir önceki kampımızdan 23 verst [24,38 km] mesafe uzaklıkta bir kamp kurduk*. Günün geri kalanını, Kamışla nehrinin her iki yanını çevreleyen kayalık dağları inceleyerek geçirdim. Bu dağlarda bulunan taşlar, tıpkı ismi bilinmeyen su kaynağının ağzında bulunanlar gibidir. Yolculuğumuz buradan hareketle, küçük Kamışla nehrinin çıkış noktasına götüren yol üzerinden sürekli yazın yaşandığı doğuya doğru başlamış oldu. Kumlu ve kızıl balçıklı arazilerden geçiyorduk. Bunların üzeri, genellikle bozkır arazisini donatan tuzlu topraklarla örtülüydü. Nehrin batı kıyısını oluşturan ve aralıksız bir şekilde geçtiğimiz çayırlar, ilkbaharda meydana gelebilecek güzelliklerin sadece bir kısmını gösteriyordu. Aşırı kumlu toprak ve şiddetli soğuklar (bu araziler üzerindeki yolculuğumuz süresince olduğu gibi) kara bitkilerinin oluşumunu engelliyordu. (s.9) Kamışla nehrinin kıyısında, aralarında perelift[131] taşlara ve içinde saf bir gümüş gibi ışıldayan mikaşist parıltıları ile kaplı gri renkte doğal (yabani) taşlara rast geldiğim çeşitli ufak taşlarla karışık muazzam gri kum yığınları uzanır. Bu kum tepeciklerinin karşısında, Kamışla nehrinin doğu yönünde,

* Kamışla nehri çoğunlukla doğudan Or nehrine doğru düzensiz bir şekilde akmaktadır ki eni hem 7 sajen [14,91 metre] hem de 15 sajen [31,95 metre] olabilir. Kamışla kıyılarında zaman zaman kavak ağacı ormanları vardır. Nehirdeki balıklar ise Or nehrindekilerle aynı türdür. [Ç.N. Sajen; 3 arşına ya da 2,13 metreye karşılık gelen eski Rus uzunluk ölçüsüdür. Bkz. S.İ.Ojegov i N.Yu. Şvedova, *Tolkovıy Slovar Russkogo Yazıka*, İzdatelstvo Azbukovnik, Moskva, 1997, s.334]

[131] Perelivt, oldukça ilginç ve göz alıcı olmasına rağmen az bilinen bir mineraldir. Dış yapısı itibariyle akik taşına benzer ve bu nedenle iki mineral birbirine karıştırılır. Zaman zaman bu taşlar Şaytans ya da Ural akiği olarak da adlandırılır. Taşın ayırt edici özelliği çok sert olması ve çoğunlukla koleksiyonerler ve gemmologlar tarafından bilinmesidir. Bkz. http://vsekamni.com/perelivt/, Erişim tarihi:10.04.2018.

sarp kayalıklarla kaplı bir burun bulunur. Bu kayalıkları, arasından büyükçe olmayan tatlı bir su kaynağının geçtiği engin bir vadi takip eder. Vadinin kıyılarında sülfür tozuna dönüşmüş olan ince katmanlar halinde tuzlu çözelti yerleşir; bu durum buranın yakın ya da uzak çevresindeki toprak yüzeylerinde, kumlu su kaynağı kıyılarında görünen kristalleşmiş tuzun meydana geldiği en ufak tuzlu su belirtisi görülmemesi bakımından dikkate değerdir. Tuzun yapısını incelemek ve gerçek sebebini öğrenmek için, kıyının içerisine doğru uzanan toprak yüzeylerinin oyuklarında biraz araştırma yapmaya karar verdim. Toprağın saf çamurdan oluşan en üst katmanında bir miktar tuz olmakla birlikte, bunun tuzlu çözelti ile kaplandığını düşündüğüm için daha fazla kazdım. Üst katmanı kazdıktan sonra, sarımtırak ve toprağın üstündeki kadar tuzlu balçık çıkmıştı. Balçığın ortasında ve yüzeyinde, tuzlu toprakları emen aşırı tuzlu yeşil yumuşak taş parçaları ile karşılaştım. Bunlar; yerin derinliklerine ait olması gerektiğini düşündüğüm şap taşı madeninin belirtileriydi. (s.10)

(15 Nisan) Orada kalıp daha fazla inceleme yapmam için zamanım yoktu: zira önümüzden giden Kalmuklardan ziyade, sadakatine hiçbir şekilde güvenilmeyecek olan Kırgız-Kazak ordularının gerisinde kalmak tehlikeliydi. Onlar, bozkırın her yerine yayıldıkları için yaptıkları saldırılara karşı kendilerini korumakta zayıf olanları esir almaktan vazgeçmiyorlardı.

[Derkenar: Kamışlı nehrindeki kamp, sınırdan 85 verst [90,1 km] uzaklıktaydı.] Bu arazilerin Kamışlı nehrinin çıkış yerine doğru ilerleyen kısımlarında, taşlık tepe ve vadilerle dolu yerler bulunuyor. Bu ıssız arazileri incelemekle hiçbir şey elde edemedik ve günün kalanını orada geçirdik. Orada serin ilkbahar günlerinden bizi koruyacak ne bir bitki ne de bir ağaç vardı. Odunların yerine, sonbahar boyunca Kırgızlar tarafından otlatılan hayvan sürülerine ait, çoğunlukla bozkırın üstünde kalmış kuru tezekleri kullanmaya kendimizi alıştırdık. Bu tezekler, aynı kuru odunlar gibi kuvvetli ve de parlak alevlerle yanıyorlar; Kırgızlar orman bulunmayan arazilere göç ettiklerinden, bunları stokta bulundurarak en çetin kışın ortasında dahi odun sıkıntısı çekmezler. Bu araziden doğuya, Kırgız-Kazak Hanı'nın ordularımızı beklemeyi vaat ettiği yere, İrgiz nehrine doğru yol aldık. (s.11)

(15–16 Nisan) Yol boyunca adı bilinen hiçbir tepe, göl ya da nehirle karşılaşmadık; fakat güney tarafta bazı kısımları eğimli bazı kısımları ise dik uzanan

kayalık dağlar kalıyordu. Bu kayalık dağların en büyükleri, önceki kamp yerimizden az bir mesafe uzaklıkta idi. Kamışlı nehrinin doğu sahili boyunca uzanan sıradağlar, hem yıkık dökük eski yapıları andırır hem de dağ sırtlarından kopan taşlar, uçsuz bucaksız tepe ve tümsekleri oluşturur. Orada, sarıya yakın rengi ve saydam yapısıyla cam parlaklığındaki topazın büyük parçalarına sıkça rastlanılan kocaman kayalıkların arasında sönük kristal parçacıkları bulunur. Tüm bu taşlar, Kırgız-Kazak mezarlarında süsleme olarak kullanılırlar.

Bu dağların devamında, mermer araziler başlar: Zira buradan başlayıp Kamışlı nehrinin çıkış noktasına kadar uzanan tüm vadi ve tepeler, ancak mineral açısından zengin bir ülkede, yani Sibirya'da bile nadir bulunabilen beyaz parlak mermerlerle doludur. Bu mermerlerin en önemli özelliği; göz alıcı beyazlığından ziyade güneş ışığında yaydığı parlaklığı ve bu cins taşlarda son derece nadir bulunuyor olmasıdır[*]. (s.12)

(16 Nisan) Görkemli binaların ve heykellerin yapımında bu mermerden yararlanılır; fakat bu arazilerin Rus memleketlerinden bir hayli uzakta oluşu, buraya ulaşımda güçlükler yaratıyor, bu nedenle kara yolunu kullanmaktansa, Or nehri ve Yayık nehri ile birleşen ve oraya dökülen Kamışlı nehrinden yararlanılmalıdır. Ülkenin bozkır bir araziden meydana gelmesi; su kaynaklarına ulaşmak için aşılamaz bir engel anlamına gelmiyor. Zira gemiler Or nehri üzerinden yukarıya, adı geçen su kaynağına kadar gelerek Or kalesi etrafında hazırlık yapabilir ve geri dönüşünde ise mermer yüklenip dönebilirler.

Mermer araziler 25 verstlik [26,5 km] bir alanı kaplar, bu alan sarp kayalık vadilerin arasında akan Kamışlı nehrinin çıkış yerinde son bulur. Onları ise yumuşak eğimli, daha kumlu ve diğerlerinden daha nemli araziler takip eder. Kıyılardaki su birikintileri, toprak yarıkları ve sarp yamaçlar; burada okuyucuya daha ayrıntılı bilgi vermek adına, arazinin iç katmanlarını tasvir edebilmemde bana kolaylık sağladı. Arazinin üst tabakası, yer yer kül rengi, çoğunlukla da kumlu topraklardan oluşmakta. Kumlu arazinin arkasında esmer kum tepeleri, onun arkasında da sarımsı yumuşak bir alan, onun arkasında ise şüphesiz bu toprakların altından çıkan ve

[*] Bu mermer, İtalya dağlarında bulunan mermerler ile aynıdır.

güneşin sıcağında toprak üstünde kuruyan tuz kristalleri belirtileriyle birlikte kül rengi topraklar bulunur. (s.13)

(16–17–18 Nisan) Bu arazilerin arkasında, sarımsı kahverengi balçıkla karışık esmer kum tepeleri uzanıyor. Fakat bu sonuncusu, incelemelerime engel oldu çünkü kum tepelerini takiben, içlerinde toprak katmanlarını görebildiğim ve bu özel çalışmayı gerçekleştirebileceğim yarıklara sahip olmayan sert araziler başlıyordu.[**]

Ayın 17'sinde istirahate çekildik, önemli bir olay yaşanmadı, yine de merak edenler için o gün olanlar aşağıda belirtildi.

Ayın 18'inde tuzlu ve acı göllerle dolu doğu ve güney ovaları arasında uzanan yolumuza devam ettik. Yerin yüzeyinde çok sayıda, kısmen sarı aşı boyası, kısmen de içerisinde bir miktar asit hissedilen ve tümseklerin etrafında yetişen yabani bitkilerden geldiğini düşündüğüm hoş bir kokuya sahip ve mora yakın kırmızı renkteki toprakları olan ufak tümsekler görülüyordu. (s.14)

(18 Nisan) Toprağın bu karakteristik özelliği yukarıda bahsettiğim ovanın sonuna dek yayılmaktadır; daha sonra ise, tatlı su bakımından zengin yüksek araziler başlar. Önceki kamp yerimizden güneye doğru 26 verst [27,56 km] ilerledik ve doğudan İrgiz nehrine dökülen Kisti Kişan nehrine vardık. Bu su kaynağının kıyısında kampımızı kurduk ve ertesi güne kadar orada kaldık.

[Kisti Kişan nehrindeki kamp, sınırdan 136 verst [144,16 km] uzaklıktaydı] Seyahatimiz buradan Kisti Kişan nehrinin yukarılarına, Kırgız-Kazak hanı ile buluşmayı ya da en azından kaçan isyancılara baskın yapmayı umduğumuz İrgiz nehri ile birleştiği yere doğru devam etti: Fakat nehre varmadan önce bölge arazilerinin durumu, düşman hareketleri ve Kırgız-Kazak halkının yardımının bize nasıl ulaşacağını araştırmak için ordularımızın başkomutanı, bizimle birlikte eski Başkurt'lardan az sayıda bir grubu takviye ederek, gerekli olan her şeyi yapmaları

[**] Bu arazilerde Kırgızların "Cilkis Şişkan" adını verdikleri harikulade bir tür bozkır faresi yaşar. Ömürleri, sıradan bir ev faresininki kadardır. Bu da (Tek bu sebepten dolayı) onları fare türü olarak sınıflandırmayı gerektirir. Fakat onların tüyleri daha çok Kama Ormanları'nda bulunan keseli sincaplarınınkine benzer. Çünkü adı geçen yırtıcıların sahip olduğu gibi onların da sırtlarında siyah şeritleri vardır. Bu fareler, kimi zaman yırtıcı kuşlara yem oldukları toprakların yarık ve deliklerinde yaşar. Kendileri ise bozkır bitkileriyle beslenir.

emredilen Sakmar Kazaklarından[132] 10 kişiyi bölgeye yolladı. Biz de bu arada yolumuza devam ederek, Kisti Kişan nehri yakınında bulunan kamptan 23 verst [24,38 km] mesafede tahsis edilen kamp yerine vardık. [Sidar Kişan nehrindeki kamp sınırdan 159 verst [168,54 km] uzaklıktaydı] Bu arazideki harekâtımız esnasında bahar tüm bozkırda çoktan kendini hissettirmeye başlamıştı. Çiçeklerle bezenmiş küçük tepeler, bayırlar ve vadiler; kuru sonbahar kalıntılarına bakmaktan bıkmış gözlere renkli bir manzara sunuyordu.

(s.15)

(19 Nisan) Akşama doğru Kazaklar [Rus Kazakları] Irgiz nehrinde arama yapmak için geri döndüler ve bize nehrin kıyısına vardıklarını, ne bir Kırgız ne de Kalmuk'un izine rastladıklarını ve daha somut bir bilgiye ulaşmak için Irgiz nehrinden aşağı doğru epey mesafe kat ettikleri bilgisini verdiler: Ama orada da bu gönderimin asıl amacı olan eylemlerini gerçekleştiremediler.

Birliklerimizin sayıca arttırılmasından ziyade Kalmukların geçtikleri yerlere en yakın hattın tespit edilmesi için Kırgızların bizimle beraber olması zaruriydi. Bu durum üzerine aynı gün başkomutan, Kazak teğmen Melnikov komutasındaki Kazaklardan oluşan 50 kişilik başka bir birliği sevk etmek zorunda kaldı. Melnikov, Kırgız-Kazak hanına ulaşmak ve birliklerimizin gitgide ona yaklaştığını haber vermek üzere ilk harekâtın amacını gerçekleştirmesi; sonrasında ise ondan bilgili ve de yetkili bir lider isteyip kampımıza dönmeliydi. Bununla birlikte hana, Kalmukların bu arazilere Irgiz nehri kanalıyla sızdıkları açıklamasının yapılmasına, ufak bir isyancı grupla karşılaşılması halinde onlardan birkaçını esir almalarına ve her türlü yönteme başvurmalarına karar verildi.

Sabah olduğunda yola koyulduk ve önceki kamp yerimizden 17 verst [18,02 km] mesafede bulunan Irgiz nehrine vardık. Nehir, akıntısı bakımından dikkate değerdir; s.16 zira genellikle hem toprak altına gizlenerek hem de toprak yüzeyine çıkarak göllere benzer su kaynaklarını meydana getiren Kamışlı nehri gibi göllerle birlikte akmaktadır.

[132] Orenburg bölgesinde yaşayan Rus Kazaklarından (Orenburg Kazakları) bahsedilmektedir.

(19–20 Nisan) Bozkırın bu kısmındaki hemen hemen tüm nehirler böyle akar. Nehrin kıyılarında, ince tabakalar halinde çokça tuz kristalleri bulunur. Ama yine de bu nehri diğerlerinden farklı kılan başka bir şey yoktur.

Irgiz nehrinin doğu tarafına geçtikten sonra, büyükçe birçok tepeyle bezenmiş kayalık ve de yüksek araziler başlıyor. Burada üzerlerine, çoğunluğu tepelerde ve dağ yarıklarında bulunan doğal [yabani] taş parçaları, mermer ve akik yığınları dökülmüş olan Kırgız-Kazak mezarlıkları yer alıyor. Bazı mezarlıklar taşların üzerinde sazdan yapılmış keçe ve kilimlerle örtülmesi bakımından birbirinden ayrılıyordu; üstelik bazılarının üzerinde mızrak ve sivri oklar saplanmış bir haldeydi ve bu da ölen kişinin yiğitliğinin göstergesiydi.

[Derkenar: Irgiz nehrindeki kamp sınırdan 183 verst [193,98 km] uzaklıktaydı] Günün kalanını, nehir kıyısında Irgiz'in 7 verst [7,42 km] uzağında geçirdik. Buralardaki vadileri süsleyen bitkiler bizim yurdumuzdakilerden daha farklı görünüyordu: (s 17)

(21–22–23 Nisan) ve bu koleksiyonu nadiren de olsa genel olarak bu ülkede bulabileceğim botanikte uzman kişilerden öğrenmek üzere günümü bu bitkilerin bazılarını toplamaya ayırdım.

Ertesi gün, en son ayrıldığımız kamptan 23 verst [24,38 km] uzaklıkta kurduğumuz kamp yerine gelmemiz üzerine, dün gönderilen birlikten iki Başkurt, yanlarında Ayçuak Sultan'a[133] tabi bir Kırgız getirerek geri döndü. Kırgız bize şu hususları bildirdi: Sultan, kendisine bağlı Kırgızlardan oluşan 1000 kişi içinden bu adamı, buradan iki yüz mil mesafede bırakmış; Rus ordularının durumunu bildirmek amacıyla Sultan tarafından gönderilmişti ve bizim birliğimizin sultanın kampına olan mesafesi gibi hanlarının kendisi de kalabalık ordusuyla sultanın sultanın kampının yakınındaydı. Gelen Kırgız, Kalmuklar hakkında hiçbir şey bilmiyordu, fakat Hanlarının onları yakinen takip ettiğine dair bizi inandırdı; bu demek oluyordu ki

[133] Nurali Han'ın küçük kardeşidir. Küçük, Orta ve Ulu Cüzler hakkında genişçe bilgi için bkz. Osman Yorulmaz, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar…,* s. 27-70; N.S.Lapin*, Deyatelnost O.A.İgelstroma V Kontekste Kazahsko-Rossiyskih Vzaimootnoşeniy (1780-e-1790-e Godı),* Respublika Kazahstan, Astana, 2012, s.377.

Kırgız'dan, bu isyancılar ile ilgili tüm hal ve gidişata dair kesin bir haber beklemeliydik. [Irgiz nehrindeki kamp sınırdan 206 verst [218,36 km] uzaklıktaydı]

Ayın 22'sinde gerçekleşen önemli olayları aşağıdaki gibidir: Sabah, Irgiz nehri yakınında bulunan önceki kampımızdan 27 verst [28,62 km] mesafede, yanlarında hanın [Nurali Han'ın] kendisi tarafından ordularımızın başkomutanına gönderilmiş mektubu taşıyan Kırgızlar'a rastladık.

(22 Nisan) Mektupta, Kalmukların (s 18) Irgiz nehri üzerinden bölgeye gizlice sokuldukları, son süratle hareket ettikleri ve Turgay nehrine yaklaştıkları; hanın onlara karşı yürüttüğü faaliyetler onlara darbe vuramadığı gibi çok isyancıların (Kalmukların) kalabalıklığı göz önüne alınınca firar etmelerini de engelleyemediği yazıyordu. Bundan dolayı da Kalmukları bozguna uğratabilecekleri ve kötü amaçlarını engelleyebilecekleri yerel sınırlardan kaçırmamak için ordu komutanının mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde kendisi ile birleşmeye çalışmasını talep ediyordu. Han, Rus orduları onu [hanı] dosdoğru takip edebilsinler diye, komutanlara mektupla beraber yolladığı ve bu topraklarda doğmuş, tüm ömrünü buralarda geçirmiş bir kılavuz önerdi*. [İsimsiz gölde kurduğumuz kamp sınırdan 248 verst [262,88 km] uzaklıktaydı] Hanın gönderdiği haberin üzerine seferimiz iki kat daha uzamıştı ve sonuncusundan [son kurdukları kamp] 42 verst [44,52 km] ilerleyip ismini bilmediğimiz, iki tarafı eğimli dağların ortasında engin bir vadide uzanan isimsiz bir gölde kampımızı kurduk.

Hanlık elçisi bize sözlü olarak;

1. Tarhanlar'ın** en kıdemlilerinden biri olan Daudebay'ın[134], kendi soyundan gelenleri ve ona itaat edenleri bir araya toplayıp, ellerinden geldiği müddetçe

*Bu kılavuzun adı Maten'dir. Han'ın akrabasıdır ve tüm orduda zekâsı ile saygı görmüştür. Maten bize, Kamışlı nehrine giderken bir kılavuz olması durumunda, Kalmuklardan önde ilerleyebilmek için nehri doğrudan geçirebileceğimize ikna etti.

** Bozkırdaki tüm bozkır halklarında bir çeşit prenslik derecesi olan Tarhanlık mevcuttur. Tarhanlar, halkta üstün olmazlar ise, hanın gücünden de aşağı bir durumda değillerdir. Ç.N. Moğollar'da babadan oğla geçen Tarhanlık imtiyazlı toprak sahipliğini ifade ederdi. Ayrıca Tarhanlık, tarhan (dargan) soyu mensupları -ölüm cezası gerektirenler dışında- işledikleri suçlardan dokuz nesil boyunca ceza görmez, ziyafetlerle törenlere şeref misafiri olarak katılır ve hükümdarın sol tarafında yer alırlardı. Bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, "Tarhan", *TDVİA*, C.40, İstanbul 2011, s.19–20.

Kalmukların kaçmasını engellemek için Turgay nehrinin öteki tarafında toplandıklarını,

(s.19) 2. Çin Devleti sınırları yakınına göç eden Ulu Cüz hanı Abul Mamet [Ebu'l-Mehmet] Han, Orta Cüz sultanı Abılay Sultan'dan, Kalmukların, yeniden Cungarya bölgesine yerleşmek ve orada eski hâkimiyetlerini tesis etmek maksadı ile Rus uyrukluğundan kaçtıklarını öğrenince, onların eski topraklarına ulaşmalarını önlemek amacıyla ordusunun bir bölümünü oğlu komutasında, Kalmuklara karşı gönderdiğini söyledi.

Kırgızların övünmeyi oldukça üstün bir sanat olarak gördüklerini bildiğimizden, bu sözlü olarak verilen ifadeleri ne tamamen yalanlamak ne de onaylamak mümkün değildi. Bize ulaştırdıkları tüm haberlerin tamamen yalan olduğunu daha sonra göreceğiz.

Bu güvenilir kılavuz eşliğinde, sabahleyin doğu ve güney arasındaki Turgay nehrine götüren hat üzerinde yol aldık. Yolun büyük kısmı, cıvıl cıvıl ilkbaharın türlü oluşumlarıyla süslenmiş şirin tepecikler ve vadilerin yer aldığı düz arazilerle uzanıp gidiyordu. Her tarafta demir cevherinin belirtileri ve toprak yüzeyindeki tüm arazileri kaplayan çok sayıda beyaz mermer görülüyordu[***].

(s.20) (23 Nisan) Önceki kampımızdan 10 verst [10,6 km] uzaklıkta, Kuday Bergen adındaki bir Tarhan önderliğinde bize yardıma gelen neredeyse 1000 kişilik bir Kırgız grubu ile buluştuk. Kendilerini Ruslarla ortak olarak görmenin verdiği büyük mutluluk ve düşmanlarına karşı bizimle birlikte ilerleme fırsatına sahip olmaları bakımından diğer bozkır halkları arasında ün kazanma isteği; içlerindeki o büyük coşku ve sevincin tüm belirtisini ortaya koyuyordu. Başkurtlar ve Kırgızlar arasında eskiden beri süregelen, birbirlerine yaşattıkları türlü zulümlere ve bu

[134] Davudbay/Davutbay Tarhan; Orta Cüz'ün etkili Tarhanlarından biridir. Davutbay Tarhan için tafsilen bkz. Osman Yorulmaz, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar…,* ss.221,224.

[***] Buradaki arazilerde bulunan göllerde, güzel kırmızı ayaklı su çullukları görülür. Bu kuşların tüyleri neredeyse tamamen siyahtır, göğüs ve karınlarında ise az sayıda beyaz tüyler vardır. Boyutları ile sıradan bir bozkır çulluğundan farklı değillerdir.

amansız düşmanlığa şu anda son verilmiş gibi görünüyordu[135]. Doğuştan sinsi ve kinci olan Başkurtlar, bu kez intikam alma isteklerini hoşgörüye çevirdiler ve Kırgızları kendi kamplarında Müslüman geleneklerine göre ağırladılar. Bizimle birleşmiş olan Kırgızlar hep birlikte önceki kampımızdan 12 verst [12,72 km] uzaklıkta kurmuş olduğumuz, pis ya da pis kokulu göl anlamına gelen Sasıkul [Sası Göl] gölündeki kamp yerine kadar geldiler*. (s.21) Bu gölün ötesindeki yerlerde hiç su bulunmaması nedeniyle burası; askerlerimizin geçtiği yerden biraz uzak olmasına rağmen sürekli hareket halinde olmaktan dolayı halsiz düşmüş atlarımızın biraz dinlenmelerini ve gün doğduğunda bu uzun yolculuğun geri kalanına hazır olmalarını sağlamak amacıyla konaklayabileceğimiz en iyi mevkiiydi. [Derkenar: Sasıkul gölündeki kamp sınırdan 260 verst [275,6 km] uzaklıktaydı.]

Bize yardım için gelen Kırgızların mızrak, kılıç, ok ve içine Tavolja[136] kabuğundan yapılmış fitilleri ateşledikleri tüfeklerden oluşan silahları vardı. Bu silahlarla, onlara atışlara hazırlanılması emredildiğinde, tavolja fitilinin ucunu çekip onu barut ile ovuşturuyorlar ve ateş bir anda barut ile temasa gelen fitilin tutuşmaya başladığı çakmaktan fitile doğru çıkıyordu. [Derkenar: Kırgız-Kazak silahları hakkında] Tüfeklerinin ne atıcıları ne de tetikleri vardı ama onların yerine tüfeğin namlusuna, yanan fitili koydukları ve hemen atışın yapıldığı küçük bir delik yerleştirilmişti. Bu silahlar, Rus Kazaklarının kullandığı ve tüfeğin ortasına yerleştirdikleri destek yardımıyla oldukça iyi atış yapmaktadır. At üzerinde oturarak atışların gerçekleştirilmesine imkân yoktur, bu yüzden attan inerek ve silahlarını bu desteklere koyarak ateş ederler; (s.22) o zaman ise atışlarının korkutucu olduklarını söylerler. Yağmurlu zamanlarda tüfekleri, tıpkı atlılarınki gibi çok da işe yaramaz; zira ıslanmış fitiller hemen ateş almaz ve çoğu barut da gövde deliğine kaçan ufak yağmur damlaları yüzünden işlevini yitirir. Böylece Kırgızlar kendilerini silahlandırarak düşmanlarına karşı hazırlanırlar. Silahlarını çoğunlukla ahalinin tüm zanaat dallarında diğer yerli halklara göre daha başarılı olduğu Taşkent'ten satın alırlar: Ancak kimi Kırgızlar da barutları kendi memleketlerinde kendileri yapıyor.

[135] Başkurtlar ve Kırgız-Kazaklar arasında yaşanan mücadelelerine istinaden ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Yorulmaz, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar…,* s. 71-83.

* Bu gölün adı, suyunun tabiatına çok benzemiyor, zira tadı oldukça tatlıdır ve gölün çevresi 4 versttir [4,24 km].

[136] Tavolja; gülgiller familyasından kalın saplı ve beyaz çiçekli bir bitki türü.

Duyduğum kadarıyla Kırgızlar siyah ve beyaz olmak üzere iki tür barut yapmayı bilirler: Fakat bu zanaatlarını bir sır gibi saklarlar ve birçok halkın bundan haberi yoktur: Zanaatları haklarında bilgi edinmeyi umduğum Kırgızlara gösterdiğim ne misafirperver ne de iyi niyetli davranışlarım merakımı giderebilmemde onları cezp etmedi. Onların yanıtları ise: "*Barutları, sizin ülkenizde yaptığınız gibi yapıyoruz, zanaatımızda farklı hiçbir şey yok, bu barutlara kendi ülkemizde ihtiyaç duyduğumuz için üretiyoruz*" şeklindeydi.

Düşmanlarına karşı sefere çıkan her bir Kırgız, yanında üç ya da dört at götürürdü. (s.23) Bu atlardan en iyisi, asıl savaş günü için ayrılırdı, o zamana kadar ata hiçbir şey yüklenmez, diğer atlar tedarik edilen yol erzaklarını sırayla taşırlardı. Kırgızlar, seferlerde çok sayıda ata sahip oldukları için, günde 60 verstten 80 verste [63,6 km'den 84,8 km'ye] kadar mesafeyi fazla bir şeye ihtiyaç duymadan kat edebiliyorlar. Yalnızca soylu kişilerin değil, sıradan halkın da askeri üniformaları günlük giysilerden elbiselerinin üst arka kısımlarına çuha veya deriden diktikleri ikişer kese ile ayrılır. Bu keselerden birinin içine, onları hastalıklardan ve düşman ateşinden koruması, diğerine ise savaş gününde onları cesur ve korkusuz kılması için yazılmış dualarını koyarlar. Bu tür kuruntular [tasavvurlar], onların milli batıl inançlarından kaynaklanır; fakat aslında cesaretleri ve savaştaki yetkinlikleri, gerçek savaşlardan ziyade, ülkelerinin yakınlarından geçen zayıf kervanları yağma ve hırsızlıklarında görülür.

[Kırgızlar Hakkında] Sadece sözde reislerinin değil, gerçek liderlerinin de en azılı suçluyu cezalandırmak için neredeyse hiçbir yetkisi yoktur. Kim kalabalık bir sülaleye sahipse, o kişinin halk arasında gücü de o derece fazla olur, bu yüzden bu kişi gerekli durumlarda adalet ve savunma yerine ailesinin gücünden yararlanabilir. Böylece Kırgızları herhangi bir şeye ikna etmek için, sadece hanın değil, kalabalık ailelerin reislerini de razı etmek gerekir.

(s.24) Kırgızlar, milli davalarını çözüme ulaştıran ne bir hukuk ne de adalet sistemine sahiplerdi; fakat adam öldürme ve hırsızlık suçlarına dair atalarından kalan tuhaf hükümleri vardı. Bu iki suç, şu şekilde cezalandırılırdı: Katilin, cinayetten ötürü kellesi vurulmaz, bunun yerine ölen kişinin yakın akrabalarına 100 at, bir

tutsak, iki deve, en iyi çuhadan yapılmış kaftan, kara tilki, atmaca ya da altın kartal*, cebe (zırh) ve savaş aletleri katil tarafından ödenirdi. Katilin kendi mal varlığı eğer ödeme için yetersiz kalırsa, bu eksiklik, katilin, bu ulusal kanuna direnme gücü olmayan akrabalarından giderilirdi: Zira bu töreye herkes uymak zorundaydı. Kırgızların bu âdetine "kun" adı veriliyor.

Bir insanı sakat bırakmak onlarda cinayetin yarısı olarak kabul edilir, bu sebeple cinayeti işleyen insan onun yarısını [kunun yarısını] ödemek zorundadır. Bundan birkaç yıl öncesinde, halen hükümdar olan Nurali Han'ın kendisi de, konulan töreye uyarak bir Kırgız'ın yaralanması nedeniyle cebe ödemek zorunda kalmıştı.

(s.25) Bu olay şöyle vuku buldu: Bir Kırgız'ın esiri olan Kalmuk kadını, sahibinin küstahça hareketlerine ve dayaklarına daha fazla katlanamayarak ondan kaçmış ve hanın sevgili karısının çadırına sığınmıştı. Öfkeden deliye dönmüş olan Kırgız hemen kadının peşinden gitmiş ve esirinin yardım aradığı ve aynı zamanda hanın karısının oturduğu çadıra koşarak girmiş. Kırgızlar hanın eşlerine daima çok az hürmet gösterirler, hele ki deliliğe varan kızgınlık anlarında bu saygı daha da azalır. Kırgız, sultanın huzurunda esiri azarlamaya, hatta onu dövmeye başlamış ve bu tüm hanlık ulusunda kargaşa yaratmış. Hanın yanında hizmet eden insanlar [Uzbin diye adlandırılanlar], çıkan bağrışmaların olduğu yere doğru üşüştüler, bu gözü dönmüş küstahı sürükleyerek çadırdan çıkarmış fakat tüm bunlar esnasında adamı kazara yaralamışlar. Toplanan Kırgızların muayenesi ile adamın çocuk sahibi olamayacağı[137] ortaya çıkmış. Han, kibirinden, karısının huzurunda cereyan eden cesur eyleme saygı göstererek kendini korumaya çalışmış. Halk hanını, "Kun" kanununa göre adam öldürme suçunun yarısı olarak belirlenen cezayı ödemek zorunda bırakmış.

Kırgızlarda hırsızlığa karşı kurulan müesseseye Aybana deniyor. Bu kurum, eğer ki bir hırsız at veya silah ile yakalanırsa, onu halk büyükleri önüne getirip adet üzere 27 at veya 27 koyun ödetmekle yükümlüdür.

* Kırgızlar altın kartallara tilki ve kurtları ustalıkla avlamayı öğretirler. Bu kuşlar, kartallarla hemen hemen aynı özelliklere sahiptir.

[137] Muhtemelen arbede sırasında aldığı bir darbe sebebiyle.

(s.26) Bu hükme maruz kalanlara çok nadir rastlanır. Bu kişilerin hırsızlığa karşı doğuştan gelen zaafları, kendi toplumlarında nadiren ortaya çıkarken, komşu ülkelerde bu zaaflarını giderebilirler. Hırsızlık yapma amacıyla yola koyulurlar ve yağmaladıkları mallarla tüm halkın gözü önünde geri dönerler; bu suç onlar arasında kara bir leke olarak görülmekle birlikte aksine sergiledikleri yiğitlik ve el çabukluğu nişanesi olarak kabul edilir. Halktan en yaman olanları kendilerine suç ortağı seçerler ve birlikte komşu ülkeleri yağmalamaya giderler. Karakalpaklar, Aral halkı[138] ve Taşkentliler de her zaman Kırgızların işlediği suçun kurbanı oluyor.

Kırgızlar, Müslüman inancına sahip olmalarına rağmen, ne bu inancın gerektirdiği ibadetleri ne de aşağıda bahsedeceğim en ufak dini törenleri bilmezler. Kendi din adamları yoktur, ancak sonbahar zamanı Hive, Türkistan ve Taşkent'ten gelen Hoca, Molla ve Ahunları[139] ziyaret ederler. Bu yetenekli ikiyüzlülerin sahip oldukları bu kutsal unvanlar, cahil ve batıl inançlı halkın onlara saygı duymasını sağlar. Halk, bu kişileri her türden hayvanla zengin eder, sonrasında da kutsal unvanlarını sahtekârlıkla elde eden bu kişiler kendi vatanlarına geri döner.

Düğün ve cenazeler sırasında Kırgızlar tarafından yapılan bütün törenler, Asya sınırları içinde oturan ve sonunda Müslümanlığı seçen Pagan halkların sahip olduğu eski geleneklerden kalmadır. (s.27) Burada eski zamanların sadeliğini ve basitliğini tasvir edebilmek için bu gelenekleri anlatacağım.

Kırgız mezarlarını anlatırken, ölenlerin silahlarıyla birlikte gömüldüğünü ve bu mezarların üzerlerine tahtadan kalıntılar ve yabani taş parçalarının dökülmüş olduğunu görmüştük. Bazılarının içinde ise ölüler, kilimlere sarılmış halde bulunuyor. Burada ölünün dost ve akrabaları mezarın etrafını sarıp, acı ve kederlerini gösterirler; bu törende mollaların okuduğu dua dinlenir, burada duayla birlikte ölünün güzel ahlakı, sahip olduğu serveti ve askeri meselelerdeki yiğitliği övülür. Cenaze töreninden birkaç gün sonra ölünün adına varisi, şu törenlerin yer aldığı bir

[138] Hive Hanlığından koparak ayrı bir idare olarak ortaya çıkan Aral Özbekleri için Rusların kullandığı ifadedir.

[139] Ahunların (imamların) Kazak toplumundaki rolleri için ayrıca bkz. Osman Yorulmaz, "Kazak Türklerinde Defin Adetleri ve Merasimler", *Prof.Dr. Ramazan Şeşen Armağanı*, İstanbul 2005, ss. 387,391.

halk şöleni düzenler: Varis, şölen boyunca kendi topraklarından bir ya da iki esiri*, aynı sayıda deve ve karapaks[140], 100 ya da 200 adet at, birkaç koyun ve benzeri hayvanı feda etmelidir. Şenliğin esası şudur; büyük kalabalık karşısındaki yarışta varisin atı da dâhil olmak üzere herkesin kendine en güçlü atı seçtiği yarışta mükemmel sanat gösterenler verilen bu mallarla ödüllendirilir.(s.28) Ancak yarışın olaysız bir şekilde gerçekleşmesi için bu vahşi şövalyelerin hızını onaylayabilsinler diye yaşlılarından iki asil hakem seçerler. Onlardan biri, yarış yerinin başladığı alanda dururken, diğeri de şövalyelerin toplanacağı yerde durur. Şövalyelerin yarışta ne kadar mesafe kat edeceklerinden haberleri yoktur, ancak söylendiğine göre bu en az 40 verstlik [42,4 km] bir mesafe olmalıdır. Yarışa hakemleriyle birlikte hazırlananlar, akşam olunca başlangıç noktasından son derece yavaş bir süratle ertesi günün öğle vaktine kadar yol alırlar; o gün geldiğinde ise güneş tam tepedeyken kendi yerlerinde onlar için ayrılan ödüllerin, hazırlanan öğle yemeği ve halk eğlencesinin beklediği yere doğru atlarıyla koşmaya başlarlar. Şenliği kutlayan tüm insanları geride bırakan kişi, şövalyelere ödül olarak verilenler arasından en iyi mal olarak esiri, ikinci gelen karapaksı [camışı], üçüncü gelen deveyi, dördüncü gelen (s.29)vişne renginde bir kaftan ve kaliteli bir şapkayı, beşinci gelen tam donanımlı bir atı kazanır; sonuncu ise at ve koyunlarla yetinmektedir. Bununla birlikte çiftliğin[141] varisi, ölünün sahip olduğu en değerli şeyleri tüm halka sergilemelidir. En gözde atı siyah bir çuha ile örtülmeli, diğer atlarda ise en sevdiği kıyafeti, savaş aletleri, kıymetli kilim ve çadırlar gösterilmelidir. Tüm atlar düzenli bir şekilde uzun bir ipe bağlanır: Ölünün eşleri, kadın ve erkek esirleri atların yanında durur ve hepsi gözyaşları içinde dövünürler. Bu tören, ölmüş kişinin hayatı boyunca ne kadar servet elde ettiğini halka göstermek ve sonrasında ise ölünün kazandığı servete şahit olanların gözünde iyi bir intiba bırakmak esasına dayanır. Ölünün evi olan çadırının üzerine, ailesinin üzüntüsünün göstergesi olarak siyah bir işaret koyarlar[142].

* Tüm Kırgızlar, esirleri "Yasır" olarak adlandırılır. Yaits [Ural] Kazakları bu adı taşırlar. Ayrıca Yayık Kazakları da esirleri aynı şekilde adlandırırlar.

[140] Rusçası "паницыр" (pantsır) olan kelimenin anlamı camış gibi bir hayvanı karşılıyor olabilir.

[141] Kırgızlarda toprak mülkiyeti olduğunu bilmiyoruz. Ancak biz çevirisinde Rıçkov'un kullandığı kelimenin sözlük karşılığına sadık kaldık.

[142] Kazaklarda matem tutma ile ilgili bkz. Osman Yorulmaz, a.g.m., s. 390-391. Kazakların bu adetleri, genel olarak Eski Türkleri hatırlatmaktadır. Eski Türklerde ölünün ardından

Kırgızların evlilik törenleri de diğer adetlerinde olduğu gibi cehaletlerini ortaya koyar. Tüm Asya halklarının kalım değeriyle[143] [başlık parasıyla] kendilerine kadın aldıkları bilinir. Kırgızlar, kendi zenginliklerine, istedikleri kızın karakterine ve güzelliğine bakarak kalımı öderler. Gelin için ödenen en ortalama ücret; bir esir, otuz ya da kırk at ve birkaç savaş aletinden oluşmalıdır. Düğün gününden önce (s.30) gelinin babası kendi evinden biraz ötede, gelin ve güveyin evlilik törenleri için ayrılan beyaz bir çadır kurar. Onun yanına güveyin gösterişli atı bağlanır ve yine oraya[çadırın içine] onun en güzel elbisesi koyulur.

Eğer ki gelin düğün gününe kadar kusursuz bir şekilde kendini koruduysa[144], evlilik töreni neşe içinde geçer, tam tersi olursa tören sırasında dünürler bunu uğursuz bir evlilik olarak kabul edip gösterişli güvey atını bıçaklayarak öldürürler, güveyin giydiği kıyafeti de yırtarak parça parça ederler. Bu durumda gelinin babası tüm misafirlerin ağır sözlerine maruz kalır ve aynı zamanda kızı için aldığı kalım parası geri alınır. Çoğunlukla, kız çocuklarını küçük yaşta nişanlandırdıkları için bu tür örneklere çok nadir rastlanır. Düğün günü sabahı göz alıcı bir halının üzerine oturan gelini dört genç kız taşır ve gelin tüm kız arkadaşlarıyla vedalaşır. Bu vedalaşma, gelinin, kızlık hayatından ayrıldığının işaretidir: düğün gününe kadar genelde kayınpederiyle bir araya gelmeyen güvey, o günden itibaren onunla görüşebilir.

Kırgız-Kazaklarda var olan bu cehaletin yanında, insanlardan en azından iyi kalpli ve adil olmaları beklenir fakat tam tersine onlar arasında bu iki erdem kadar az bulunan hiçbir şey yoktur. (s.31) Menfaatçilik, hile, hırsızlık ve yalan söyleme halkın tamamına özgü olmasına rağmen çok az insan bu kötü huylara sahip değildir. Kırgızların, benzer halklara kıyasla işlenmemiş bir zekâları olduğu doğrudur: Yine

---

matem tutma ile ilgili ayrıca bkz. Yıldız Kocasavaş, "Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Adetleri", *Türkler*, C.3, Ankara 2002, s.67-75.

[143] Rıçkov'un baskısında "kalım" olarak yazılmış olan kelime, kalım/kalın olarak söylenebilmektedir. Türkiye Türkçe'sinde bu kelime başlık parası demektir. Kazak Türklerinde kalın/başlık parası ile ilgili bkz. Osman Yorulmaz, "Kazak Türklerinde *Kalıñmal* (Başlık) *ve Jasav* (Çeyiz)", *Kültür Tarihimizde Çeyiz*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç, Picus Yayıncılık, İstanbul 2007, s.228-259. Eski Türklerde düğün adetleri ve evlilik için ayrıca bkz. Ali Erkul, "Eski Türklerde Evlenme Gelenekleri", *Türkler*, C.3, Ankara 2002, s.58-66.

[144] Rıçkov burada genç kızların düğün gününe dek bekâretini korumasından bahsetmektedir.

de Kırgızlar arasındaki bu kusurlar, diğer cahil halklardakinde olduğundan çok daha fazla görülür. Kırgız-Kazak kadınlarının, erkeklerinden daha fazla duygusal ve iyi kalpli olmaları dikkat çeker. Birçok durumda kadınlar köleleri, kocaları tarafından onlar için hazırlanan zulümden kurtarırlar: Kadınların, kölelere gösterdiği bu aşırı sevecenlik, genelde köleler tarafından da kadınlara gösterilir. Ancak onların kıskanç kocaları bu durumu öğrendiğinde her iki taraf da bunu canıyla öder. Genel itibariyle tüm Kırgız-Kazaklar ne kadar tembelse, kadınları da o kadar çalışkandır. Ülkelerinde sıradan işlerden sayılan hayvan bakımı, ev ve dikiş nakış işlerine ait her şey kadınların sorumluluğundadır. Erkekler ise tam tersine yaşamlarını başıboş gezerek ve komşu ülkelerde eşkıyalık yaparak geçirirler. Akademisyen Bay Pallas'ın ele aldığı ünlü çalışmasından dolayı, (s.32) Kırgız-Kazak halkının ev inşa etme ve hayvan yetiştiriciliğine dair hiçbir şeyi buraya dâhil etmiyorum*. Bana ise bu halkın, onlara da atalarından kalan efsaneleri dinleyerek, kadim geçmişi ile ilgili keşfedebildiklerimi okuyucuya bildirmek kalıyor.

Kırgızlar, eski çağlarda eski Kırımlılarla beraber bir halk oluşturduğunu ileri sürerler ki onların fikrine göre halen Asya'nın bu kısmında yaşayan Kırımlılar buraya çok eskiden göçmüşlerdir. Kırgızların, isimlendirilmesinin ve Kırımlılardan ayrılmalarının nedeni ise aşağıda açıklanmaktadır. Kundugur isminde bir Kırım hanı, ardından iki eş ve ikinci eşinden doğma yedi oğul bırakarak uzun süren hâkimiyetinden sonra öldü. Hanın, ilk karısından da çocukları vardı fakat bu çocukların sayısının kaç olduğu, hanın ölümüyle varisleri arasında bölünmeler yaşandığı için Kırgızlar tarafından bilinmiyor; geriye kalanlar ise mirası paylaşmada küçük kardeşlerini gücendirdiler ve onlar da üzülerek yurtlarını terk ettiler; yanlarında en ufak bir şey götürmeden kendilerini bozkıra vurdular ve burada bir yerden ötekine göçüp yaşadılar. Bu arada kardeşlerin sayısı, eski köylerinde kendilerini gücendiren bir takım nahoş olaylardan ötürü onlara katılan 33 kişilik bir grupla çoğaldı: (s.33) Böylece bu yabancılarla birlikte çoğalan grubun sayısı 40'a ulaştı. Kardeşlerine olan kızgınlıklarını unutmayıp, yaşadıkları yerlerin yakınında

* Kırgızların o kadar çok hayvanı vardır ki bir aile 2000'e kadar ata ve çok sayıda koyuna sahiptir. Bu kalabalık hayvan yetiştiriciliğinde, çok fazla bakım ve sorumluluk gerekmez; çünkü atlar gibi koyunlar da sadece yazın değil, karla kaplı olmalarına rağmen kışın da bozkırlarda ot ile beslenirler.

otlayan sürüleri sık sık yağma ederlerdi. Bu sebeple oranın halkı bu gruba Kırk-Kazak ya da diğer deyişle "Kırk Bekâr" adını vermiş. Grup, kısa bir müddet bu isimle anıldı, zira aradan biraz zaman geçtikten sonra Kundugur'un torunlarına ait topraklardan kız kaçırmaya başladılar, hayatlarını yağmacılıkla geçirmeye devam edip kadınları hamile bıraktılar ve bozkırda dolaşıp durdular. Zamanla soyları daha da çoğaldı ve komşu halklardan gelen gruplar ile birlikte kendilerine verilen Kırk-Kazak adıyla anılmaya devam ettiler. Şimdi ise hepsi Kırgız-Kazak adıyla adlandırılmakta olup bu yeni ad halk arasında eskisine göre daha çok kullanılmaktadır[145].

Kırgız-Kazak halkı oldukça kuvvetli ve kalabalıktır: ama Kırgız-Kazak ismi altında her biri seçkin han ve sultanlar tarafından yönetilen üç halk bulunur. Küçük ve Orta Cüz Rus İmparatorluğu uyruklularına saygı duyar, buna karşılık Altay dağları içerisinde yaşayan Kırgızlar kimseye bağımlı değildir; bu ordaya ise Ulu [Büyük] Cüz adı verilir. (s.34)

(23–24 Nisan) Bu ordanın halkı, öteki ordalardan daha güçlü, zengin ve kalabalıktır; huzurlu bir hayat sürerler, kendi hâkimiyet alanlarına nadiren çıkarlar, hayvancılıkla uğraşırlar ve vahşi hayvanları avlarlar. Onların nesli, tüm Kırgızlar arasında en eskiye dayananı ve en saygı duyulanı olarak bilinir. Kırgız-Kazak Ordasının topraklarının tamamı, Altay dağlarından batıda Hazar denizine, Yayık ve İrtiş nehirlerinden güneyde Amu Derya nehrine kadar uzanır. Kırgızların söylediğine göre, bu topraklardan sonra Hiveliler, Taşkentliler ve orada yaşayan diğer hakların toprakları başlar.

Kırgız-Kazak halkının ahvalini anlattıktan sonra, yolculuğumuzun anlatımına geri dönme vakti geldi.

Sadece yüksek dağların değil, aynı zamanda alçak tepelerin de görülmediği bahsettiğim arazileri geçerek, 24 gün boyunca sabahları bizimle birleşen Kırgız-Kazakları doğuya doğru takip ettik. Arazinin 36 verstlik [38.16 km] kısmı tamamen

[145] Bu efsane, Kazakların menşeilerine dair halk arasında mufaza edilen efsanelerden biridir. A. İ. Levşin (1789-1879) ve Ç. Ç. Valihanov (1835-1865) gibi araştırmacılar tarafından kayıt altına alınmış daha başka efsaneler de vardır.

susuz geçti, ama bu mesafenin sonunda konaklamak için seçtiğimiz yerde ismi Karasay olan bir göl vardı.

[Derkenar: Karasay gölündeki kamp sınırdan 296 verst [313.76 km] uzaklıktaydı.] Sasıkul ve Karasay göllerinin arasında, Kırgızların Kukriak olarak adlandırdıkları, pek de büyük olmayan bir çalılık bulunuyordu. Bu çalılar, bizim topraklarımızda yetişen bitkilerle hiçbir benzerlik göstermiyor; bu yüzden onlara dair özel bir açıklama yapmak gerekir. Anladığım kadarıyla, bu çalı türü başka bitkilerin yetiştiği tipik topraklarda yetişmez; fakat bu bitki sarımtırak renkli ve kumla karışık balçık toprakta yetişiyor. (s.35)

(25 Nisan) Bu çalıların kökü yerin yüzeyine çok yakındır ve görünüşü bostan bitkilerinden olan havuçlarla büyük benzerlik gösterir. Çalının gövdesini kökten uca doğru oldukça zayıf dallar sarar ve bu dalların üzerinde üst kısımlara doğru sivrilen ve köknar yapraklarına benzeyen iğne uçlu yapraklar bulunur. Çalıların ulaşabileceği en yüksek uzunluk 1 arşından fazla değildir, kök gövdelerinin çapı da iki bacak kalınlığını geçmez. Çalılar oldukça serttir. Kabukları ise titrek kavak ağacının kabuklarına benzer. Toprağın böyle bitkilerin oluşumuna imkân verdiği bu gibi yerlerde, başka tür otlar ya çok azdır ya da hiç var olmamıştır.

Karasay gölünden 23 verst [24,38 km] mesafede, iki yumuşak eğimli dağın uzandığı derin vadinin içinde, yüzeyinde kristalleşmiş ufak tuz taneleri yüzen bir tuzlu göl bulunuyor. Gölün kıyılarından itibaren, uzunlamasına 40 sajenlik [85,2 metre] bir alanda devam eden gezici kumullar; sonrasında tuzlu bir çözeltiyle kaplı ağdalı çamur yüzeyler başlar ve ince katmanlı tuz kristalleri arazi boyunca devam eder. Buranın daha da ötesinde bir ila iki çeyrek kalınlığında tuz tabakaları başlar. Bu tabakanın altında ise gölün kapladığı alan boyunca gri ve siyah renkli çamur bulunur. Buradaki suyun tuz miktarı oldukça fazladır ve Yaits [Yayık] Kazaklarının yaşadığı köyün yakınında bulunan İnder tuzlasının tuz miktarından düşük olmadığı biliniyor. (s.36) Son verilere göre, gölün toplam uzunluğu en fazla 3 verst [3,18 km] ve genişliği ise 700 ila 800 sajen [1.491-1.704 metre] arasında olduğu için burada böylesine bir tuzluluk miktarına ulaşmanın imkânı yoktur. Bu arazideki kumullar, yaz ayları boyunca uçuşarak birikmiş tuzlu suya düşen böcek türleri bakımından

oldukça zengindir ve böcekler burada onlara zarar vermeyen tuzlu suya bulanırlar. Bu böceklerden yeterli miktarda toplayıp, kısa bir süre için onları vücutlarını saran tuzdan arındıkları suya koydum.

[Derkenar: İsimsiz göldeki kamp sınırdan 323 verst [342,38 km] uzaklıktaydı.] Yukarıda tasvir edilen gölün diğer tarafında, kıyı boyunca uzanan kumlarla örtülen küçük tuzlu su kaynaklarının aktığı düzlüklerden itibaren görkemli dağ zirveleri başlar. Bu dağların arkasında 4 verst [4,24 km] uzaklıkta bulunan küçük bir tatlısu gölünde ordular kamp kurmuş; ertesi güne kadar da kalmışlardı. Bozkırdaki yolculuğumuz boyunca hava soğuk; soğuk olduğu kadar da fırtınalıydı, ama buna rağmen ayın 23'ünden başlayıp geri kalan günlerde harekât devam etti: zira güneye doğru kar yağmıştı bile.

[Derkenar: Kırgız Büyücüleri Hakkında] Batıl inançları olan Kırgızlar ise bu soğuğu, halkın büyücüleri Yaydça'ya[146] hamlediyorlar. Onlara göre büyücüler bu müthiş hava olayını, atlar ilkbaharın yakıcı sıcağından bitap düşmesin diye yapmıştı. (s.37)

(25–26 Nisan) Belki de bir halk inanışı olarak uydurulan bu tuhaf olayları Kırgızlar bu tür insanlara hamlediyorlar. Bu büyücülerin, sadece canları istediği zaman gök gürültüsü, yağmur, fırtına, kar ve kavurucu sıcakları yapmaya güçleri vardır ve tüm bunları sözüm ona büyülü bir taş[147] yardımıyla yaptıkları söylenir.

Buradan doğuya gittikten sonra, hem önceki kamp yerimizden 5 verst [5,3 km] uzaklıkta hem de isimsiz gölün yakınlarında olan, Kırgızların Karasay adını verdikleri başka bir tuzlu göl bulunuyor. Bu göl, her bir yanının kendisine bakan tepeler ve ufak tümseklerle çevrili olması bakımından ilk bahsedilen göle benzer; gölün suyu, adeta sonsuz bir buz kütlesi tarafından eziliyordu, böyle görünmesinin sebebi ise suyun yüzeyini örten katı haldeki tuzun buza benzemesiydi. Gölün kıyı

[146] Yaydça: Yadacı, Yedeçi, Büyücü ya da Büyü yapan anlamındadır. Yada taşı ile yağmur, kar, fırtına, dolu gibi doğa olaylarına yön veren büyücülerdir. Bkz. Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, LXXXI, Ankara, 1968, s.41-72.

[147] Yada taşı ile ilgili bkz. Ekrem Ayan, "Türk Mitolojisinde Su Kültü ve Yada Taşı", *Türkler*, C.3, Ankara 2002, ss.622-629; Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, TTK Basımevi, Ankara 1970, s.160-165.

kesimlerinin başlamasıyla yumuşak bir kumluk alan da başlıyor ve az bir mesafeden sonra kumlar üzerinde sert yapıda ve oldukça saydam tuz kristalleri ortaya çıkıyor; ayrıca bu kumluk alan sadece yayaların değil, aynı zamanda atlıların da güvenli bir şekilde yol almalarına imkân tanıyor. Katılaşmış tuz kristalleri büyük oranda, aynı bir kaya tuzu gibi biri diğeriyle iç içe geçen küçük ve dört köşeli katışkı[148] elementlerinden oluşur. Gölün güney kıyısı, güneş ışığıyla parlak ışıltılar saçan sert tuz kristallerine ev sahipliği yapıyor, fakat kuzeydoğuya doğru yaklaştıkça sadece çamurlu alanlarda yüzeye çıkan tuzlu çözeltilerin olması (s.38) ilginçtir, üstelik suyun derinliği hemen hemen her yerde 3 arşından fazladır. Gölün yakınlarında yaşayan Kırgızların söylediklerine göre, bu cıvık madde aşırı sıcaklarda sert tuz kristallerine dönüşebiliyor. Böylelikle gölün öteki kısmının daima sert tuzlarla kaplı olmasının sebebi; güneye daha yakın olmasından ve akışkan haldeki tuzlu suyu sert kristallere dönüştüren güneşin sıcaklığını yılın her günü büyük bir yoğunlukla çekmesinden başka bir şey değildir, gölün kuzeye doğru eğilen diğer tarafı, dağlar ve tepelerle korunmaktadır. Gölün diğer kısmı kuzey taraflara dönük olsa da, aslında güneş ışınlarından dağlar ve tepeler tarafından korunmaktadır. Sertleşmiş kristaller en fazla üççeyrek kalınlığa sahiptir, bu kristallerin ötesinde, derinlerde ise akışkan tuzlu su ve yeşil renkte çamurdan bir alan bulunmaktadır. Katı haldeki tuz tabakasının azalması, muhtemelen ilkbahar yağmurlarından ve su taşkınlarından kaynaklanıyor olabilir ki böyle zamanlarda gölü çepeçevre saran dağların yamaçlarından göl üzerine yapraklar dökülür; bu yağmur ve taşkınlar katı haldeki tuzu, akışkan tuzlu suya dönüştürürler ve bunların büyük çoğunluğu kum ve çamur alanlar üzerinde yüzerler. Bu göl, doğudan batıya dek uzanmakta olup, uzunluğu 4 verst [4,24 km] civarında, toplam çevresi ise 8 ila 10 verst [8,48 km ila 10,6 km] arasındadır. Bu gölün ortasında (s.39) şaşırtıcı derecede, bazı bitkilerin etrafına dökülen tuz külçeleri bulunur, bu tuz külçeleri, bitki dallarını en göz alıcı şekilde ortaya çıkarmakla kalmaz, aynı zamanda adeta dallardaki meyveler tarafından rahatsız ediliyormuşçasına taş ve sazlıklar civarında toplanır. (26 Nisan) Tuzun beyazlığına, görünüşüne ve tadına gelince, tüm bu bakımlardan İletsk [İlek]

[148]Katışkı elementi, artık element demektir. Bkz. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori1=veritbn&kelimesec=187381 Erişim tarihi 26.06.2018.

gölününkilerden üstün değilse de, geri kaldığı da söylenemez: fakat ne yazıktır ki böylesine faydalı bir doğa oluşumu, sadece ücra ve de ıssız bölgelerde yer almaktadır. Bununla birlikte buradaki nehir kaynakları Solikamsk hudutlarında akan nehirler gibi orman bakımından zengin olsaydı ve Orenburg sınırında yaşayan halk rahat etmek için bu tuza ihtiyaç duysaydı; yukarıda açıklandığı gibi, o zaman Kamışla nehrini su yoluyla hareketinin lehine döndürmek mümkün olabilirdi. Bu göle dair yeterli belirtinin, yani gölün doğu ucundan akan ve akışıyla yarım versti [0,53 km] geçen yükseklikleri takip eden tek bir tuz kaynağının olup olmaması; bölgedeki su çukurlarının [bulunup] bulunmamasında gizlidir. Suyun neden yüksekliklere doğru yol aldığının sebeplerini bilmiyorum ve bulamadım da, fakat bu olaya şahit olduğum da bir gerçektir.

Taşlarla bezeli tepelerle dolu birkaç bayır çıktıktan sonra, şüphesiz kaçan Kalmuklar tarafından kazılmış kuyular bulunuyor ve bu kuyulardaki (s.40) (26–27 Nisan) neredeyse tamamı oldukça acı ve tuzlu olan pis göl suları, içmeye uygun değildir. Kazılmış alanlar, oraya ait toprak katmanlarını incelemem için bana fırsat vermiş oldu, üst katmanda ikiye üççeyrek kalınlığında uzanan gri renkte kumlar bulunuyor ve kumların ardından, yumuşak dokulu çernozyom topraklar [kara topraklar] peşi sıra devam ediyor ki çernozyom toprakların hiçbir zaman bu arazilerin yüzeyinde oluşmadığı da şüphe götürmez bir gerçektir, ancak gel zaman git zaman bu toprakların üstü, kumlu dağların, göllerin ve nehirlerin getirdiği kumlarla kaplanmıştır. Kara toprakların ardından bölge, sarı çizgili bir tür olan Pakistan kumları, sonrasında camgöbeği renginde balçık alanlar ve en nihayetinde de toprağın derinliklerinden yüzeye çıkan su ile devam etmektedir.

Yukarıda anlatılan kuyudan itibaren az bir mesafe kat ettikten sonra, bir önceki kamp yerimizden 31 verst [32,86 km] uzaklıkta bulunan isimsiz bir gölün yakınında kamp kurduk. [Derkenar: Bu isimsiz gölde kurduğumuz kamp, sınırdan 354 verst [375,24 km] uzaklıkta idi.]

Bu arazilerde, Kırgızların Tilegus diye adlandırdıkları küçük bir kuş türü yaşar; ama bunlar, tüylerinin çok renkli olması bakımından kekliklerden ayrılırlar ve hatta bu kuşların ayakları, küçük bir kuş ayağından ziyade yırtıcı bir hayvanın

pençelerini andırır. [Rus] Kazaklarımız, bu kuşlardan birini yuvasında canlı olarak yakalayıp bana getirmişti.

(s.41) (26-27 Nisan) İki gün boyunca onu yanımda taşıdım, fakat bu süre zarfında ona uygun bir yiyecek bulamadım ve sonunda ondan neredeyse hiç faydalanamadığım bir çuçelo[149] yapmak zorunda kaldım, faydalanamayışımın sebebi ise bozkırlarda hava nemliyken kullanılacak olan çuçelo, yeteri kadar kuruyamamış; yakıcı sıcakların bastırmasıyla da tamamı çürümüştü. Kırgızlar, bu kuşun etinin öfke nöbeti geçiren insanları sakinleştiren bir gücü olduğuna inanırlar. Eti kurutup un ufak ederler ve böylesine bir illetle boğuşan hastalara su ile içirirler.

Buradan itibaren güney ve batı yönleri arasında uzanan Cidel-Mamut diye bilinen kumlar başlar. Bu bölgedeki yolda ilerlemek son derece zordu, zira hiç durmaksızın kum dağlarının birinden daha yüksek olan ötekine çıkmak gerekiyordu. Yolumuzun üzerinde, üç tane dağ ve tuzlu göl dışında, anlatmaya değer hiçbir şey görünmüyordu. Yukarıda betimlenen diğer göller gibi, bu göllerde de ince bir katman halinde acı tuz kristalleri bulunur. Bu toprakların hepsi bu durumdadır ve yerel suların çoğu da bu özelliğe sahiptir. Önceki kampımızdan 30 verst [31,8 km] ilerledikten sonra, susuzluktan bitap düşmüş halde ulaştığımız küçük bir tatlı su gölüne geldik ve yorgun atlarımıza gerekli yiyecekleri sağlayıp, ertesi güne kadar orada konakladık. [Derkenar: Cidel-Mamut kumları üzerindeki kamp, sınırdan 384 verst [404,04 km] uzaklıktadır.]

(s.42) (28–29 Nisan) Ertesi gün ise seyahatimiz, bir önceki gün olduğu gibi benzeri kumluk alanlarla devam etti ve yol, kumların ortasından geçmesi nedeniyle çok daha fazla sıkıntı yarattı. Buralarda çok sayıda bozkır ravent otu[150] yetişir ve

[149] Çuçelo; Rusçada korkuluk demektir. Fakat yazarın burada verdiği anlamın; özellikle yolculuklarda kullanılmak üzere önceden hazırlanmış olan yiyecek çeşidini karşıladığını zannediyoruz. Konserve tarzında düşünebileceğimiz bu yiyecek çeşidinde, etin uzun süre dayanabilmesi için kurutulması gerekiyor, kuş temizlendikten sonra eti ipe bağlanıp ya da içi biraz hava almak kaydıyla pamuktan poşetlere konuluyor ve yüksek bir yere asılıyor, böylece et kurutuluyor.

[150] Karabuğdaygillerden, 1-2 metre yükseklikte, büyük yapraklı, beyaz çiçekli, çok yıllık ve otsu bir bitki. Bkz. Nigar Oturakçı, Divanü Lügati't-Türk'teki Botanik Terimlerinin Kazakça ve Türkçedeki Görünümleri, Karadeniz (Black Sea- Çernoye More) Yıl 4, Sayı 13, s.21. Bu çalışma, 21-26 Mayıs 2007 tarihleri arasında *Kazakistan ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri Sempozyumu*'nda bildiri olarak sunulmuştur.

neredeyse bu çorak topraklarda büyüyen tek bitki bu ravent otudur. Buradaki tuzlu su göllerinin kıyılarında yeterli miktarda ufak söğüt ağacı bulunmakta olup bu söğüt ağaçları sınırdan yaklaşık 400 verst [424 km] geçtikten sonra görülmez olur; kat ettiğimiz yol bizi doğudan Turgay nehrine dökülen ve bu yerlerde göçebe yaşayan Kırgızların anlattığı gibi tatlı su ile bağlantılı bir tuzlu su kaynağına yaklaştırdı. Bahsettiğim kaynağın öbür tarafına geçtikten ve kısa bir mesafe yol aldıktan sonra bir önceki kamp yerimizden 29 verst [30,74 km] uzaklıkta yeni kampımızı kurduk. [Derkenar: Cidel-Mamut kumlarındaki kamp sınırdan 413 verst [437,78 km] uzaklıktaydı.]

O günün gecesine doğru, hafif birliklerin atamanı Yüzbaşı Mogutov'un, kendi komutası altında bulunan tüm adamlarıyla Irgiz nehrine doğru yaklaştığı ve önlerinde hareket eden birliklerle kısa zamanda birleşmek ümidinde olduğu haberiyle tercüman, kolordu başkomutanının yanına geldi. İnsan eksikliğimizi hesaba katınca, bu haber herkes tarafından sevinçle karşılanmıştı.

(s.43) (29–30 Nisan, 1771)Bu yerin daha ilerisinde, Ulkiak [Ulkayak] çayına götüren hat üzerinde susuz, kumlu ve sahipsiz ot yığınlarıyla dolu yerler bulunuyor, bu sebeple atlar için biraz mola vermemiz gerekiyordu ki ertesi gün çorak arazilerde daha az bir yük ile hiç dinlenmeden yol alabilelim. Bundan dolayı o gün, önceki kamp yerimizden en fazla 7 verst [7,42 km] mesafe kat edebildik, sonrasında ise önceki arazilerden ot yiyecekleriyle kaplı çayırların olduğu, büyükçe bir tatlı su gölünde kampımızı kurduk. Günün geri kalanı mektupların haberciler tarafından Kırgız-Kazak hanına[151] gönderilmesi için ayrıldı ve ayrıca aksi bir durumda tüm ordu adına kötü sonuçlar doğurabilecek bir kıtlık halinin önüne geçmek amacıyla Sayın Orenburg valisine ivedi olarak erzak gönderimi yapılması talebinde bulunuldu.

Ertesi gün yolculuğumuz doğuya, bu çorak topraklarda genel olarak bolca bulunan tuzlu su gölleri, Kırgız mezarları, kum tepeleri ve akarsulardan başka dikkate değer herhangi bir şey barındırmayan arazilerle devam etti. O gün 30 verst [31,8 km] yol aldık, sonrasında ise susuz fakat atlar için bolca yiyecek bulunan bir

[151] Küçük Cüz Kazak Hanı kast edilmektedir.

yerin yakınında kampımızı kurduk. [Derkenar: Kamp yeri, sınırdan 450 verst [477 km] uzaklıktaydı] (1 Mayıs 1771)

Buradan yönümüzü Ulkiak çayına çevirdik.

(2 Mayıs 1771) (s.44) Önceki kamp yerimizden 20 verst [21,2 km] mesafede, Kırgızların şimdiki hanının babası ünlü Abul Hair Han'ın [Ebu'l- Hayr] gömülü olduğu mezar bulunuyordu. Han, Orta Orda Kırgız-Kazaklarından Sultan diye bilinen ve halk üzerindeki gücünden dolayı kendisine kin besleyen bir hain tarafından burada öldürülmüştü; bu hain, hanı ortadan kaldırmak maksadıyla çevresindeki Kırgızları satın almış ve nihayetinde han üzerine düzenledikleri ani bir saldırı ile bu amacına ulaşmıştı. Hanın mezarı, kare şeklinde küçük bir oda gibi, yüzeyi yer yer beyaz kille kaplı kırık tuğlalardan yapılmıştı. Bu yapının batı tarafında, mezarın kapısı yerine işlev gören belirgin bir oyuk alan bulunuyor. Buradan içeri girince, tabutun kilden yapılmış taban kısmı sizi karşılıyor: bu kısmın devamında içinde geleneksel kıyafeti ve kılıç, mızrak ve ok gibi birkaç savaş aleti ile birlikte ölünün vücudunun bulunduğu bir çukur alan geliyor[152].

Aşağıda görüleceği üzere Kırgızlar, hanlarını kutsal sayarlar. Ölünün ayaklarının uzandığı yerden, dallarıyla üzerindeki yapının doğu cephesini kaplayan muazzam büyüklükte bir aksöğüt ağacı[153] yükseliyor. Orada bir ağacın büyümesi sebebiyle, bu kutsallığa dair bir sonuca varmak için fazla da kanıta gerek yoktur. Tüm Kırgızlar, bu hanın mezarına derin saygı duyuyor ve çeşitli mucizelerin var olmasını ona atfediyorlar. Kırgızlar, (s.45) kalabalık bir şekilde genel anma gününde[154] burada toplanır, ona dua eder ve kendi giysilerinden küçük birer bez parçası kurban ederler ve bunları; aynı zamanda mezarda yatan için halk taziye ifadesi olarak saçlarından bir tutamı iliştirdikleri, oracıkta büyüyüveren ağacın dallarına asarlar. Hanın tabutunun karşısında, eni ve boyu 12 arşın olan dört köşeli

[152] Kazak mezar gelenekleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Osman Yorulmaz, "Kazak Türklerinde Defin Adetleri ve Merasimler", s.395-398. Kazakların mezar gelenekleri, Türklerde ölü gömme ve defin adetlerinin devamıdır. Bu konuyla ilgili genel bilgi için bkz. W.Barthold, "Türklerde ve Moğollar'da Defin Merasimi Meselesine Dair", Çev. Abdülkadir İnan, *Belleten*, XI/43, 1947, s. 515-539; Alım Karamürsel, "Türklerde Mezar Geleneği", *Türkler*, C.3, Ankara 2002, s.76-79.

[153] Ağaç unsuru için ayrıca bkz. Osman Yorulmaz, a.g.m., s.397.

[154] Rıçkov burada Nevruz, Hıdırellez, bahar bayramı gibi bir anma gününden bahsediyor olabilir. Biz çevirisinde, kendisinin verdiği "genel" ifadesini koruduk.

taştan bir duvar örülmüştü. Duvar, anma gününde kurban sunulan yerdir. Duvarın güney tarafından, genellikle kurban edilecek hayvanın sokulduğu ve burada öldürüldüğü genişçe bir kapı yapılmıştı. Hanın mezarlığının çevresinde yapım sanatı [yapılış tarzı] açısından ilkinden geride kalmayan, hatta onun önüne geçen [ondan daha iyi] pek çok sanatsal yapı bulunuyor. Bunlardan bazıları da dört köşeli bir odaya benzer şekilde tasarlanmış, diğer mezarlar ise üzeri mavi ve kırmızı pamuk ipliklerine sarılı kamıştan yapılmış bir halıyla [hasır] kaplı zemine adeta tek tek serpilmişti. Kırgızların geleneksel biçimde asil addettikleri kişilerin mezarlarına koydukları gibi bu mezarların üzerine de birkaç barut ve kurşun konulmuştu. Bu mezarlığa gelişimizden iki gün önce, Kırgız-Kazak hanı Nurali Han beraberindeki tüm adamlarıyla oraya babası için anma yemeği[155] yolladı. Kurban edilmek suretiyle besili bir at kesildi.

Bu mezarlıklardan kuzeye doğru, Kırgızların Ara-Karagay diye adlandırdıkları büyükçe bir orman başlar (s.46). Söylentiye göre ormanın yol uzunluğu 80 verst [84,8 km], genişliği ise 10 ila 30 versti [10,6 km - 31,8 km] buluyor. Ormanda çok sayıda ayı ve tilki yaşıyor. Bu ormanın çevresi, Küçük Orda Kırgızları için en ideal göç alanıdır.

Han mezarlığından 2 verst [2,12 km] mesafede, inşa edilen köprü vasıtasıyla geçebildiğimiz Ulkiak ırmağı* akar. Buradan kısa bir mesafe yol aldıktan sonra, bir önceki kamp yerimizden 27 verst [28,62 km] uzaklıkta bulunan küçük Ulkiak su kaynağı yakınında yeni kampımızı kurduk. [Derkenar: Ulkiak nehrindeki kamp, sınırdan 477 verst (505,62 km) uzaklıktaydı.]

Bulunduğumuz mevkiye daha da yaklaşıp, Kırgız-Kazak hanı Nurali Han'ın gönderdiği ve Sayın Orenburg valisi Rainsdorp'un yanında birtakım görevlerde bulunan tercüman Matvey Arapov; başkomutanın yanına geldi. Onun aracılığıyla, seferimizin bu denli yavaş ilerleyişine dair memnuniyetsizliğini dile getirdi ve

[155] Rıçkov burada ölü aşından (as/aş) bahsediyor. Ölü aşı ile ilgili bkz. Osman Yorulmaz, a.g.m., s. 398-401.

* Ulkiak çayı güneyden Irgiz nehrine akar. Çayın sığ yerlerinin oldukça az olması; geçmek için köprü ihtiyacını zorunlu kılıyor. Genişliği 4 ila 8 sajen [8,52 -17,04 metre] arasında olup sahili ise dik yamaçlardan oluşuyor.

elimizdeki tüm imkânları kullanarak hızlı davranmamızı; aksi halde ordularımızı üç günden fazla beklemek istemediğini, Kalmukların arkasından sadece kendi ordusuyla gideceğini söyledi ve bu umutlu teşebbüsü, hüsranla sonuçlandı. (s.47) Bundan dolayı duyduğu üzüntüye rağmen, kendi ordusu hiçbir yük altında ezilmediği gibi, seferlerde bizi hızlı olmaktan alıkoyan mevcut koşullara dair en ufak bir bilgisinin olmayışı da açıkça görülüyordu. Hanın daha rahat bir şekilde beklemesini sağlamak ve devlet atlarına bir zarar gelmeden arzusunu yerine getirmenin imkânsızlığını kendisine göstermek için başkomutan, birçok kez hanın birliklerinde bulunmuş; sadece o birliktekiler tarafından değil, diğer ordulardaki komutanlar tarafından da bilinen kurmay subaylardan biri Sayın Yarbay Rıçkov'u hanın yanına göndermeyi gerekli gördü. Kırgız-Kazak halkının törelerini keşfedebilmek için böylesine elverişli bir fırsattan yararlanarak, yukarıda adı geçen yarbay olarak ertesi günün şafak vaktinde yola koyuldum. Cidel-Mamut kumlarından itibaren 27 verst [28,62 km] mesafede, doğudan batıya 80 verstten [84,8 km] daha fazla bir genişlikte uzanan Çekolak Kum adındaki kumlar başlar; ancak bu mesafe, ne bir göl, ne de bir su kaynağı olmadan yolculuk etmeyi ve Kırgızlar tarafından kazılmış olan ve doğal tuzluluğundan ötürü tadının hiç de güzel olmadığı kuyulardaki suyla idare etmeyi gerektiriyordu. Kumların üzerinde, atların yiyecek ihtiyacını gidermekten öte, bilim insanlarının merakını uyandıracak türde bitkiler bulunuyor. O gün içinde 60 verstten [63,6 km] daha fazla yol aldıktan sonra, geçtiğimiz diğer yerlerle kıyaslandığında bolca ot bulduğumuz ve konaklamayı dahi düşünmediğimiz vadinin birinde geceyi geçirdik. [Derkenar: Çekolak Kum yakınlarındaki kamp, sınırdan 537 verst [569,22 km] uzaklıktaydı.] (s.48) İstirahat yerimize gelince, uzaklarda tüten bir duman gördük ki bu duman Kırgızların inancına göre Sarı Kapa diye adlandırılan, yani önümüzdeki Turgay nehrinin öteki tarafında bulunan sarı kumların olduğu bölgeden çıkıyordu. Bu yanan ateş; hanın kampının orada olduğunun bir işareti ve de ona doğru yaklaşmakta olan Rus birlikleri için adeta bir fener vazifesi görüyordu.

(3 Mayıs) Ertesi gün seyahatimizin rotasını, doğuya doğru Turgay nehrine giden yol hattındaki yukarıda adı geçen kumlara çevirdik. Bu kumlarda, Kırgızların Tu Yasin-gir diye adlandırdıkları incelemeye değer bir çalı türü yetişir. Bu bitkinin dallarının ucu, tıpkı bir iğne gibi oldukça ince ve keskindir; dallarının arasında ise yeşil ve ufak yapraklar yeşerir. Bitki neredeyse hiç fark edilmeyen, incecik beyaz bir

kabukla örtülü ve Kırgızların ona verdikleri isimle tamamen tıpatıp benzemektedir: zira Yasın-gir; deve damarı anlamına gelir. Bu bitkinin yararı odur ki, Kırgızlar deve ve atlarını onunla beslerler, zira yiyecekler değil, bu bitkinin onların [deve ve atların] iri ve güçlü olmasını sağladığını söylerler. Yasın-gir çalılarının ulaşabildikleri en yüksek uzunluk 5 çeyrekten fazla olmayıp, kalınlığı ise ince bir sazın kalınlığı kadardır.

(s.49) Çekolak Kumluğu, 80 verstlik [90,1 km] bir alanı kaplıyor, bu kumların daha da uzağında ise doğuya doğru Sarı Kapa diye bilinen sazlık alanlar başlıyor ve bu sazlık alanlar da kuzeyden güneye Aksakal Barbı denilen göle kadar uzanıyor. Sazlıkların kapladığı genişlik en az 12 verst [12,72 km], uzunluğu ise Kırgızların söylediğine göre en az 200 versttir [212 km]. Sazlıkların ortasında, Kırgızlarca Biş Kapa [Beş Kapa] adıyla bilinen diğer göllerden farklı bir göl bulunuyor. Gölün üzeri, siyah sığırcıklar gibi kaz, ördek ve su çullukları, kuğu ve balıkçılgillerden çeşitli türde kuşlara ev sahipliği yapıyor. Yabani domuzların her zaman çok sayıda bulunduğu sazlıklar, onların yaşam alanı olmuş durumda.

Yolun sulak ve bataklık arazilerden oluşması nedeniyle sazlıkları geçmek; oldukça zordu: Buralardan geçtikten sonra kuru ve de tümsek alanların başlamasıyla hanın kampını ve orada bulunan tüm Kırgızların yaklaşmakta olduğunu gördük. Hanın çadırına doğru ilerledikçe, bizi karşılamak üzere toplanan ve hana birkaç sajenlik mesafe kala atlardan inmemizi ve hanın mevkiine kadar yürüyerek gitmemizi salık veren halk büyüklerinin arasında onu otururken bulduk. Bize söyleneni yerine getirdikten sonra hanın etrafını saran kalabalığın arasına girdik ve girişimiz sırasında herkes ayağa kalkmıştı. Han, Işim Sultan ve Pirali Sultan adındaki iki oğluyla birlikte kendisine gönderilen halının üzerinde oturuyordu. (s.50) Oğullardan ilki, kıdem yasasına göre babasının sağında, diğeri ise Türkmen hanı ismini taşımasına rağmen babasının solunda oturmuşlardı*. Han bizi görünce,

* Kırgız-Kazak Hanlarının kalabalık ailelerinin düşüncesine göre; Hiveliler, Türkmenler, Taşkentliler ve Arallılar genelde bu halkların başlıca bölgelerinde yaşaması gerektiği konusunda anlaşmaya varan ve bazı eski kanunlara göre onların üzerindeki cezaları düzenleyen han soyundan birini kendilerini yönetmesi için seçerler. Yukarıda adı geçen ulusların kendi hanları elbette vardı, fakat şuanda kendi soyları kuruduğu için bu halklar başka uluslardan han seçmek zorunda kalmışlardır. [Ç.N. Ancak Taşkent'te Kazak hanlarının han olarak davet edilmesi konusunda bir bilgiye sahip değiliz. Bkz. Dinçer Koç,

memnuniyetine ve sevincine neden olan şeyi bizimle paylaştı; çoktandır beklediği Rus ordularının yaklaştığına dair haber almıştı. Tüm söylemleri, imparatoriçe hazretlerinin isteklerini yerine getirmek adına çaba ve gayretini ortaya koyuyor ve Kalmukların firarı hakkındaki düşüncesine dair tamamlayıcı bir açıklama yapmak gerekiyordu: Han, Rus vatandaşlığına girdiği günden itibaren daima, Aziz İmparatoriçeye olan bağlılığını ve içten çabalarını gösterme fırsatına sahip olamamış olmanın üzüntüsünü dile getirdi. Lakin Volga Kalmuklarının firarı ona arzu ettiği bu fırsatı veriyordu ve çabasını göstermek adına elinden geldiğince bu fırsattan faydalanacaktı. Ve Rus devletinin himayesi altına girdiğinden beri Rusların, (s.51) kendi ülkelerinin dışındaki iki devletle savaş yürütmekte olduğunu sözlerine ekledi; bunlardan ilki Prusya, diğeri ise Türkler idi: Ancak han hep istediği halde her ikisine de katılma şansı elde edememişti; hanın tek arzusu ise kendisine tabi olan ve aynı zamanda Rusya'nın düşmanlarına karşı her daim savaşmaya hazır bir halktı. Han konuşmasını bitirdikten sonra yarbay ona, o ana kadar kendisiyle birleşememesine neden olan tüm engelleri bir bir anlattı ve onu, ittifak kurma durumu ortaya çıktığında tüm ağırlıklardan kurtulup kaçan isyancıların arkasından kolayca iz sürme ve birliklerimizin bulunduğu bu arazide bekleme niyetinde olduğuna inandırdı. Buradaki yerli halklar tarafından bir zarar görmemesi için de bırakılan yüklerin başına, bilinen Kırgız ailelerinden muhakkak surette birliğinde olması gerekmeyen ve kendisine gelebilecek en ufak tehlikeyi önleyebilecek birer kişiyi koymuştu. Yarbay, tüm bunları söyledikten sonra halkının önünde saygıyla eğildi. En nihayetinde sözlerine şu şekilde son verdi: Eğer biz son derece hızlı yol almayı başaramazsak, bulunduğumuz toprakları çoktan 13 günlük bir mesafe ile geride bırakmış ve Altay dağlarına varmış olan Kalmuklar, biz bu dağlara yaklaşana kadar o arazilerin durumu itibariyle (s.52) Zingar [Zungar/ Cungar] sınırlarına gireceklerinden, şuanda sahip olmadıkları tüm avantajları elde ederek bize karşı savaşabilecek ve geri çekilmeyecekler, ancak güvenli bir sığınak olmadan kış yolculuğuna devam etmek onları bitap düşürecektir. Hanın akla yatkın bu düşüncesinden daha önce yararlanmak gerekiyordu, zira şuanda çok hızlı tempoda ilerleyen ve aramızdaki mesafeyi açan Kalmukları takip etmek için çok az umut

---

"Hive (Harezm) Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Cengizoğulları*, Yay. Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yay., İstanbul 2016, s.572-632.]

kalmıştı. Defterin düzenini ve günlük olayların anlatımını devam ettirmek adına, bu meseleyi hesaba katınca tüm girişimlerimizin ne denli boşa gittiğini vakti gelince söyleyeceğiz. Hanın yanında iki saatten fazla bir süre kaldıktan sonra, hanın kampından kısa mesafe ötede bulunan kampımıza geri geldik. Bu arada günün geri kalanını, Kalmukların hanı Abuşi Han[156] tarafından Kırgız-Kazak hanına mektuplarla gönderilen bir Kalmukla görüşme yaparak geçirdik. Mektubun içeriği; halkların huzurunu yeniden sağlamak maksadıyla, her iki tarafın tutsaklarını değişmesi ve Kırgız-Kazak halkının Kalmuklar ile uyum içinde yaşamasından oluşuyordu. Bu mektupla gönderilen üç Kalmuk'dan ikisi, Kırgız-Kazak hanının yanıt olarak Ruslara karşı (s.53) nankörlük ve hainliğini Kalmuk hanının yüzüne vurduğu, Aziz Çariçe'nin affını ve himayesini dilemesi için onu teşvik edip yasadışı girişimlerinden vazgeçerek Rusya'ya dönmesini tavsiye ettiği mektubuyla geri gönderilmişti. Yanımızda kalan Kalmuk'a, onların neden ve hangi amaçla Rus uyrukluğundan kaçmak zorunda olduklarını sorduk. O da bize Kalmuk halkının suçlanan kişilere duydukları sadakati hiçbir şekilde zedelemeyeceğine dair yemin etti; fakat hepsi yalnızca merhamet etmeksizin onları süratle yola devam ettiren hükümdarlarının emirlerine uyarak kendi iradelerinin dışında hareket ediyordu, bu emirlere karşı gelenler ise tüm halka ibret olsun diye şiddetli işkencelerle cezalandırılıyordu. Kalmuk esaretinden kaçmış olan ve yaşadıkları ortak üzüntüye dair çeşitli olaylara yemin ederek tanıklık yapan Kırgızlar da halkın başına gelen vahim durumu iddia ediyorlardı. Kalmukların istirahat yerlerine gelip gittiklerinde, Kırgızlar kendilerinin Volga'da yaşadıkları zamanlarda oldukça memnun oldukları o huzuru kederle hatırladıklarını da söylüyorlardı[*].

Onları Rus uyrukluğundan kaçmak zorunda bırakan birçok neden dile getirdiler, ama asıl gerekçe (s.54); hükümdarları değil bilhassa Lama'ları; yani ölümsüz bir kişi olması dolayısıyla halk tarafından derin saygı gören Lauzin Lançin denilen papazlarıydı ve bu papaz, tanrılarının ismini kullanarak herkesi Cungarya'ya gitmeyi ve orada eski hâkimiyetlerini yeniden tesis etmeye sevk etmiş. Onun sözlerinin, batıl inançlı halk nazarında öyle bir etkisi vardı ki her bir kişi halkın

[156] Abuşi [Ubaşi] Han ile ilgili tafsilen bkz. Osman Yorulmaz, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar*…, s. 212-215.

[*] Kalmuklar Volga'yı İdil olarak adlandırıp bu ismi daha önce onların esaretinde bulunan Kırgız-Kalmukların da şahit olduğu acı dolu feryatlarla hatırlıyorlardı.

başına gelecek en tahmin edilmeyen olayları bilen bu ünlü papazın yönetimi için kendi özgürlüğünü hiçe sayacak kadar ona saygı duyuyordu*. (s.55) Papaz, kaçan Kalmukların en fazla 30.000 obadan oluştuğuna ve her bir obaya dört adam konulduğunda da bu sayının 120.000 ettiğine dair telkinde bulundu. Bu sayının, bir bölümünün Banbur ve Şirik [Şeren/ Tseren] komutanlığında en önde ilerleyen 30.000 kadarının askerlerden oluştuğu kanısındaydı, geri kalanını da han yönetiyor; seferlerden ötürü hayli yorgun düşen perişan durumdaki halkı bir arada tutup tüm orduyu arkadan takip ediyordu. Kalmuk halkının durumuna ilişkin ondan [yanımızdaki Kalmuk'tan] öğrenilebileceklerin hepsi buydu.

(4 Mayıs) Ordularımız ertesi gün öğleye doğru geldiler. Başkomutan, hanın onayı ile tüm ağır yükleri yeterli sayıda Kazak ve süvarinin himayesine ve han tarafından amanatlara verilen bir grup erin muhafızlığına bırakmıştı. Kırgız-Kazak hanı ile birleştikten sonra, ertesi gün şafak vaktinde Altay dağları sırtları boyunca doğuya doğru uzanan yolumuza koyulduk. Yolumuzun batısında Kırgızların Taki Turmas diye adlandırdıkları yüksek ve kayalık dağlar kalıyordu. Dağların alçak kısımları batıdan kuzeye 80 verstlik [84,8 km] bir uzunluktaydı. (s.56) Bu sıradağların üzerinde tipik yabanıl taşlar ve bilindik mermer taşı haricinde onları buradaki diğer dağlardan ayıran kayda değer hiçbir şey yoktu.

(5 ve 6 Mayıs 1771) Dağların yarıklarında yer yer, pek çok ayı ile sayga ve benzeri yabani hayvanın yaşadığı çam ve huş ağacı ormanı var. Bir önceki kamp yerimizden 24 verst [25,44 km] mesafede ismi Küçük Turgay olan bir çay bulunuyordu. Bahsettiğim su kaynağı, aynı isimli nehre doğru kuzeyden kıvrılarak

* Laka Lauzin Lanuçin böylelikle ölümsüz papaz, yani Dalay Lama adını aldı. Volga'da yaşarken kendini ölüymüş gibi göstermişti, ama üç yıl sonra esas Dalay Lama'nın başkenti olan ve bu ölümsüz papazdan yazılı bir belge getirdiği Tibet'te ruhunun bedenine geri döndüğünü anlatıp tekrar dirilmişti. Bütün soylu Kalmuk noyonları ve knezlerinin, bu papazın hile ve planlarına suç ortağı olduklarını düşünmek gerekir, zira Kalmuklar dindar davranışlarından ötürü onlara hürmette kusur etmiyorlar, bu yüzden de onlara inanıyor ve ölümsüzlere layık biçimde onları onure ediyorlardı. Düşüncelerimin, az sonra anlatacağım sonuca varma eğiliminde olduğuna dair söyleyeceklerim henüz bitmedi Şüphesiz ki çoktandır eski topraklarına dönme arzusunda olan Kalmuk komutanları, bu isteği kalabalık ve huzur içinde yaşayan halka hangi yöntemle kabul ettireceklerini bilmiyorlardı, nihayet yönettikleri toplumun inanç ve dindarlığını kullanarak bu kutsal işleme dâhil etmeyi düşündüler. Bu çıkarımı şundan dolayı yapıyorum; bu genç Dalay Lama'nın ölümsüzlük haberinin çıkması, Kalmukların Rus uyrukluğundan kaçtığı yıla tekabül ediyordu.

akıyor ki bu çay çoğunlukla bu tür nehirlerle birleşiyor ve ihtişamlı bir göl olan Aksakal Barba'ya dökülüyordu. Bu su kaynağının kıyıları, çoktandır taş ve kum yığınlarına bakmaktan bıkan gözlerimizin önüne hoş bir manzara seren çalılarla kaplıydı; adı geçen taş ve kumlar da şimdiye dek toprak yüzeyinin uçsuz bucaksız çöle bahşettiği en iyi oluşumlardı. Burada günün kalanını keyifli bir şekilde geçirdik, her gün bu vakte kadar bölgede yetişen ağaçları kullanarak, ayaz yüzünden bitkin düşüp ısınmak isteyenlerin etrafında toplandığı büyükçe bir ateş yakmak zorundaydık ve böylelikle şiddetli ayazdan kendimizi koruduk. [Derkenar: Küçük Turgay çayındaki kamp, sınırdan 561 verst [594,66 km] uzaklıkta idi.]

Buradan yolumuz kayda değer bir şey olmayan Kara Turgay çayının- ki anlamı siyah deredir- üst kısımlarına doğru devam etti. Hanın düzenli ordu sisteminden ayrılarak kendi talimatına göre sefere devam etme ve göçebe halkların adetlerinin aynısını uygulama isteğini yerine getirmek için öğleyin çok az bir süre dinlendikten sonra sabahtan itibaren gece şafak vakti bastırana kadar yol aldık.

(6 ve 7 Mayıs 1771) Hanın görüşüne göre, bizi amacımıza ulaştıracak tek yol buydu. Böylelikle 25 verst [26,5 km] kadar gittikten sonra, Kara Turgay nehrinin kıyısında mola verdik. (s.57) Öğleden sonra 21 verst [22,26 km] daha yol aldık; sonrasında ise yaklaşan geceyi adı geçen nehrin üst kısımlarından çıkan bir su kaynağında geçirdik. [Derkenar: Kamp, sınırdan 607 verst [643,42 km] uzaklıkta idi.]

O gün öğleden sonra geçirdiğimiz yer, Kalmukların Kara-Turgay nehrinin diğer tarafına geçtiği yerdi. Daimi derinliği, nehrin üzerinde, Kalmukların kalıntılarını şaşkınlıkla incelediğimiz, bir köprü yapmak zorunda bırakmıştı. Köprünün yapımında ahşap olmayan levhalar kullanılmış[157]; fakat nehir kamışları bu köprüleri, tıpkı dayanıklı birer tahta gibi, geçmeye elverişli kılmıştı. Kalmuklar kamışları büyük tutamlarla birbirine bağlamış ve kamışlar da şekil ve ebat itibariyle tahta bir fıçı görünümü kazanmıştı. Nehir o kadar geniş bir yatağa sahipti ki Kalmuklar çok sayıda kamış demeti yapmışlar ve iplerle onları birbirine öylesine sıkı bağlamışlardı ki ne suyun hızlı akışı ne de üzerinden kalabalık hayvan sürülerinin

[157] Kamış köprüler.

geçmesi; köprünün sağlamlığına en ufak bir zarar verememiş. Böylece bozkır halkları en büyük nehirden geçmiş oluyorlardı.

(s.58) Ertesi gün yolculuğumuz, Kara Turgay nehrinin doğu taraflarına doğru uzandı. Çayırlar, vadiler ve yumuşak eğimli dağ zirveleri; tatlı ilkbaharın tüm güzelliklerini bölgeye hediye ediyordu. Geçtiğimiz arazilerde toprak yüzeyini örten kum ve taş yığınlarının yerini, toprak altında besinlerini tabii bir şekilde alan her çeşit bitkinin bolca yeşerdiği nemli kara topraklar alıyordu. Bu zengin kırlarda, görüldüğü üzere, Kara Turgay nehrinden getirilen su kanallarıyla büyük bir bölümü su altında kalmış eski ekin tarlaları ya da buğday ekilen arazi kalıntıları dikkatimizi çekiyordu. [Derkenar: Eski Ekin Tarlalarının Olduğuna Dair Belirtiler] Tüm tarlalar bu arazilerdeki yerli halkın, halen burada yaşayan halkla hayat tarzları bakımından hiç benzemediğine dair bir kanıt teşkil eder. Bu yabancıların faaliyetleri yerli halkı, ya buradan ayrılıp başka ülkelere gitmek ya da galip gelenlerin arasında karışarak onların hayat tarzlarını kabul etmek zorunda bırakmıştı. Bizimle birlikte olan Kırgızlara sordum; "Yabancılar buraya gelmeden önce, bu arazilerde kimlerin yaşadığını bilmiyor muydu?" Ve sorumu şu şekilde yanıtladılar; "Bu topraklar taa eskiden beri sonunda topraklarını terk ederek bilinmeyen başka ülkelere göç eden Nogaylara aitti."

Bu arazilerde, Kara Turgay nehrinin çevresinde bulunan kumların daha da yakınlarında, Kırgızların Kuk-Bek [Kökbek] diye adlandırdığı bir bitki türü olan küçük ağaççıklar yetişir.

(7 Mayıs 1771) (s.59) Bu bitki, yeşil yapraklarının kara kışın ortasında dahi canlılığını koruması bakımından her hayvan türü için iyi bir besin kaynağıdır. Onların adaçayını andıran bir kokusu var, bitkinin oluşumuna [yetişmesine] uygun olan yer de buradaki nehirlerin kıyılarında bulunan solonçaklardır [tuzlu toprak]. Boyu, yabani bir pelinin[158] boyunu aşmaz.

Adı sıkça geçen Kara Turgay nehrinin doruklarına doğru yaklaştıkça, nehrin doğusuna geçebildiğimiz bir köprü yapılmıştı ve öğle vaktini orada dinlenerek

[158] Pelin otu; ekşi tadı olan kokulu ve kısa boylu bir bitki. Bkz. Nigar Oturakçı, a.g.m., s.202.

geçirdik. Bir önceki kampımızdan buraya kadar 27 verst [28,62 km] yol almıştık. Öğleden sonra 7 verst [7,42 km] daha ilerledik: fakat önümüzdeki Kırgızlardan kurak araziler boyunca çok mesafe kat etmek gerektiği bilgisini alınca orada bir süre durmamız gerekmişti. [Derkenar: Kara Turgay nehrindeki kamp, sınırdan 641 verst [679,46 km] uzaklıktaydı]

Güneye doğru 4 verst [4,24 km] uzaklıkta, kapladığı alan boyunca bölgede var olan bozkırın zar zor seçilebildiği eski halklara ait devasa bir mezarlık karşımıza çıktı. Mezarlık, düz bir araziyle örtülü, yüksekliği 15 sajenden [31,95 metre] fazla olup, çevresi 153 sajendir [325,89 metre]. Bundan dolayı, böylesi muazzam büyüklükte bir mezarlığın yapımını ne kadar çok insanın üstlendiğini ve bu mezarlığın diğerlerinden farklı olması için ne kadar büyük bir özveri gösterildiğini tahmin etmek zor değildir. Kırgızlar burada, ataları bu topraklarda yaşamış olan epey yaşlıca bir kişinin gömülü olduğunu anlatırlar. Fakat bu düşünceleri, şüphesiz ki mezarın boyutuna dayanmaktadır. (s.60) Yine de anlaşılan o ki mezar İskit kralı ya da İskit kahramanı olabilecek birinin şerefine inşa edilmişti. Bu gibi yerler eskiden halk tarafından sevilen kişilerin küllerinin ölümsüzleştirildiği yerler olması sebebiyle farklıydı. Tüm belirtiler, bu yüce mezarların geçmişini gözler önüne seriyordu; mezarların büyüklüğü içinde saklı olan hazinelere göz dikenleri imrendirmiş ve en uçtan başlayıp –Kırgızların söylediğine göre- çokça hazine elde ettikleri yerin en dibine kadar kazmışlardı. Fakat bu açgözlülüğün Kırgızlara geçtiğini düşünmedikleri için bu hazine avcılarının Sibirya'da yaşayan ve kalabalık gruplar halinde toplanıp eski halkların mezarlarında gömülü olan serveti bulmak maksadıyla bozkır yollarına düşen Rus milletinin ta kendisi olduğunu söylemek gerekir. Kırgızlar ise aksine ölmüşlerin külleri içinde hazine aramayı kabul edilemez bir suç olarak görüyorlar. Kara Turgay nehrinin daha da doğusuna uzanan ve bir araya geldiği her şeyle uyum sağlayan kırmızı-mor renkli topraklardan oluşan arazilerin öteki arazilerden farkı; sahip olduğu vadilerdi. Bu vadilerde çok sık bitki yetişmez, yetişenler de topraklarını besleyen bu rengi yadsımazlar.

(s.61) Buradan doğuya doğru uzanan araziler o kadar düz bir yapıdadır ki en uzak mesafeler bile kolaylıkla görülebilir. Uzaklarda beliren bir parıltı, dikkatimizi o

yöne çevirmemize neden oldu, -bunlar, üzerinde kırmızı-mor renkli jips[159] bulunan arazilerdi- ışıltı yüzünden şaşkınlık içindeydik ama kimse parlayan taşların içinde hazine bulmak için tereddüt etmedi ve önümüzde uzayıp giden araziler bizi boşa çıkacak bir umuda doğru sürüklüyordu. Atlarımızın hızını artırdık ve oraya yaklaştıkça parıltı daha da kuvvetleniyordu. Sonunda bu göz alıcı parlaklığın olduğu yere ulaştık. Ancak değerli taş parçaları yerine irili ufaklı, doğal şekillerinde az rastlanan şeffaf kırmızı alçı taşlarını görünce bir hayli şaşırdık. Parlaklığın sebebi taşların bulunduğu yerin merkezine doğan güneşin, ışınlarını yığılı haldeki taşların üzerine tam tepeden yayması; onlara ışıltı ve parıltı vermesiydi. Aslına bakılırsa bu renk ve parlaklıktaki taşlar, yabani taşların sertliğinde bir yapıda olsalardı ve sıradan alçı izlerine sahip olmasalardı, nadir bulunuşlarıyla değerli kategorisinde olması gereken taşlarla ortak bir mevkide yer alabilirlerdi. Burada parlaklığı ve güzelliği ile ilkine benzeyen başka bir tür beyaz alçı taşı daha bulunuyor. (s.62) Uçsuz bucaksız kayalıkların oyuntularında bu tür taşlardan vardır, ancak uzaklardan gördüğümüz parıltılar sadece yerin yüzeyinde yuvarlanan küçük parçalardı, dere yarıklarının içinde ise bu tür ve şeffaflıktaki taşların büyük parçaları bulunuyordu. Tüm belirtilerin gösterdiği üzere buradaki arazilerin içteki ve dıştaki yapısına hâkim olan kırmızı-mor renkli toprak, renkli alçıtaşının akrabası oluyor, öyle ki burada bulunan kırıntılar yarısına kadar o toprak türüne dönüşmüşken, diğer yarısı da yeni yeni sertleşmeye başlayan kırmızı-mor renkli toprak halindeydi.

Burası büyük Turgay nehrinin doğusunda yer alan önceki kampımızdan 25 verst [26,5 km] uzaklıkta idi. Burada olağan istirahatımızı gerçekleştirdik, ama günün ikinci yarısında 17 verst [18,02 km] daha ilerledik, bastıran gece bizi isimsiz bir su kaynağının kıyısına ulaştırdı, ki bu su tuzlu olsa da orada kazılmış olan kuyuların tatlı suyu bizi idare etti. [Derkenar: Buradaki kamp sınırdan 683 verst [723,98 km] uzaklıktaydı]

Buraya gelene kadar, erzak eksikliğimizin hayati boyutlara ulaştığını henüz anlamamıştık, ama buradayken hissedilen açlığın şiddeti vahim bir sonun yaklaştığının habercisiydi. Açlığın sebebi, bu keşif seferine gönderilen birliklere sadece bir ay yetecek kadar erzak verilmesiydi; bu nedenle de arkamızdan çok sayıda

[159] Alçı taşı.

erzak gönderilmesine karar verildi. (s.63) Fakat keşif seferimizin şartları bizi, atandığımız görevi yerine getirmek için son derece hızlı ilerlemek zorunda bıraktığından aşağıda verilen bilgileri, yani, bize sağlanacak olan erzakların gönderilip gönderilmediğine dair bilgileri almamıza dair hiç umut yoktu. Bu durum komutanlara büyük bir rahatsızlık verdi, zira [Rus] Kazak ve Başkurtların çoğu açlıktan bitap bir şekilde umutsuzluğa düşmüştü, kalabalıklar halinde başkomutanın karargâhında toplanıp ya kendilerine yiyecek temin edilmesini ya da onları toplu ölümden kurtarmak maksadıyla acınası hallerine bakıp sınıra geri dönmelerini sağlayacak bir çare bulunmasını talep ettiler. Fakat ilk taleplerinin erzakın bulunmaması dolayısıyla, ikinci taleplerinin de keşif seferimizin şartları göz önüne alındığında yerine getirilmesi mümkün değildi; böylelikle onları bu derin kederden çıkarmanın iki yolu kalıyordu, bu da keşif seferleri boyunca babalarının çektikleri yokluğa dair örnekler vererek sabretmeye razı etmek ile pek yakında erzak almanın umudunu aşılamaktı. Toplanan bu insanlar kalabalık olsalar da, uzun süreli bir ayak direme göstermeden komutanlarının talimatlarını izliyor ve onlara söylendiği şekilde sabretmeye meylediyorlardı.

Ertesi sabah yolumuza devam ederek geniş sur ve hendekleriyle eskiden kalma müstahkem bir şehre geldik.

[Derkenar: Antik Şehir] (s.64) (8–9 Mayıs 1771) Bu şehir dört taraftan da eşit miktarda surlarla çevrili dört köşeli bir kaleye benzer şekilde inşa edilmişti. Kalenin doğu tarafından korunaklılığından içeri geçmeye izin veren toprak kapısı hala görülebiliyor. Zayıf surlar ve yetersiz derinlikteki eski hendekler, bu yerin antikliğini gözler önüne seriyor. Fakat şehre ait alanlarda bulunan taş ve kiremitlerin haricinde surların ne içinde ne de dışında kalıntılara dair kayda değer izlere rastlanmıyor.

Buradan güneye doğru 2 verst [2,12 km] uzaklıkta, Karaga ya da Turgay nehrinin doğusunda seramik taş ve kerpiçten yapılmış tapınağa benzeyen eski bir yapının kalıntıları bulunuyor. Kadim dönemler, bu yapının eski formunu tamamen götürmemiş: zira duvarları hala çelik gibi sapasağlam duruyor ve uzunluğunun da 9 sajenden [19,17 metre] fazla olması, kendi döneminde ne kadar muazzam büyüklükte bir bina olduğunu ortaya koyuyor. Binanın doğu tarafında tapınağın kapısı işlevini

gören, girişten sonra içinde seramik taşlarla gayet ustaca döşenmiş olduğunu göreceğiniz genişçe bir açık alan yapılmış. Binanın eni ve boyu 7 sajendir [14,91 metre] ve iki pencere içerisini aydınlatıyor. Çevresinde birçok anıt mezar taşı var, bunlardan üçü bu yapıları inşa eden eski insanların o esaslı sanatlarını ve hissiyatlarını tanımaya imkân verecek niteliktedir ve beyaz kireçle sıvanmış olan tuğla girintili-çıkıntılı bir tarzda yapılmış olmasıyla takdire şayandır. (s.65)

(9 Mayıs 1771) Yukarıda tasvir ettiğim şehrin ve gördüğüm bina yıkıntılarının kurucusunun kim olduğu kesin olarak bilinmiyor: Fakat Kırgızlar efsaneye göre hem şehrin hem de yıkıntıların vaktiyle bu ülkede yaşamış olan bir Nogay'a ait olduğunu söylüyorlar. Bu mezarlıktan itibaren Irgiz nehrinden buraya kadar uzanan arazinin her yerinde rastlanmayan taşlık arazilerle dolu bir yol başlıyor. Alçak tepeler, vadiler ve tümseklerde biçimsiz silis taşlarının iri katmanları hariç hiçbir şey yoktu. Sonunda balıklarla dolu göller ve rengârenk çalılarla bezenmiş Turgay nehri kıyılarına yaklaştık. Buradaki balık bolluğundan faydalanmak ve yiyecek ihtiyacı olanların açlığını gidermek için bir önceki kampımızdan 24 verst [25,44 km] mesafede olan bu yeri dinlenme yeri olarak seçtik. Herkes balık yakalamaya koştu, şansımıza çok da fazla balık vardı, gölün temiz suyu sadece aletleri kullanmaya yeteneği olanlar tarafından değil, ağları ve serpmeleriyle balık avlayanlar tarafından kirletilmişti ve bu kişiler mızrak, ok ve diğer el aletlerini balıklara saplayıp onları vuruyorlardı. Beyaz sazan, bu göllerde sürekli bulunan bir balıktır ve tadı lezzetlidir, ancak nehirde turna, yayın, ide balıkları ve levrekler de bulunur. (s.66) Nehir kıyılarında yetişen çalıların içinde büyüklüğü peçatnaya sajenden[160] daha fazla olan beyaz yılanlar yaşar. Bunlardan iki tanesini güneşin yakıcılığından korunmak için suya doğru sürünürken gördüm: fakat onlardan korkuyorduk ve bu kez, yılanların olası bir saldırı durumunda kendimizi onlardan koruyacak hiçbir aletimiz olmadığından, kaçmamız ve çalıların arasına saklanmamız gerekiyordu [Derkenar: Beyaz Yılanlar Hakkında] Kaçışımızı gayet sakin bir şekilde seyrediyor ve hiç tereddütsüz nehre doğru yolculuklarına devam ediyor, sonra da kıyıdan inip nehrin öte tarafında yüzmeye başlıyorlardı. Kırgızlar bu yılanların, ne

[160] Peçatnaya Sajen; 2,13 metrelik Rusça eski ölçü birimi. Bkz. G. Ya. Romanova, *Obyasnitelnıy Slovar Starinnıh Russkih Mer*, Universitet Dimitriya Pojarskogo, Moskva 2017, s.224.

denli dehşet verici büyüklükte olsalar da bunun aksine insanlara karşı uysal ve zararsız olduklarını söylüyorlar. Her şeye inanan bu insanların genel düşüncesi, beyaz görünüme sahip tüm hayvanların bugünkü tabiatlarından farklı olarak hayvan ırkları arasında kral olmaları ve beyaz yılanlar da krallığın ilk basamağını teşkil etmeleridir, böylelikle diğer yılanların onlara boyun eğdiklerine dair çeşitli efsaneler uydurdular.

Balıklarıyla ve tatlı suyuyla beslendiğimiz bu göllerin yakınlarında birkaç saat geçirip, öğleden sonra suyun sığ yerlerini kullanarak Turgay nehrinin karşısına geçtik ve nehrin taşlık ve çalılarla bezeli kıyıları boyunca yola devam ettik. Yolculuğumuz bize, bir yandan orada yetişen çalıların gölgesinden geçmenin zevkini yaşatıyor, öte yandan da ülkenin güneyinin büyük bir bölümünü kaplayan taşlık araziler yüzünden at yiyeceği sıkıntısını hissettiriyordu ve bundan ötürü ardı arkası kesilmeyen yolculuklardan bitkin düşen atların durumu günden güne kötüleşiyordu. (s.67) Turgay nehrinden geçişimizden itibaren 13 verst [13,78 km] yol aldık; sonra da bu nehrin kıyısına kamp kurduk. [Derkenar: Turgay nehrindeki kamp sınırdan 720 verst [763,2 km] uzaklıktaydı.]

Ordumuzu tehdit eden açlığa, birçok askerin vücudunda meydana çıkan bir upohol[161] hastalığı da eklenmişti; bu da bizi büyük bir korku ve umutsuzluğa düşürüyordu. Bu vahametli hastalığın sebebi Turgay nehrine varmadan önce birkaç gün boyunca beslenmek zorunda kaldığımız yiyecekler olduğu kadar acı ve tuzlu sulardı. Bu andan beri zayıflık veya bir çeşit hastalıkla perişan olan atlardan başka insanların yiyecek bir şeyi kalmamıştı. Genelde bu yiyecekler onlara verilen ihtiyaç durumunda sınıra dönüşte kurtuluş çaresi olarak ve hastalık ve açlık çeken insanları ayakta tutmak amacıyla besili ve sağlıklı atların korunması için verilirdi. Bugünün notlarının sonunda göreceğimiz üzere alınan bu tedbir, duruma çare olmuştu.

Bizimle birlikte yol alan Kırgız-Kazaklar'dan, Kalmuklara dair günü gününe gelen haberlerin her saat doğruluğundan daha fazla şüphe duyuluyordu. Onlar bazen Kalmukların bize yakın mesafede bulunduklarını iddia ediyor, bazen de halk arasında

[161]Bir çeşit şişlik ya da kabarma.

çıkan söylentiler bize bunun tam tersi olduğu itibarı veriyordu*. (s.68) Hanın kendisi devamlı bizi takip etmesine rağmen her gün bizden ayrılan ve yurtlarına geri dönen Kırgızlara tanık oluyorduk. Bu; bizden haber aldıklarının ve saklandıklarının, Kalmukların daha da uzak bir mesafede olduklarının, (s.69) ne kadar hızlı ilerlesek de onlara ulaşacağımıza dair hiçbir umut olmadığının ve onların geri döndüklerinin işaretiydi. Böylece gerçeği araştırmak, anlaşıldığı üzere boş yere bu kadar önde ilerlememize sebep olan Kırgızlara daha fazla itimat etmemek ve bizi açlığa sürükleyen tehdidi önlemek için başkomutan, en iyi at süren Kazaklardan 100 kişiyi seçip atlarını cansiperane kullanarak mümkün olan en hızlı şekilde sadece Altay dağlarına gitmeleri değil bu tepelerin merkezine ya da tamamına belli bir mesafe girmeleri (Kırgızların, Kalmukların bulunduğundan emin oldukları yere) ve kaçan isyancılar tarafından yapılmış geniş yolun uzandığı tarafı kolaçan edip bir an bile ayrılmadan bu hattı izlemeleri amacıyla bu kişileri önden yollamayı gerekli gördü. Eğer ki yakınlarda bir yerde ya da dağların ötesinde ilerleyen Kalmuk ordusunu fark ederlerse veyahut Altay dağlarına ve atlarının gücünün yeteceği yere kadar gidip de Kalmukların bu yerlerden birkaç gün evvel geçtiklerine dair en ufak bir bulgu ya da farklı bir yol izine rastlayamazlarsa, bir an olsun hız kesmeden bu ya da başka bir bilgiyle geri döneceklerdi. Bu gönderimden beklenen şey; Kalmuklar bizden 5 ya da 6 gün gibi bir mesafedeyse, (s.70) onların kalabalık kuvvetlerinden korkmadan onlara yaklaşmak; gücün yettiği ve imkânların elverdiği müddetce peşinde oldukları kötü emellerin önüne geçmek; eğer ki bu gönderilen 100 kişi Kalmukların yolunda 200 verstten [212 km] fazla ilerleyip onları takip etmenin boşuna olduğunu

* Bugün olanlar tam da Kalmuklar hakkında bize getirdikleri asılsız haberlerin kanıtı niteliğindeydi. Son hızla bize doğru koşan birkaç Kırgız gördüğümüzde hala kampımıza yaklaşmamıştık. Onlar, hanın kendi Kırgızlarıyla önümüzde yer alan İrali [Erali]Sultan tarafından gönderilen bir elçi aracılığıyla edindiğini iddia ettiği ve içeriği aşağıda yazılı olan şu bilgileri aktarmak maksadıyla han tarafından gönderilmişlerdi: Altay dağları sırtlarından geçerken, tepelerden büyük bir kargaşa içinde giden ve adeta askeri bir harekâta hazırlanan Kalmuk ordusunu görmüştü. Bu boş sözlerin nedeni; Rus ordularının yaklaştığı haberini almaları idi ve bu yüzden onları bekleyen tehlikeden korunmak için hazırlık yapıyorlardı. Fakat bu, bizi Kalmukların arkasından takip etme isteğini uyandırmaya dayanan hayal ürününden başka bir şey değildi; onların niyetlerini öğrendikten sonra da en iyi bilgiyi kendi aramızdan birilerini göndermekle edineceğimize karar verildi. Hanın bizatihi olarak bu boş anlatılara ortak olduğunu düşünmemek gerekir. Kırgızlar hanlarını da bizi aldattığı kadar aldatıyorlardı. Hanın, kendi düşüncesiz halkının oyununda yer almayı reddetmesi; Rusya'ya yaptıklarına dair gayretinin açık bir göstergesiydi.

doğrulayan açık bir ize rastlarlarsa, bu durumda da bizi bekleyen yıkımdan kurtulmak için çare aramaktı.

O gün şafak sökerken Kalmuklar hakkında bilgi toplamak için Altay dağlarına yönelen [Rus] Kazaklar, Iset Kazakları[162] atamanı[163] Sevastyanov'un komutası altında yola çıktılar. Çok geçmeden biz de taşlık bayırlar, tepeler ve vadilerle dolu yollar boyunca onları takip ettik. Buradan tekrar, Kamışla nehrinin etrafındakilere benzer mermer araziler sıralanıyor. Güneydoğuya doğru ne kadar yaklaşırsak, doğuya doğru uzanan ve sırtlarını Ulıtau [Uludağ] adı verilen dağların doğu cephesine yaslayan kayalık dağlar da o kadar görünmeye başlayacaktı. Bu dağların ardında Karaganda-Turgay nehrinin doruklarına yakın bir yerde sarı aşı boyasından ve üzerilerine ufak mikaşist kayaç parçalarının yapışmış olmasından kaynaklanan belli belirsiz parıltılarıyla kızıl kiremit rengi katmanlardan oluşan dik yamaçlı devasa bir dağ bulunur. (s.71) Bir önceki kampımızdan 34 verst [36,04 km] gidince, bu dağın karşısına kampımızı kurduk. [Derkenar: Turgay nehrinin doruklarındaki kamp sınırdan 754 verst [799,24 km] uzaklıktaydı.]

O gün öğleden sonra İran şahı Nadir Şah tarafından itibarının yükseltildiği uzunca bir dönem Hive hanı olmuş olan Haib [Kaib] Han bize katıldı. İran şahının, zaferlerini Hive topraklarına kadar ulaştırdığı ve onların başkenti Hive'yi aldığı sırada, bu kahramanın himayesine girme ricasıyla Haib, Kırgız-Kazak hanı Abul Khair Han tarafından İran şahına elçi olarak gönderilmişti. [Derkenar: Haib [Kaib] Han Hakkında] Haib'in [Kaib'in] davranışları şahın hoşuna gitmiş; sevgisinin nişanesi olarak da fethettiği bu şehrin hâkimiyetini ona vermişti. Uzun bir süre bu konumda bulunup ona bağlı halklardan edindiği mal mülkle zenginleştikten sonra, vefasız Hivelilerin hükümdarlarına neredeyse sürekli besledikleri nefretten korkarak nihayetinde onlardan koptu. Halkın yöneticisi Nadir Han[164], hâkimiyet günlerini

[162]İset Kazakları, Transural Kazaklarının İset bölgesinde yaşayan Rus Kazaklarına verilen isimdir. Bkz. Kollektiv, "Kazaki İsetskiye", *Uralskaya İstoriçeskaya Entsiklopediya*, Yekaterinburg Akademkniga İzdatelstvo, Yekaterinburg 2000, s.249.

[163] Ataman; grup yada çete lideri, Rus Kazak liderlerine verilen unvan; Bkz. Vladimir Dal, "Ataman", *Tolkovıy Slovar Jivago Velikoruskago Yazıka*, Tom Pervıy A-Z, Moskva 1880, s.28.

[164] Yazarın Nadir ismini özel isim gibi değil de Rusçasını "Редкий" (Redkiy) vererek kullanması dikkat çekicidir.

sükûnet içinde geçirmiş; ancak bu hain ve kindar halkın yaptığı suikastın kurbanı olmuştur. Bu sebepten ötürü Haib Han, halk onun sonunu hazırlamadan önce babası Batır Han'ın yaşadığı ve halen Nurali Han'dan bağımsız birkaç soylu aile ile birlikte yönettiği küçük Kırgız-Kazak Orda'sına geri döndü. Yanında o kadar kalabalık bir orduyla gezerdi ki onların sayısının ne kadar olduğunu kesin olarak söyleyemezdiniz ki Kırgızlar komutanlarıyla birlikte seyahat etmezler, tüm bozkıra yayılarak atları için yeter miktarda yem ararlar.

(s.72) Akşam olduğunda Nurali Han'ın karargâhının yakınında ünlü Aurunça'larından ya da büyücülerinden biri kehanette bulundu. Fal, bizim Kalmuklara yetişip yetişemeyeceğimizin, başarılı bir sonuçla dönüp dönmeyeceğimizin ve bu olayın bugünlerde onların topraklarında meydana geleceğinin bilgisini veriyordu. Büyücü bu işi, koyunların sadece kemiklerin kendisi kalana kadar ateşte yaktığı kürekkemiklerini kullanarak yaptı[165]. Bu falcılara göre, gelecekte yaşanacak her şey bu yanmış kürekkemiklerinde birtakım görüntülerle kendini gösteriyordu; bu yüzden kemiklere büyük bir dikkat ve ciddiyetle yoğunlaşarak etrafındakilere, dün öğle vakitlerinde Avrıyah[166] diye adlandırılan görünmez bir ruhun Kalmuklarla bağlantı kurmuş olduğunu söyledi. Ruh sadece, Rus ordularının gelişiyle halk arasında büyük bir güvensizlik ve endişe yaratmış; fakat o gün öğleyin insanların başlarına gelecek yıkımın habercisi olarak kabul ettiği dehşet verici alametlerle insanlara daha fazla korku salan diğer bir Avrıyah da onlara ulaşmıştı. Sonunda onların tüm kaderi; ertesi gün ikinci ruhun ortaya çıkışından sonra tüm halka korku veren eli kulağında belalardan kurtaracak olan üçüncü Avrıyah'a bağlı olmalıydı. (s.73)

(11 Mayıs 1771) Bu durum, Han hariç, tüm Kırgızların gerçek bir kehanet olarak kabul ettikleri kebzeci öngörüsüdür. Onun belirsiz yoruma sahip böylesi bir kehanetle halkın saygısını ve güvenini her zaman kazanmasını tahmin etmek kolay; zira Kalmukların başına gerçekten herhangi bir uğursuzluk gelse, bu olaylar ilk kehanetin gerçekleştiğini gösterirdi; ama bunun tam tersi olmuş olsa, büyücü; üçüncü

[165] Hayvanların kürekkemiklerinden geleceği okuma teknikleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Jean Paul Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005, s.151-167.

[166] Ruh anlamında: Arvah

Avrıyah'ın gelişiyle halkın belalardan kurtulduğuna dair boş inançları olduğunu söylerdi. Kırgızlar bu şekilde onları bekleyen kaderlerini öğrenmek için fal baktırıyorlar ve gördüğüm bu olay da kurnaz kâhinlerin apaçık hilelerinin bir yansımasıdır.

Bu arazilerden zaman zaman yükselen ve bizim görüş açımızdan Ulı-Tau diye adlandırılan dağın sırtlarına yaslanmış halde bulunan kayalık dağlarla dolu bir yol başlıyor. Bu ihtişamlı dağların yüzeyinde uzanan ve en uzak mesafeden dahi görülen yüksek tepeler, onlara bakan gözlere eşsiz ve göz alıcı bir manzara bahşediyordu. Bu dağların yüksekliğinden ziyade yüzeyinde bulunan kayalar, üzerlerinde yolculuk yapanlara zorluk çıkartıyordu. Nihayet tüm zorlukları aştıktan sonra Ulı-Tau dağlarından akan Tirsakan [Tersakan] deresine vardık*. [Tirsakan deresindeki kamp sınırdan 797 verst [844,82 km] uzaklıktaydı.] Oradayken gece bastırınca, sabahki kamp yerimizden 43 verst [45,58 km] mesafede kamp kurmak zorunda kaldık.

(s.74) Ulı-Tau dağlarının bu kısmında dimdik yükselen tepeler olmadığı için burası dağın başlangıcı kabul edilmekte; fakat dağların yüksek sırtları daha da doğuya, Algiy sıradağlarıyla birleşme yerine doğru uzanmaktadır. Ulı-Tau sıradağlarının ne kadar büyüklükte bir alanı kapladığı bilinmiyor, fakat ünlü Algiy sırtının bu dağların alçak tepelerini kendinde toplayıp güneye, Türkistan sınırlarına; doğuya Cungarya önlerine, Dalay Lama'nın başkenti Tibet'e kadar uzandığı biliniyor; kendi sıradağlarını Büyük Moğol topraklarına kattıktan sonra da güneye doğru geri dönüyor. Bilge Kırgızların görüşüne göre Algiy sırtlarının kapladığı alan bu şekilde. Bu devasa dağ hakkında bilgi toplamak mümkün olduğundan, bilgi vermeyi şuan durduğumuz dağlarla bitireceğiz. (s.75) Ulıtau dağlarından çıkan en ünlü nehirler şöyledir: Ulı-Karagay-Yelançik [Yılançık], Kingir, Sarı Kingir, Jizli

* Ulı-Tau [Uludağ] ve Ala-Tau [Aladağ], Kırgız-Kazak bozkırında uzanan iki farklı dağdır. İlki büyük dağ, ikincisi alaca dağ anlamına gelir; ancak her ikisi de, Kırgızların inancına göre, Algiya sıradağları ile birleşir. Ala-Tau, Cungarya ve Kırgız-Kazak toprakları arasında bir sınır olarak kabul edilir. Bu dağ, eteklerinden akan birçok sıcak su kaynağı ile dikkat çeker. Kırgızlara göre dağın yüksekliği, diğer dağlar arasında en görkemli olanıdır; zira birçok yerinde bulutlar dağın yüzeyine temas etmez ve üzerine yağan kar, en yakıcı sıcaklarda dahi erimez. Dağların arasında çokça çam, huş ve söğüt ormanı yetişir ve bu dağlar Kırgız yerlilerinin yaşam alanıdır.

Kingir nehirleridir[167] ve bu nehirler üzerinde bu ülkede eskiden yaşayanlar tarafından kazılmış çokça bakır madeni olduğundan altın ve gümüş madeni belirtileri de bulunuyor.

(12 Mayıs 1771) Kingir nehirleri farklı bölgelerden akmasına rağmen, bir süre sonra birleşip birlikte Sarasa [Sarısu] nehri ağzına akarlar. Bu birbirine karışmış nehirlerin ağzında, şişman anne anlamına gelen ve "Can Ana" diye bilinen ünlü harabeler bulunuyor. Orada halen kocaman taş yıkıntılar ve eski yapıların kalıntıları görülüyor. Derler ki burası, hâkimiyeti ülkenin tüm sınırlarına dek yayılan Cengiz Han torunlarının başkentidir.

Açlık ve hastalıklarla halsiz düşen ordularımızın yorgunluğu kadar, Kalmukları bulmak maksadıyla Altay dağlarına gönderilen Kırgızları beklemek de herkesi bugünü dinlenmeye ayırmak zorunda bıraktı. Hasta olanların sayısı azımsanmamakla birlikte günden güne artıyordu da. Ayın 6'sından 12'sine kadar altı süvari bölüğünden ve sabit birliklerden 110 kişinin vahim bir şekilde hastalığa yakalanması bu durumu açıklamaktadır; ne var ki bunlara bir de yük arabalarında bırakılanlar ve hala az da olsa hareket halinde olanlar eklenirse bu sayı, hepsi dâhil edildiğinde, yukarıda bahsettiğim altı günde hastalığa yakalananların sayısının tamı tamına dört katına ulaştıracaktır (s.76). İnsanların vahim durumu, ayan beyan ortadaki bu elim utanca şahit olan herkesi bir kâbusa sürüklüyor ve her biri bu feci akıbetin kurbanı olmaya hazırlanıyordu, yine de tüm bunlar, ileride karşılaşacağımız ve günlük notlarımın sonunda görecek olduğumuz felaketle kıyaslandığında bir hiç kalır.

Şayet ki Kalmukların peşinden gideceğimiz birkaç gün daha olsaydı, hiç şüphesiz eldeki her şeyi yitirirdik: ancak şans, mutlak bir yıkımın önüne geçerek beklediğimiz haberi bize getirmiş; zira ertesi günün akşamına doğru Kalmukları bulmak için gönderilen ekip şu bilgilerle geri dönmüştü:

(13 Mayıs 1771) Yanımızdan ayrıldıktan ve güzergâhlarını doğuya çevirdikten sonra, ayın 10'u ila 13'ü arasında Kalmukların geçtiği Ala Tau dağ

[167] Bu nehirler, Sarasa [Sarısu] nehrinin kollarıdır.

sırtları boyunca uzanan hatta 200 verst [212 km] kadar ilerleyip Kalmuklara rastlayamadıkları halde; onların bu arazilerden çoktan geçmiş olduğunu gösteren şu belirtileri de buldular: Yerde yatmakta olan ölü bir Kalmuk, birkaç deve, koyun ve at neredeyse tamamen çürümüştü. Çürümüş cesetleri ve ilkbaharın aşırı soğuğunu düşününce, her bir cansız vücudun en az 10 gündür orada duruyor olması gerekir, böyle bir zaman dilimi de Kalmukların bu arazilerden geçmiş olduğu kanısını doğrular. (s.77) Yalnızca bu durum bile kaçanlara yetişmek için beslediğimiz tüm umutları silip götürmüştü: fakat bilhassa Rus birliklerinin yaklaştıklarını öğrendiklerinde Kalmuklar, inanılmaz bir hızla yola koyuldular; zira gönderilen ekip tüm gün süren ivedi bir yolculuktan sonra ancak bir ateş fark etmişlerdi ve burası da belli ki Kalmukların istirahata çekildikleri yerdi. Kalmuklar, sadece yorgun hayvanlarını değil, hasta olmalarından ya da başka sebeplerden ötürü kendilerini takip etmekde yetersiz kalan insanları da oraya buraya atmışlar ve bunlar her zaman Kırgız-Kazaklar için bir ganimet olmuştur. Bu haberleri aldıktan sonra artık boş yere Kalmukların peşinden koşmayı düşünmek gereksizdi, fakat sınır hattına girmek ve böylece bizi beklemekte olan felaketin önüne geçmek gerekiyordu. Bu keşif seferinde yer alan tüm askeri kuvvet mensuplarının onlara yüklenen görevin yeterli başarıyı gösterememesine dair üzüntüsü ne kadar çok olsa da, bir taraftan kaçan isyancıların gurbet memleketlerde izini sürmenin imkânsızlığını görmeleri, diğer taraftan da ağır hastalıklarla birlikte gelen şiddetli açlık; onları sınırlara dönüş yoluna gitmeye boyun eğmek ve ölümle kucak kucağa yaşayan halkı için bir kurtuluş çaresi aramak zorunda bırakmıştı.

(13-14-15-16 Mayıs 1771) (s.78) Orenburg valiliğinin genel haritasına ve oraya göç eden Kırgızların ifadelerine göre Ust-Uy kalesi, sınırda bulunan tüm yerleşim yerlerinden en yakın olanıydı; bu yüzden geride kalan yük arabalarını bekledikten ve tüm askeri personelin istirahat etmelerini sağladıktan sonra doğrudan kalenin olduğu köye doğru yollandık.

Ayın 13'ünden 15'ine kadarki süreyi yük arabalarını bekleyerek geçirdik, ayın 16'sında onlarla buluşur buluşmaz bizi bu çorak topraklardaki yolumuza devam ettirecek bir şey kalmadığından aynı gün yola koyulduk. Sınırlara doğru

yönelttiğimiz rotamızın 42 verstlik [44,52 km] mesafesini kat ettik ve Karasu diye adlandırılan bir su kaynağın yakınında günün kalanını ve geceyi geçirdik.

(17 Mayıs) Buradan güneye doğru susuz topraklar uzanıyordu. 41 verst [43,46 km] gittikten sonra zar zor küçük göllerle birlikte Kayrakla nehrine akan bir tuzlu su kaynağı bulduk. Çektiğimiz su sıkıntısının ödülü, burada bolca bulunan at yiyecekleri oldu ve bu nedenle kampımızı buraya kurduk.

(18 Mayıs) Sabah olduğunda Kayrakla nehrinin aşağı kesimlerine doğru yola çıktık. Buradan itibaren, Orsk kalesinden Ulıtay dağlarına kadar uzanan topraklardan tamamen farklı özellikte; türlü türlü bitkileri ve tahıl ekimi için elverişli olan oldukça verimli çernozyom [kara] topraklar başlıyor. Bu arazilerde oluşan toprak yarık ve çatlakları, en fazla adi ceviz büyüklüğünde bir tür tüylü bozkır örümceğine ev vazifesi görür ve bu örümceklerin 8 tane küçük gözleri vardır.(s.79) Kırgızlar bu hayvanların insanlar ve atlar için son derece ölümcül olduklarını söyler, ama biz onlardan en ufak bir zarar dahi görmedik, ilerleyen zamanlarda ise vücutlarında ölümcül herhangi bir şey bulunup bulunmadığından emin olmaya fırsat bulamadık.

(18 ve 19 Mayıs) Kırgızlar, koyunların örümceklerin düşmanı olduğunu, çimlerin arasında gezinen örümcekleri bulup yediklerini de eklerler; ancak örümcek onları öldürmezmiş, ya da daha yerinde bir ifadeyle, örümceğin zehri onları yiyen koyunlara hiçbir zarar vermezmiş.

Bu araziler üzerindeki seyahatimiz devam ederken, her tarafta ekibimizdeki Kosakların avlanarak çektikleri açlığı az da olsa dindirdikleri çok sayıda sayga sürüsü karşımıza çıkıyordu: fakat bu besinleri çok nadiren elde ediyorlardı, çünkü bu vahşi ve de hızlı hayvanlardan besin olarak yararlanmak için, ya çok hızlı atlara sahip olmak ya da nişancılıkta usta olmak gerekiyordu. Bu nedenle babaları gibi hızlı koşamadıklarından ve onların peşinde olan insanların hırslarına uzun süre dayanamadıklarından, daha çok genç saygalar kendilerini yakalayan avcıların ellerine düşüyorlardı. O gün 47 verst [49,82 km] yol kat ettik, sonra Kayrakla nehrinin ağız kısımlarına yakın bir yerde kampımızı kurduk.

Doğudan batıya doğru yaklaştıkça, buraya ait arazilerin el değmemişliğindeki ve ülkenin önümüzde uzanan bolluğundaki hazzı daha çok yaşıyorduk. Artık ne hayvan yemleri ne de tatlı su kaynakları bakımından bir sıkıntımız yoktu, çünkü artık tüm bunları geçtiğimiz topraklarda fazlasıyla buluyorduk. (s.80) Güneye doğru İşim nehri biçiminde süzülen uzunca bir göle vardık ve burada istirahata çekildik. Gölün civarında birkaç saat kaldıktan sonra yola koyulduk ve İşim nehrine vardık [Derkenar: İşim nehri]. Nehrin doğudan batıya doğru akışı, Kırgız-Kazak topraklarının doğu bölgelerinden akan birçok nehirden bir tanesinin bile erişemeyeceği bir hızdaydı. Doğu kısımlarda uzanan kıyıları yüksek kayalık dağlardan oluşuyordu. Batı kıyıları ise tam aksine rengârenk çayırlarla ve yaban ördeklerine, kazlarına ve kuğularına sığınak vazifesi gören sazlıklarla kaplı göllerle donatılmıştı. Bu ülkede bulunan herhangi bir ürünün keşfedilmesi durumunda, eğer ki ihtiyaç olursa İşim nehri, derinliği ve genişliği hesaba katıldığında, gemi gönderimi için en üst düzeyde elverişlilik sağlamaktadır.

O gün 46 verst [48,76 km] yol kat ettik ve geceyi, İşim nehrinin başka bir su kaynağı ile birleştiği bir yerde geçirdik. Buradan devam edince, İşim nehrinin aşağısına ulaştıran hat boyunca eski surlar bulunuyor. Görünüşe göre onlar orada yaşayan hiç kimse tarafından tahkim edilmemişti zira sadece doğu tarafında uzunca devam eden dağ görüntüsü[168] veriyorlardı, diğer bölümlerinde ise tahkim edildiğine dair bir işaret görülmez.

(19 ve 20 Mayıs) (s.81) Batıl inançlı Kırgızların düşüncesine göre bu surlar rivayet edilir ki inanılmaz güçte ve çok uzun yıllar yaşamış insanlar olan eski Alıplar'ın bilinmeyen yurtlarının kalıntılarıdır. Kırgız devlerinin ölümünden sonra, diye eklerler, bu surlar güya onların birbirlerini gömdüğü türbeler olmuştur.

İşim nehrinden aşağı doğru inince, dağlarda yetişen ve adı geçen nehrin doğu kısımlarında uzanan güzel görüntüsüyle meşe ormanları başlar. Bu güzel mevkiden

[168] Yazar burada benzetme yapmıştır. Sur duvarları kerpiçten imal edildiği için bakımı yapılmadığında yağmur ve hava koşullarının etkisiyle zamanla erir ve bir tümsek görünümü alır. Muhtemelen Rıçkov devam eden bu görüntüyü dağ görüntüsüne benzetmektedir.

çok uzaklaşmadan, bir önceki kampımızdan 51 verst uzaklıkta [54,06 km] kamp kurduk.

(21 Mayıs) Buradan kısa bir mesafe ötede, Hive ve Buhara'dan Troits kalesine giden kervan yolu bulunuyor. Bu yola vardıktan sonra, diğer Kırgız-Kazak mezarlıklarından, türbe işlevini gören ve insan boynunu ve yüzünü tasvir eden bir kalıba sokulmuş ahşap çantı yüzeyiyle ayrılan dikkate değer bir mezarı inceleme fırsatı yakaladım. Mezarın yanında, merhum bozkır şövalyelerinin geleneksel nişanı olarak da para direği asılıydı. Bizimle birlikte olan Kırgızlar orada böylesi görülmemiş bir şekilde kimin gömülü olduğunu bilmiyorlardı.

(21–22–23 Mayıs) O gün 49 verst [51,94 km] ilerledik, parçalarının büyük bölümüne buradaki dağ yarıklarında ve küçük tepelerde rastlanan (s.82) demir cevheri olduğuna dair birçok belirtiden başka bu mesafeden dikkatleri çeken herhangi bir şey görünmüyordu. En şaşırtıcı şey de diğer doğal oluşumlardaki eksikliği gidermek maksadıyla buradaki dağların tür olarak sadece maden oluşturmak için yaratılmış gözükmesine rağmen, bozkırın geçtiğimiz tüm noktalarında bakır madeninin izlerine hiç rastlamamamızdı. Bir yandan bize verilen zamanın kısıtlı olması, bu ülkenin tarihi eserlerini ortaya çıkarmak için elimizden gelen çabayı sergilememize izin vermedi; diğer yandan da incelemelerimiz geçmekte olduğumuz yerlerle sınırlı kaldı: Buradan da bu yerlerde kıymetli hiçbir şey olmadığını söylemek gibi bir sonuca varmak imkânsızdır.

Ayın 22'sinde, yukarıda anlattığım tüm araziler gibi doğayı incelememiz bakımından son derece verimsiz arazilerden geçtik. Ayın 23'ünde, batı yönden İşim nehrine dökülen Kinkul deresine vardık. Adı geçen su kaynağının kıyılarında bol miktarda kavak ağacı, huş ağacı ve hanımeli çiçeği yetişiyor, sözün özü şudur ki orada toprakta yetişen ne varsa, hiç sıkıntı çekmeden büyüyorlar.

(23 Mayıs) Burası İşim nehrinin batıya doğru akmayı bıraktığı yer olması itibarıyla oldukça önemlidir, (s.83) ama nehir; akıntısını büyükçe bir ormanın ve insanların yaşamasına elverişli bir arazinin doğusunda bırakarak doğrudan ülkenin kuzey sınırlarına doğru akıp gidiyor. Nehrin dönemeci yolumuzu başka bir tarafa çevirmişti, doğuya seyahat etmek yerine tıpkı Rus sınırlarına götüren yerlerde olduğu

gibi batıya doğru gittik. Gece, biz Kinkul deresinden 21 verst [22,26 km] uzaklıkta bulunan küçük bir tatlı su çukurundayken bastırmıştı. [Derkenar: Kuzey sınırlardaki İşim Nehri Dönemeci Hakkında]

Açlık, her şeyden önce ordularımızın bir kısmının hasta ve yorgun düşmesine sebep oldu, ancak o andan itibaren aramızda tek bir kişi bile yoktu ki aynı kaderi yaşamasın. Komutanlar, astları ile yedek kuvvetlerini artırarak bizi bekleyen felaketi engellemek için çabalıyorlardı, böylece onları ölümle tehdit eden en ufak çaresizliğe karşı motivasyonlarını tekrar kazandıracak ve onları bekleyen tüm akıbeti paylaşmaya hazır olduklarını göstereceklerdi; fakat bu nafile bir çabaydı. Uygulamaya değer bu teşvik hareketi, arzu edilen faydayı sağlayamadı; çünkü çok sayıda insanın oluşu göz önüne alınınca, bölüştürülen erzak açlıktan bitap düşenlere ve hastalıklar yüzünden dermanı kalmayanlara yetmiyordu. O zamanki durumumuzun ne kadar vahim olduğunu kelimelere dökmem mümkün değil. Açlıktan git gide eriyen ve gözlerimizin önünde sürekli can veren insanların (s.84) görüntüsünden başka bizi kahreden daha başka bir şey yoktu.

(24–25 Mayıs) Bu da içimizde tarif edilemez bir korku ve üzüntü uyandırıyor, herkes gözlerimizin önünden hayali hiç gitmeyen o acı dolu ölümün ıstırabında kıvranan hayatın sona ermesini düşünüyordu. Bu felaketi defetmenin yolu erzak temin etmekten geçiyordu; bunun için de hafif birlikleri Ust-Uy kalesine doğru yollamaktan başka bir çare yoktu, bu nedenle aynı gün olmak üzere birlikler kaleye yollandı. Ben de onlarla birlikte yola çıkarak bu olayı kendi lehime kullandım.

Bu harekât için seçilenler tüm ordu arasında en güçlü atlara sahip olduklarından, yanımızda en ufak bir yük taşımadan, Ust-Uy kalesine varışımızla kolordunun devamını birkaç gün öncesinden uyarabilir ve erzak gönderimiyle açlığın yarattığı vahim sonuçların önüne geçebilirdik.

Mümkün olan en hızlı şekilde yol alarak, Rus köylerini bulmayı umduğumuz yerlerin izini sürdük ve ayın 25'inde Karatun deresine vardık. Buradan batıya doğru gittikçe; bizi kıvrandıran açlığa, ordularımızın uğradığı olağanüstü boyutlardaki zararlara ve kurtuluşumuzun bağlı olduğu amacın hayati önemine rağmen, (s.85) yağmurla ve karla karışık müthiş fırtına ve o gün çıkan şiddetli ayaz nedeniyle kendi

isteğimiz üzerine tüm günü tek bir yerde geçirmek zorunda kaldık. Burada Kara Kundus* denilen bir su kaynağı bulunuyordu.

(25 Mayıs) Ayaz, yağmur ve kar, baş koyduğumuz bu yoldan bizi hiçbir şekilde döndüremezdi; fakat felaketlerin en büyüğüyle donatılmış ve batıya doğru giden (burası tam da bizim takip etmemiz gereken istikametti) kuvvetli fırtına önümüzde aşılamayacak bir engel teşkil ediyordu. Kendimizin ve atlarımızın gücünü sınayarak, birkaç defa yola çıkmaya yeltendik; ancak fırtına o kadar şiddetliydi ki, onun dehşeti karşısında 10 sajenlik [21,3 metre] bir yol gidebilmek bile mümkün değildi: zira en güçlü atlarımız da fırtınaya karşı 10 dakika dahi desteksiz duramıyorlardı. Fırtına eğer bizi bomboş bozkırda yakalamış olsaydı, bugün hiç kuşkusuz hayatta olmazdık; ne var ki burada Kara Kundus'un kıyılarında yetişen sık çalılıkların arasında kurtuluş bulduk: Ufak tefek çalı parçalarıyla yaktığımız ateş ayaza karşı ısınmamızı sağlıyor, çalıların büyük olan dalları ise bu korkunç fırtınanın şiddetinden bizi koruyordu. Eğer bu olağanüstü hava değişikliği kuzey ülkelerinde olsaydı, bu değişikliğe soğuk ülkelerin her zamanki alışılagelmiş havası diyecektik: ama böyle bir havayı güney ülkelerinde, (s.86) özellikle de yaz aylarında aşırı sıcakların yaşandığı bu gibi yerlerde görünce hayret ediyoruz.

(26 Mayıs) Bu durumun, bu arazilerden güneye ve batıya doğru gittikçe sıradağların edebi bir kışın yaşandığı heybetli dağlara kavuşmasından başka bir sebebi yoktur (en azından ben bulamıyorum) ki bu dağlar da ülkenin batı ve güney kesimlerini sıradağlarıyla çepeçevre saran Ural ve Altay dağlarıdır, bu yüzden batı fırtınasının etkisinin yukarıda bahsettiğim dağların yüzeyinde egemen olan soğuk havayı emmesinden kaynaklanması ve sonrasında da emdiği soğuk havayı bu uçsuz bucaksız toprakların bomboş arazilerine geri vermesi muhtemel gözüküyor. Doğal sebepleri açıklamakta yeterli bilgi ve beceriye sahip olmadığımdan ötürü, okuyucu bu kadar zayıf delilleri sunduğum için beni bağışlayacaktır.

Ertesi gün fırtına dindi ve gün huzura erdi, biz de yolumuza koyulduk. Birkaç saat içinde doğudan Tobol nehrine dökülen Abuga deresine ulaştık. Üzerinden aktığı

* Kara Kundus, Kırgızca'da kara kunduz demektir.

tuzlu topraklar sebebiyle Abuga deresinin suyu da tuzludur; fakat yukarıda bahsettiğim nehirle birleştiği yerde tadı tatlılaşır*. (s.87)

(27-28 Mayıs) Abuga deresi kıyılarında, üzerinden geçerken bize büyük zorluklar yaşatan tehlikeli dalgalar vardı; sadece çok güçlü atlar dalgalara gömülmeden kıyıyı geçebilirdi; onun için de dalgaları geçip geri dönmemiz ve kalanlara yardım etmemiz gerekiyordu. Bu dalgalar, derenin yalnızca batı kısımlarında bulunuyor; derenin genişliği ise en fazla 1 verstlik [1,06 km] bir alanı kaplıyor: Fakat yüzeyinde yer yer tüy çimlerinin büyüdüğü verimli çernozyom topraklar olsa da derenin bu tepelerin yüksekliğine kadar erişmesi oldukça hayret vericidir.

Rus sınırına yaklaşmamızla, arazilerdeki renk cümbüşü de artıyordu. Buradan rengârenk korular, pınarlar, çalılar görülüyordu ve hepsi de tüm insanları mutlu etmek için varlardı. (s.88) Burada devasa ormanlar bulunuyor, bunlardan en büyükleri de Denis-Kul ve Kundis-Kul [Kundus] gölleri arasındadır.

(29 Mayıs) Bu ormanın genişliği 4 verstten [4,24 km] fazla olmamakla birlikte uzunluğu batıdaki en uç noktaya kadar uzanır.

(Orduların geri kalanından ayrıldığımız günle beraber) seyahatimizin beşinci günündeydik, ama kimse Ust-Uy kalesinden ne kadar uzakta olduğumuzu ve oraya ne kadar sürede ulaşacağımızı bilmiyordu. Beş gün boyunca neredeyse hiç yemek yemedik, beraberimizdeki süvari ve Kazaklar iki haftaya yakın bir zaman zarfında sadece iki kez lezzetsiz at eti ve Abuga nehrinin çalılarında çok sayıda bulduğumuz yavru ekin kargalarıyla beslenebildiler. Ve bu durumla birlikte gücümüzün son

* Abuga deresinin çevresindeki sazlıklarda çok sayıda kaz ve kuğu bulunmaktadır. Tobol nehri üzerindeki kalelerde yaşayanlar yazları buraya gelirler, dereyi akış yukarı doğru kayıklarıyla geçerler, deredeki kuşları vurur, yeterli miktarda kuş tüyü toplarlar ve kuş tüylerini tüccarlara satarlar. Burada nadide kuşlardan gösterişli bir tür olan ak turnalar yaşar. Bir seferinde, kendilerini avlayanlardan uçarak kaçamayıp onların eline düşen bu kuşların canlı olarak tüy değişimlerine tanık oldum. Buradaki turnaların boyları ve vücutlarının diğer kısımları, normal bir turnanınki gibidir; ancak doğal beyaz tüyleri, onları diğer kuş türlerinden farklı kılar.

damlasına ve belki de ölümün eşiğine gelmemiz an meselesiydi[*]. Ne var ki Tanrı, kucak açmış bekleyen ölümden bizi kurtararak, hiç ummadığımız bir mutluluk ve de kurtuluş yolu ihsan etti. Bizi ölüme sürükleyen tüm insanlık dışı olayların hesabını peşinen yaptığımız ve kendimizi bu arazilerde çoktan ölü olarak kabul ettiğimiz o anda, bulunduğumuz arazide kılık kıyafeti pek de yerinde olmayan (s.89) [Rus] Kazaklardan birini yüksek bir dağın zirvesine çıkıp son derece hızlı bir şekilde bize doğru koşarken gördük. Gördüğümüz bu olay karşısında ne düşünebilirdik ki? Kimileri bu kişinin dağların arkasında bir düşman ordusu gördüğü; kimileri ise onun sınırdan bize doğru gelen insanları görüp, bu ya da başka bir haberi bize vermek için acele ettiği çıkarımında bulundu. Sıkıntı, endişe ve sevinç düşüncelerimizi sarıp sarmalıyor, onun bize gelişini korku ve ümitle karışık bir halde bekliyorduk. Fakat bu Kazaktan, dağların zirvesine çıktıktan sonra uzaklarda bir Rus köyü görmüş olduğunu duyduğumuz zaman nasıl da şaşırmış, nasıl da sevinmiştik! Birbirine karışan düşüncelerimiz, söylediklerinin gerçekliğinden şüphe etmemize neden oldu, fakat bundan emin olmak için herkes atının kalan gücünü kullanarak bu köyün görüldüğü yere doğru hızla gitmeye başladı. Oraya varınca karşılaştığımız manzara gözlerimizi açmıştı. Ne ummadığımız bir sevinçle çarpan kalp atışlarımızı ne de açlık çektiğimiz zaman hissettiğimiz o korkunç duyguyu tarif edemem. Sözün özü şuydu ki; içinde bulunduğumuz dakikalar, çaresizlikten çıkıp aniden sevinç ve kurtuluşa dönüşmüştü, ruh halimizi anlatmaya gücüm hiç yetmiyor. (s.90) O anda karşımızdaki bu manzaranın hayal ürününden başka bir şey olmadığını sandık, kaleye gidene ve eve girene, yani bizim için ayrılan bu meskenin içine girene kadar da buna inanmadık. (Misafirperverlik geleneğinden ayrılmadan) ev sahibinin bize verdiği bir lokma ekmek, bizim için bu dünyadaki en büyük hazineydi. Birden (uzun süre aç kaldıktan sonra) yemek yemeğe girişmek, insanlar için açlığın kendisi kadar tehlike arz eder, bundan ötürü de askeri personelimizden hiç kimse kendisine verilen ekmeğin yarım libresinden fazlasını ilk günden tüketmesin diye tüm tedbirleri aldık. Diğerlerine de aynı sınırlama konuldu; ta ki bu durum insanlar yemek yerken normal

[*] Ekin kargalarının eti, onları yiyen kişilerin hastalıklarının artmasına neden oldu, zira bu kişiler arasında şişkinlikler ve kanlı ishal rahatsızlıkları aldı başını gitti. Tüm bunları, kuşu yiyenlerin söylediklerine dayanarak dile getiriyorum ki bu bozkır kuşunun tadının zehir zemberek acı olması da mümkün görünüyor. Hasta olanların sayısının eskisine nazaran artış göstermesi, karnı acıkmış insanların açgözlü bir şekilde bu besinin üzerine üşüştüklerinden sonradır.

tat alma duygularını geri kazanana ve kendilerine verilen ekmeği açgözlülük göstermeden yiyebilene kadar devam etti. Çektiğimiz açlığın ardından ekmeğin aşırı kullanımından kaynaklanan sıkıntıyı bizzat kendim yaşadım: öyle ki, kaleye vardıktan sonra ev sahibinin verdiği 1 libreye [0,454 kg] yakın ekmeği yemiş ve o andan beridir de kalbimde bir rahatsızlık hissetmiştim. Nefes alıp vermemi engellediği için durumumun ağır olduğunu düşündüm; ne var ki aldığım önlemle birlikte birkaç saat içinde normale döndüm.

Ust-Uy kalesine varır varmaz, yeterli sayıda erzakı tedarik edip, gezici yük arabalarıyla Tobol nehrinin üst kırımlarını gece gündüz takip etmeleri söylenen ordunun geride kalanlarıyla buluşma yerine yolladık, hesabıma göre gönderilenlerin yola çıktıkları gün, merkez kolordunun da Tobol nehrine yaklaşmış olması gerekiyordu; biz de uğraşlarımızdan sonra kolordunun gelişini beklerken tüm vaktimizi dinlenerek geçirdik. (s.91)

(29-30-31 Mayıs) Ust-Uy kalesi sakinlerinin gösterdiği sıcak karşılama ve yardımseverlikleri, iki gün içinde başımızdan geçen tüm felaketleri unutmamızı sağladı. Onların açlık ve hastalıklarla bitkin düşen kendi yurttaşlarını gördükten sonra, gösterdikleri bu denli içten misafirperverlik karşısında çok şaşırdım, tüm yoksul ve düşkünleri burada yaşayanların evlerine yerleştirerek yakın akrabaları ve hizmetkârlarıymışçasına himayeleri altına almalarının ve karşılığında hiçbir şey beklemeden kendi nimetleriyle karınlarını doyurmalarının nedeninin bu samimi sevgi ve merhamet duyguları olup olmadığını bilmiyorum. Biz bilhassa şanslıydık ki erdem sahibi çok müstesna kişilerin yaşadığı bir eve denk geldik.

Ust-Uy kalesi bu adı, bu köyün bittiği yerde Tobol nehrine dökülen Uy nehri ağzından alıyor. Kalede 400'e yakın küçük burjuva evi, ordu mensuplarının ve komutanlarının yaşaması için de birkaç devlet binası bulunuyor. (s.92) Kalenin garnizonu, bir süvari bölüğü ve az sayıda askerden oluşuyor ve buna ek olarak yazlık karakolların ve bağlantı yollarının bakımı için sayıları 200 ila 300 arasında değişen [Rus] Kazak, Başkurt ve Tatar işçileri yollanıyor.

(31 Mayıs) Buraya yerleşmiş olan emekli askerler en verimli toprakları kendilerine mülk edinerek, hayatlarını Yayık nehri boyunca uzanan kalelerde

yaşayanlardan daha fazla bolluk ve refah içinde sürdürüyorlar. Birbirine kavuşmuş bu nehirlerin etrafında bulunan uçsuz bucaksız tarlalar, ormanlar, çayırlık alanlar ve balıklı göller, bu köyde oturan insanların sahip oldukları her şeye bereket getiriyor. Burada, otu bol ve gür olan, ekildiğinde bire on ürün veren kara topraklardan başka toprak yok. Çavdar ekmeğindeki büyük bolluk yöreye öyle bir ucuzluk getirmiş ki, çiftçiler harcadıkları iş gücü ve emeğin karşılığını neredeyse hiç alamaz durumdalar, zira buradaki tüm köyün kendi ekmeği bolca var; çiftçilerin çoğu zaman kendi ürettiği ürünlerin satışını yaptıkları pazaryerleri ve kasabalar bu arazilerden kaldırılmış. Ne var ki köyde buğday her daim değerini koruyor, çünkü geçimini çiftçilikle sağlayanlar köylerinde buğdaya uygun fiyat biçemezlerse, Troits kalesine götürür; orada bu ürünlerini her yaz bölgeye ticaret yapmak için gelen göçebe Kırgız-Kazaklarla hayvan, keçe ya da başka eşya karşılığında takas ederler. [Derkenar: Ust-Uy Kalesi Sakinlerinin Yetiştirdiği Buğdaylar]

(s.93) Onların [Ust-Uy kalesi sakinlerinin] Troits kalesine gelmelerinin en başından beri, bu hat üzerinde yaşayan ve tahıldan sağladıkları kazançla mest olan insanlar kendi ürünlerini koyun, inek ve at sürüleriyle kalabalıklar halinde kendi köylerine gelen Kırgızlarla takas etmekte serbesttiler; böylelikle buraya yerleşenler mükemmel bir gelir elde etti ve bu gelirden dolayı heyecanlanan herkes daha fazla tarım yapmaya girişti. Ama birkaç yıl önce tahıl satışı yapma hakkı; satış için kurulu alanları ve bölgeye göç eden Kırgız-Kazaklardan takas edilen yapılan malların vergisini toplama işini üstlenen bir memuru olmayan tüm bu kalelerin elinden alındı. Bunun, Kırgızlar ve ticaret yapan herkesin takas için Orenburg ve Troits kalesine dönmeleri ve vergi ücretlerini ödemeleri maksadıyla yapılmış olduğunu düşünüyorum.

Ust-Uy kalesi civarlarında yaşayan çiftçiler arasında ne tarımda ne de konut yapımının başka alanlarında göze çarpan bir özellik yok. Yazlık tahıl ekmeği ve çavdar ekmeğinin ekimi onlarda genellikle herkesin köylerini çevreleyen toprakların kalitesi ve ülkeyi sarıp sarmalayan elverişli hava ile paralel olarak bolca ürün getirdiği diğer çiftçilerin ritüelleriyle gerçekleşir; zira Uy nehri boyunca konumlanmış olan Ust-Uy kalesi, bu nehrin ağız kısmına doğru uzanan tüm diğer kalelerdense, güneye çok daha yakındır. (s.94) Ust-Uy kalesi civarlarındaki toprağın

verimliliği düşünüldüğünde, karabuğdayın yetişmesinde çok az sonuç verdiği gözlenir, bundan dolayı da bu arazilerde yaşayanlar çabalarını faydasız görerek karabuğday ekimini tamamen bıraktılar. Yulaf, bezelye, darı ve arpa; karabuğdayın eksikliğini gidermiştir.

[Derkenar: Ust-Uy Bostanları] Ust-Uy hattı boyunca yerleşmiş olan emekliler, bostan sebzelerinden havuç, lahana, salatalık ve pancar gibi bilinen ürünleri ekerler; ancak bunların arasında karpuz, kavun ve diğer bostan sebzelerinin yetiştiriciliği yaygın değildir. Tüm bunlar buradaki topraklardan bolca çıkmakta olup, bilhassa Uy ve Tobol nehirlerinin bol gübreli sahillerinde ekilmiş olan sebzeler ise, başlıca ürün yelpazesini meydana getirmektedir.

[Derkenar: Tebeşir Dağları ve Ünlü Dağlar] Ust-Uy kalesinden itibaren güneyden batıya doğru gittikçe kısa bir mesafede Tebeşir ve Ünlü dağları bulunuyor. Bu dağlarda göz alıcı tebeşir ve bilindik taşlardan başka dikkati çeken hiçbir şey yoktur; ancak ismi geçen dağların o köylerin sakinlerine bir faydası olmamakla birlikte sadece köylerinde taştan yapılar inşa etme geleneğine sahip insanlara bir şekilde fayda sağlıyor. (s.95)

(1 Haziran) Bu dağların ötesinde Kırgız taraflarında, kalelerinde yaşayan süvarilerin omuz askısı, kılıç askısı ve benzeri askeri mühimmatlarını boyamak için kullandıkları okra boyasını çıkardıkları koyu sarı renkte dağların olduğu söyleniyor. Beraberinde büyük çoğunluğunda neredeyse insan görüntüsünden eser kalmamış olan adamlar getirerek, öğle vaktinden önce Ust-Uy kalesine giren merkez kolordunun gelişiyle haziran ayı başlamış oldu. Bütün şişkinlik hastalıklarının hemen hepsinde, halk öyle bir çaresizliğe maruz kalıyordu ki süvarilerin eyer takımını kaldırmaya dahi güçleri zar zor yetiyordu. Açıkta kalan yerlerini nerdeyse hiç örtmeyen, yol boyunca yıpranmış ve lime lime olmuş kıyafetleriyle daha da ortaya çıkan yüzlerindeki o solgunluğa bakmak derin bir acı veriyordu, özetle; insan kalabalığı arasından bu feci keşif seferinde yer alanları aramak gereksizdi, zira onların görünüşü diğerlerinden farklı olup, seferde yer alan ve bozkırda yapılması gereken şeyleri deneyimleyenler, köylerinden çıkmayanlardan anında ayırt edilebiliyordu.

Ust-Uy kalesine gelişimizin ertesi günü haberci ulak, sınırlara geri döndüğümüzün haberini ve bizi buna iten nedenlerin ayrıntılı bilgisini vermek üzere Orenburg komutanının yanına gitti. (s.96)

(1–12 Haziran) Çektiğimiz zorluklardan sonraki 10 gün; dinlenerek ve sayısını yukarda söylemiş olduğum üzere yarıdan fazla olan hastaları tedavi ederek geçti. Seyahatimiz boyunca bizi saran tüm felaketlerin arasında, insanların uğradığı zarar ziyanın bir ölçü birimiyle karşılığının olduğunu söyleyemeyiz, fakat bu süre zarfında ölenlerin sayısı ki bu sayıya Ust-Uy kalesine vardığımızda hayatını kaybedenleri de eklersek, 40'ı geçmemişti. Bu arada Orenburg komutanlarından Sayın General Binbaşı Von Traubenberg'den, bozkırdan gelen kolordunun içinden sağlıklı kişilerin seçilip bu kişilerin kaçan isyancılarla iyi bir kesişme noktası olması nedeniyle oradan Altay dağlarına giden alayla birleşmesi için Sibirya hattına yönlendirilmesine dair emir alındı. Bunun üzerine gerekli hazırlıklar yapıldı ve bu yeni görevin altından kalkabilecek olan kişiler seçildi. Ordunun bu bölüğünün komutanı olarak S. Yarbay Rıçkov atandı; S.General Binbaşı Von Traubenberg ise Orenburg hattındaki kaleler boyunca konuşlanan askeri müfrezelerin komutanıydı.

Sibirya hattının tüm birlikleri S. Akademisyen Pallas'ın kendisine ait denetimine tabi kılındığından benim bu sınırlara girmeme gerek kalmadı: fakat seyahatimiz için bana söylenen plandan ayrılmayarak bozkır seferi bitince doğrudan Orenburg'a geçmeli ve orada hiçbir doğa araştırmacısı tarafından keşfedilmemiş (s.97)yerlerin kalıntılarını inceleyip Sankt-Peterburg'a dönüşümü hesap etmeliydim.

(14–15–16–17 Haziran) Bunun üzerine yola çıkmaya hazırlandım, 14 gün boyunca Orenburg hattı üzerindeki Orenburg şehrine giden yol boyunca ilerledim.

Ust-Uy kalesinden (14 Haziran) Uy nehri yukarılarına doğru, yer yer düzlük, yer yer de eğimli tümsekleri olan arazilerle dolu bir yol başlıyor ki bu araziler yeşillikler içinde ağaçlıklar ve rengârenk baharın getirdiği birçok güzellikle süslenmişti. Buradan 23 verst [24,38 km] uzaklıkta Lug adlı palanka[169] yer alır. Palanka, ismini Uy nehrinin çimenlik tarafında inşa edilmiş olmasından ötürü

[169] Küçük kale.

almıştır. Kaleyi, adı geçen nehrin sarp kıyılarında inşa edilmiş olan Krutoyar kalesi takip eder. Bu yerleşim yerinde dikkat çekici hiçbir şey gözüme ilişmedi: Kale; dört köşe biçimindeki ahşaptan yapılma kasır, mazgal ve kulelerce çevrilmiş ve yeterli sayıda topçu ile donatılmıştı. Ne kalenin içindeki binalar Ust-Uy kalesindekiler gibiydi ne de sakinleri o kadar zengin. Kaleden sonra Uy nehrinin yukarılarına götüren yol üzerinde, ismini şüphesiz çevresinde yetişen huş ağacı ormanlarının çokça var olmasından dolayı alan Bereza palankası yer alır. Burada bulunan sık ve küçük ormanlarda, (s.98) yerlerde gezinen ve uçuşan ki aralarında en çok bilim adamlarının Rumina diye adlandırdığı kelebeklerle karşılaşılan türlü haşereler beslenmektedir.

(18–19–20 Haziran) Bereza palankasını, 24 verst [25,44 km] mesafe ile ismini Karakul gölünden alan ve bu gölden az bir uzaklıkta bulunan Karakul kalesi takip eder. Kalede, ahşaptan yapılma bir kilise ve diğer kalelerde olduğu gibi emekli askerlerin ve bir gezici mürettebat bölüğünün yaşadığı 150'ye yakın ev bulunuyor. Uy nehrinin, yeterince balıkla dolup taşan verimli sahilleri; aralarında göllerde yüzen kırmızı ördeklerin de bulunduğu bu toprakların kuşları olan bozkır martılarının hem besin kaynağı hem de yeri yurdudur.

Karakul kalesinden itibaren uçsuz bucaksız sıradağların Karakul'dan 53 verst [56,18 km] uzaklıkta bulunan Troits kalesine dek yayıldığı dalgalı araziler uzanıyor. Bu kale, Uy nehrine dökülen Uvalka nehri ağzının yakınlarında inşa edilmiş olup, bünyesinde Rus tüccarlar ve Güney Asya sınırlarında oturan birçok bozkır halkının buluştuğu bir ticaret merkezi kurulmuş olmasından ötürü Orenburg valiliğinde bulunan yerleşim yerlerinin en önemlisidir. Buradaki ana ticaret merkezi komşu Kırgız-Kazaklarla takas edilen hayvanlar, çok sayıda pamuk kâğıdı ve Buhara, Kaşkar, Türkmenistan ve de Hive halkları tarafından getirilen diğer Asya tipi ürünlerden oluşuyor. (s.99) Troits ticaretinin tüm detaylarına inmeyi gereksiz görüyorum, bunun hakkında kapsamlı bilgi edinmek isteyenler konunun son derece açık bir şekilde gösterildiği Orenburg topografyasını[170] okuyabilirler. Ne var ki,

[170] P. İ. Rıçkov'un eseri için bkz. P.İ. Rıçkov, *Topografiya Orenburgskoy Gubernii,* Soçinenie P. İ. Rıçkova 1762 goda, İzdano na Sredstva Fedora İvanoviça Bazilovskago Orenburgskim Otdelom, İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva, Tipografiya B. Breslina, Orenburg 1887.

Kalmukların firarının ticarete büyük bir darbe vurduğunu; devletin ve halkın çıkarlarını zedelediğini söylemem gerekiyor: zira bu isyancıların ani istilası buradaki halkları öyle bir endişe ve korkuya sürükledi ki bir tanesi dahi bu müthiş fırtına geçene kadar kendi ülkesinden çıkmaya cesaret edemedi. Kırgızlar yurtlarını yakınlardan geçen bu çetin düşmanlara karşı gizli mevzilerde saklamaya çalıştılar, yine de aldıkları bu önlem her yere yayılmış haldeki bu isyancıların ellerine geçmelerini engelleyemedi. Kalmukların, Kırgız-Kazak topraklarından gidişinden sonra ticaret yapan halklar her zamanki işlerini yapmaya koyulsalar da geçmiş yıllarla kıyaslanınca bu girişim hiçbir anlam ifade etmiyordu. Sözün özü, Orenburg valiliğinde oturan halkların huzurunu bozan ve türlü fenalıklara yol açan şey; Kalmukların kaçışı idi. Bu durumdan kaynaklanan bütün zarar ziyanı saymak fuzuli olur. Bu isyancılara karşı iki kalabalık kolordunun gelmesiyle birlikte herkes, hazineye verilen zararları, ticarete ve ticaretle birlikte Orenburg vilayetinin en çok gelir elde ettiği kısma vurulan bu yılki darbeyi ve en nihayetinde hayvan yetiştiriciliği yapan halktan gelen kazancı hesaplama işiyle yakından ilgilendi, böylelikle bu kargaşanın ne kadar çok zarar verdiği ve bizim bu kayba karşı ne kadar hassas olduğumuz rahatça anlaşılabilir.

(s.100) Troits kalesi, çalışmalarıma bir sınır koydu; zira Orenburg hattı boyunca bu muazzam vilayetin ilk şehrine kadar göz alabildiğine uzanan tüm yerleşim yerleri ve bu menzilde bulunan hatırlanmaya değer bütün yerler, geçen yaz buraları gezip dolaşan Sayın Akademisyen Pallas'ın ve Akademisyen Lepohin'in yegâne çalışmalarıdır. Ben de beni birkaç gün yok yere oyalayacak olan Başkurtların yurtlarının bulunduğu aşılması güç yoldan ziyade, güzergâh boyunca en rahat şekilde Orenburg şehrine gidebildiğim düz yolu seçmek durumunda kaldım. Guberlin dağlarına henüz ulaşmıştım ki, bozkırda ihtiyaç duyduğumuz şeylerin bünyemde herhangi bir hastalıkla sonuçlanabileceğini düşünmüyordum, ama yanılmıştım: adı geçen dağların yarısını aşmamla birlikte kuvvetli bir sıtmaya tutuldum, sıtma o kadar ıstırap veriyordu ki Orenburg şehrine güç bela diri bir şekilde vardım. (s.101) Orenburg'da Haziran, Temmuz ve Ağustos ayının bir kısmını geçirdim, orada bulunan doktorların yardımıyla yakalandığım bu hastalığa karşı tedavi oldum. Bana verilen görevin bitmesi; Ağustos'un yarısında Orenburg'dan ayrılarak geldiğim Ufa eyaletinin kalan bölümlerini araştırmama bağlıydı. Orenburg ve Ufa şehirleri

arasında yer alan araziler, araştırmaları tüm bu arazileri kapsayan Sayın Akademisyen Pallas ve Lepohin tarafından belli bölümleri hâlihazırda kaleme alınmış oldukları için herhangi bir anlatım yapmamı gerektirmiyordu. Orenburg'dan ayrılışımın üçüncü gününde Ufa şehrine vardım, ertesi gün ise şehirden 4 verst [4,24 km] uzaklıkta bulunan Duma nehri ağzına doğru hareket ettim.

Nehrin doğduğu yer 1769 yılının günlük notlarında sık sık geçmektedir, fakat Duma nehri ağzına doğru uzanan araziler, hala kimse tarafından araştırılmadı. Bu görevi tamamlamam gerekiyordu ve bu yüzden buraya doğru yol aldım, esas amacım bu nehrin kıyılarını gözlemlemekti.

[Derkenar: Duma Nehri Ağzı] Duma nehri ağzında gür kara ormanlarla kaplıdır ve bu ormanlarda dikkate değer hiçbir şey yoktur. Kara ormanların, upuzun bir dağın sırtlarıyla ve onlarla bitişik halde uzanan ve (s.102) akan nehrin ortasında eşit oranda en güzel süslemeleri olan çayırlık alanlarla önü kapanır.

[Derkenar: Eski Yapılar] İlki Ufa şehrinden 50 verst [53 km] uzaklıkta, Sperli adı verilen bir Tatar köyü yakınında bulunan önemli antik harabeler, bu dağların sırtlarında gizli kalmıştır. Burada hala son derece sağlam bir şekilde ayakta duran ve sert taşların yontularak yapıldığı dört köşeli bir yapı göze çarpıyor. Yapının içine doğudan girince kilise kapıları gibi yapılmış olan uzun kapılar sizi karşılıyor. Üst kısmı ise herkesin, yapımında emeği geçenlerin hakkını vererek takdir etmesi gereken büyük bir ustalık ve estetik örneği olarak kemerden yapılmış ve kaymaktaşıyla sıvanmıştı, zira geçen yıllara rağmen ne eski güzelliğinden ne de dayanıklılığından bir şey kaybetmişti. Yapının dört köşesi duvar içlerine sokulmuş olan geniş girintiler halinde ayrılıyor. Girintiler arasında gün ışığının odanın içine girmesini sağlayan dar ve uzun iki pencere yapılmış. Kulübe dış taraftan çevresi 18 sajenlik [38,34 metre] uzunlukta, dışı tabandan en üste kadar boyu neredeyse 6 sajen [12,78 metre] , iç genişliği ve uzunluğu 3 sajendir [6,39 metre], çünkü iç yüksekliği enine uzanan alanları aşmamaktadır. Yapının altı, her yerinde muntazamlığı ve yıkılmaz bir dayanıklılığı kanıtlarcasına kare şeklinde sert kayalarla kaplıdır. Civar sakinlerinden kimse (s.103) bu yerin hangi amaca hizmet etmesi için yapıldığını ve kurucusunun kim olduğunu bilmiyor. Fakat yapının görüntüsünü inceleyince, aslında

eskiden orada yaşayan halkların gittiği bir kiliseden ziyade ün salmış birinin türbesi olması daha muhtemel görünüyor.

Dağ eteklerine kadar 60 sajenlik [127,8 metre] bir mesafede bulunan bu kulübeden, başka kalıntılar ve üzerinde bazı Arapça yazıların tasvir edildiği birçok taş mezarla çevrilmiş yıkık dökük ya da inşası yarım kalmış olan eski yapılar görülüyor. Taşlar üzerine yazılmış olan kelimeleri en nitelikli Tatar Mollaları dahi çözemedi, yine de bana mezar kitabelerinde Arapça harfler gördüklerini; fakat tahrip olmuş kelimelerin eski oluşu ve kadim Arap halklarının dilindeki bazı kelimelerin artık kullanılmıyor oluşu sebebiyle harflerin anlaşılır olmadığını söylediler. Kalıntılardan, bu arazilerin Müslüman mabedi inşa etmek için ayrılmış olduğu anlaşılıyor, zira orada hala Mollaların ibadet vakitlerinde vaaz verdikleri ve Tatarların Mahrap[171] dedikleri bir yer var. Müslümanların kendi camilerinde hep yaptıkları gibi burada da kapılar kuzeye bakan tarafta bulunuyor.

[Derkenar: Duma Nehrindeki Eski Kalıntılar] Bu harabelerin 12 verst [12,72 km] mesafe ötesinde, Duma nehrinin çayırlık alanlarının olduğu tarafta her şeyiyle ilkine benzeyen başka bir yapı daha var. (s.104) Yapının içerisinde, ilk bahsettiğim mabedin civarındaki kalıntılara benzeyen ve üzerinde bir şeyler karalanmış bir mezar anıtı duruyor. Yazıtın sözlerine göre (Tatarların da söylediği gibi) Müslümanlığın başkenti Mekke'den gelen bu anıtın üzerinde dualar ve ölünün ismi yazıyor. Taşın karşısında, şüphesiz orada yatan kişinin baş kısmına doğru dikilmiş olan üvez ağacının büyümesi, dindar Tatarları ölünün kutsal olduğunu düşünmek ve bu yüzden anma günlerinde ona saygılarını sunmak zorunda bıraktı.

Harabelerin etrafında yıkık dökük surlardan oluşan tahkimatlar fark ediliyor. Yani bu tahkimatın ülke halklarının yaşadığı kadim şehirlerin bir çeşit savunması olarak düşünebiliriz. Orenburg topografyasında burası Nogay Hanlığının başkenti olarak geçiyor ki burada bulunan görkemli harabeler ve bu yerlerin güzelliği ve zarafeti göz önüne alındığında bu gayet mümkün duruyor. Harabelerin devamında, yani Duma nehrinin üst tarafları da dâhil olmak üzere ülkenin tümünde başka dikkate

[171] Rıçkov burada Mahrap derken büyük olasılıkla Mihrap demek istiyor. Biz kelimeyi aynen koruduk.

değer bir şey bulunmuyor, bu yüzden civar bölgeleri de dolaştıktan sonra ilgi çekici hiçbir şey bulamadığım için bana emredildiği üzere gerisin geriye Sankt-Peterburg'a doğru yola koyuldum.

GÜNLÜK NOTLARIN SONU

SONUÇ

Birer maddi kültür kalıntısı olan seyahatnamelerden, verdikleri bilgiler bakımından bir ülke ya da topluluk hakkında merak edilenlerin ve bilinmeyenlerin ortaya çıkarılması hususunda sağlıklı bir şekilde yararlanılabilir. Gezdiği coğrafyanın bir görgü tanığı olan seyyahın yayınlama kaygısı olmadan kayıt altına aldığı notlarından; antropolojik, sosyolojik, demografik ve tipolojik çözümlemeler yapılabilir ve bu notlar daha pek çok tarih ve kültür çalışmasında aydınlatıcı rol oynayabilirler.

Milletler ve toplumlar arası karşılaşmaların yazıya döküldüğü çalışmalar, farklı biçimsel özelliklerde edebi ve tarihi literatürde yerlerini korurlar. Günlükler, anılar ve raporların seyahatnameler ile bulunduğu ortak payda; yazarlarının bakış açısıyla süzülmeleridir. Karmaşık olan şudur ki, kendi yaşamının portresini çizmek isteyen bir günlük yazarı, geçmişiyle yüzleşmek isteyen bir anı yazarı ve birbirini tanımayan ya da daha fazla tanımak isteyen devletlerin diplomatik misyonunu yüklenmiş rapor yazarı bu bakış açılarını seyahat ederken oluşturuyor olabilirler. Biz de bu tezimizde birinin ötekine benzediği ya da birbirini besleyen unsurları olmaları dolayısıyla adı geçen türlerin kapsamları açısından aralarında esnek çerçevelerle çizilmiş kimi sınıflandırmalar yaparak Rıçkov'un seyahatnamesini Türk tarih literatürüne kazandırmayı amaçladık. Elimizdeki eser Rıçkov'un 1771 yılında kaleme aldığı ve 1772 yılında yayımladığı, tam bu karmaşık özelliklere sahip türden bir çalışmadır.

Tez konumuz olan Kırgız-Kazak tarihine dair pek çok konuya açıklık getiren Rıçkov'un bu eseri giriş bölümünde açıkladığımız Bilimler Akademisinin işlevine uygun bir metin olma özelliğini de barındırmaktadır. Bilindiği üzere Bilimler Akademisi, aralarında asker kökenlilerinde olduğu çok sayıda bilim adamını ele geçirmek istediği bölgelere ve o topraklarda yaşayan halklara dair keşif yolculuğuna

çıkartmış ve bu bilim adamları buralara ilişkin çok değerli bilgiler toplamıştır. Dolayısıyla üzerinde çalıştığımız Rıçkov'un metni bir yandan edebi tür bağlamında seyehatname, anı, günlük, rapor metni olma gibi farklı özellikler gösterirken bir yandan da Rusya'nın Asya'da ilerleme süreci bağlamında önemli bir metin olma özelliği taşımaktadır.

1746 yılında dünyaya gelmiş olan ve askeri bir eğitim aldıktan ve subay olarak görev yaptıktan sonra Bilimler Akademisi tarafından görevlendirilen Rıçkov seyahati esnasında gördüklerini, duyduklarını ve yaşadıklarını hangi güne aitse o günün altında notlar almış, 1772 yılında da bu notları düzenleyerek yayımlamıştır. O, 11 Nisan- 20 Ağustos 1771 tarihleri arasında devam eden ve Çelyabinsk'den başlayan ve Orenburg'a ulaşmasıyla sona eren süreçte seyahat etme eyleminin çatısı altında günü gününe notlar tutmuştur. Bu notları basım yılı olan 1772 yılına kadar aradaki bir sene ya da bir seneye yakın zaman dilimi içinde düzenlemiştir. Bu yüzden eser, anı türüne yakınlık gösterse de üzerinden uzun bir zaman dilimi geçmemesi ve kendisinin izlenim ve tasvirlerinin canlılığını o gün yazıyormuş gibi koruyor olması nedeniyle tam bir anı çalışması değildir. Ancak kavramsal olarak tam anlamıyla günlük çalışması da değildir. Çünkü yazar kendisi ya da kendi yaşamını samimi bir üslup kullanarak yazmamıştır. Kendisinin seçilerek asker kimliğiyle atandığı bu seyahatte araştırma ve incelemelerinin sonuçlarını tespit etmesi bakımından seyahatname; rapor olma özelliği de göstermektedir.

1769-1770 tarihlerinde yaptığı yolcuk raporunu II. Katerina'ya sunduğunu bildiğimiz Rıçkov'un 1771 yılındaki bu yolculuğunda kendisinden bir rapor tutmasının istenip istenmediğini kesin olarak bilemiyoruz. Rıçkov bu eserinde bir asker ve doğa bilimci olarak mesleği ve ilgisine hitap eden konuları en ince ayrıntısına kadar anlatmaktadır. Kırgız-Kazak bölge halklarının bilinmeyen ya da az bilinen sosyal ve kültürel özelliklerini, dini inanış ve faaliyetlerini aydınlığa kavuşturmak; geçim yollarını belirleyen ticari fonksiyonlarını ve mimari yapılarını adı geçen bölgelerde bizzat yaşayarak ve görerek kaleme almak Rıçkov'un aldığı eğitim doğrultusunda kendi kendine ortaya koyduğu hedefi de olabilir. Kalmukları takip etmekle görevlendirilen bir askeri birlikle yaptığı bu yolculukta Rıçkov, gördüğü, duyduğu, ya da dokunduğu her şeyi biriktirmiş ve birbirinden farklı konularda verdiği bilgileri, geniş bir zeminde bağlama oturtabilmiştir. 18. Yüzyıl Rusçasının fonetik güçlükleri,

yazılış farklılıkları, bazı kelimelerin günümüz karşılıklarının bulunmayışı ve yazarın kullandığı yoğun terminolojiyle birlikte formel dil; her ne kadar kimi kısımlarda anlamayı zorlaştırsa da olayların anlatımındaki akıcılığa zarar vermemiştir. Seyahat notlarına ilaveten bulunduğu yerlerdeki bazı yapıların ya da topladığı materyallerin eliyle çizilmiş görsellerini paylaşmış olsa idi, bu durum okuyucunun tüm bunları birebir görmesi açısından faydalı olabilirdi. Ancak yine de Rıçkov, gerçeği tasvir etmede oldukça başarılıdır. Tüm seyahati boyunca yaşadıklarını ve karşılaştıklarını okuyucunun gözünde canlandırması detaylı anlatımına ve neredeyse hiçbir ayrıntıyı kaçırmamasına dayanmaktadır. Eğitimli biri olarak keşfedilecek yerlerde bitki örtüsü, su yolları, ismi bilinen ya da bilinmeyen güzergâhlar, toprak özellikleri, tuz, yeşim taşı, mermer, bakır, altın gibi madenler hakkında bilgi vermekte; adeta bölgeye daha sonra gelebilecekler için rehberlik edebilecek bilgiler sunmaktadır. İçinde bulunduğu zor şartlara ve sahip olduğu kısıtlı imkânlara rağmen, sosyal ve coğrafik konulara ek olarak zooloji ve botanik bilimlerine fayda sağlayacak şaşırtıcı bilgiler vermekten de geri kalmamıştır. İklimsel değişiklikleri ve bitki örtüsünü de ustaca anlattığını gördüğümüz Rıçkov aynı zamanda Kırgız-Kazakların en küçük yerleşim birimlerine ve coğrafi konumlarına dair bilgiler vermiştir. Seyahati boyunca Kalmukların peşinden giderken karşılaştığı durum ve olayları bir analiz biçiminde okuyucuya aktarmış, Kalmukların nerede olduklarına dair Kırgız-Kazaklardan alınan istihbarat bilgilerine de yer vermiştir. Gördüklerini ve duyduklarını çoğu zaman şahsi değerlendirmelerinden soyutlamamış; hissiyatına göre görüşlerini bildirdiği zamanlar olmuştur. Rıçkov, Kırgız-Kazakların yaşam biçimlerine karşı tamamen bir önyargı içindedir ve onların karakterlerine karşı olumsuz ve küçültücü nitelikler atfetmekten çekinmez. Fakat öznel yargıları Kırgız-Kazak ulusunun genel panoramasına ya da temas ettiği konulara bir gölge düşürmemiş ve olayların kronik bir şekilde akışını bulanıklaştırmamıştır.

Rus yayılmacılığının ivme kazandığı bir çağda Rusların, Kalmuk, Kırgız ve Kazaklarla ilişkilerini, Müslüman adet, inanış ve toplumsal yapılarını nasıl değerlendirdikleri hakkında bilgi edinmemiz açısından güzel bir örnek olan bu eser, Orta Asya ve Türk tarih çalışmalarına önemli katkı sağlayacak bir kaynak metindir.

BİBLİYOGRAFYA

I. Araştırma ve İnceleme Eserler

Acar, Serkan. *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437-1552)*, Ankara: TTK Yay., 2013.

Ahmetbeyoğlu, Ali. "Tarhan", *TDVİA*, C.40, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, s.19–20.

Akalın, Sami L. *Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, Varlık Yayınları, İstanbul 1984.

Altunay, Korhan. "Edebi Tür Olarak Mektup, Hatıra ve Günlüklere Yansıyanlar: Çanakkale'de Savaşan Askerlerin Mektup, Hatıra ve Günlüklerinde Yer Alan Motivasyon Unsurları", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı,* Yıl:12, Güz 2014, Sayı: 17, s.34

Andreasyan, Hrand D. *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608–1619*, İstanbul: Baha Matbaası, 1964.

Aralov, S.İ. *Bir Sovyet Diplomatın Türkiye Anıları*, Çev. Hasan Ali Ediz, Ankara: Birey Toplum Yayınları, 1985.

Armaoğlu, Fahir. *20. Yüzyılın Siyasi Tarihi 1914-1995*, İstanbul: Alkım Yayınevi, 1999.

Ayan, Ekrem. "Türk Mitolojisinde Su Kültü ve Yada Taşı", *Türkler*, C.3, Ankara 2002, s.622-629.

Baktır, Mustafa. "Afyon", *TDVİA*, C.I, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1988, s.442-443.

Barthold, V.V. *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.

Barthold, Wilhelm. "Türklerde ve Moğollar'da Defin Merasimi Meselesine Dair", Çev.Abdülkadir İnan, *Belleten*, XI/43, 1947, s. 515-539.

Bookvica Russian Antiquarian Book, *Russian Travels: From Arctic to Antarctic and Everything in Between*, Moskva, 2017.

Bozkurt, Nebi. "Seferatname", *TDVİA*, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, C.36, s.289.

Busbecq, Ogier Ghiselin de. (tarihsiz) *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.

Bushkovitch, Paul, *Büyük Petro*, Çev. Berna Akkıyal, İstanbul: İletişim Yay., 2012.

Cassel's Encyclopaedia of Litterature, S.H.Steinberg, Vol. I, 1953.

Chardin, Jean. *Chardin Seyahatnamesi <İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1672-1673>*, Ed.Stefanos Yerasimos, Çev. Ayşe Meral, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.

Clavijo, Ruy Gonzales de. *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul: Köprü Yayınları Kitabevi, 2016.

Coşkun, Menderes. "Seyahatname", *TDVİA*, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, C.37, 2009, s.13.

Çandarlıoğlu, Gülçin. *Orta Asya'da Timuriler, Çin'de Ming Münasebetleri, Ch'en Ch'eng Elçilik Raporu*, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Matbaası, 1995.

Çapraz, Hayri. "Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDÜ Sosyal Bilimler Dergisi,* S.4, Isparta 2011, s.54.

Çaycı, Abdurrahman. *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911),* Ankara: TTK, 1995.

Dal, Vladimir İvanoviç. *Tolkovıy Slovar Jivago Velikorusskago Yazıka*, İzdaniye Knigo-Tipografa M.O. Vol'fa, Tom Pervıy, Sankt-Peterburg: 1880.

Dankoff, Robert. *Seyyah-ı Âlem Evliya Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, Çev. Müfit Günay, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.

David, Jaroslav. Davidova, Jana Glogarova. "Czech Travelogues About Soviet Russia and The Soviet Union- A Neglected Source For Historical Geography", *Hungarian Geographical Bulletin 66*, Czech Republic 2017 (4), s.302.

Demir, Ali. "Sömürge Devletlerinin Kullandığı Sömürgecilik Araç ve Metotları Vaka Analizi: Belçika Krallığı'nın Kongo'daki Sömürge Dönemi", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 14, s.119.

Doğan, Mehmet Can. "Bir Mesafe Ayarı: Günlük ile Anı", *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, Günlük Özel Sayı: 30, Haziran, Temmuz, Ağustos 2015, S.222-223-224, s.34.

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. XII, Çağ Yay., İstanbul 1993.

Eberhard, Wolfram. *Çin Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1947.

Erkul, Ali. "Eski Türklerde Evlenme Gelenekleri", *Türkler*, C.3, Ankara 2002, ss.58-66.

Evren, Gürbüz. "Genel Olarak Sömürgecilik Hareketleri ve Antiller Denizi, Pasifik ve Hint Okyanuslarındaki Fransız Sömürgeleri", *Sömürgecilik Hareketlerinde Fransa ve Anadolu'da Fransız-Ermeni İşbirliği Bildiri Kitabı,* Elazığ: Fırat Üniversitesi Yayınları, 2003, s.39.

Ferro, Marc. *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi 13. Yüzyıl-20. Yüzyıl,* Çev. Muna Cedden, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2002.

Fresne-Canaye, Philipp Du. *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 1996.

Geogri, Iogann Gotlib. *Opisanie Vseh Obitayuşih v Rossiyskom Gosudarstve Narodov, <İh Jiteyskih Obryadov, Obıknoveniy, Odejd, Jiliş, Uprajneniy, Zabav, Veroispovedanii i Drugih Dostopamyatnostey,* Sankt-Peterburg: İmperatorskaya Akademiya Nauk, 1799.

Güler, İbrahim, "Osmanlı Tarihi Kaynakları Olarak Avrupalı Seyyah ve Gözlemciler İle Eserlerinin Önemi", *Geçmişten Günümüze Seyyahlar ve Seyahatnameler*, Ed.Mehmet Ali Beyhan, İstanbul: Kitabevi Yay., 2013, s.163-164; 154-169

Gumilev, Lev Nikolayeviç. "*Ot Rusi Do Rossii*", Moskva: Ayris-Press 2015.

Güldenstädt, Johann Anton. *Puteşestvie Po Kavkazu v 1770–1773 Godu*, SPB: Peterburgskoe Vostokovedenie, 2002.

Halman, Talat S. "Yaşadıkça Yazılan", *Türk Dili: Günlük Özel Sayısı*, 127, s.438.

Halperin, Charles. *Russian and Mongols, Slavs and the Steppe in Medieval and Early Modern Russia*, Edited by Victor Spinei and George Bilavchi, Bucureşti: Editura Academiei Romane, 2007.

Heaton, Herbert. *Avrupa İktisat Tarihi*, C.I, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Osman Aydoğuş, Ankara: Teori Yayınları, 1985.

Holt, Peter Malcolm. *Haçlılar Çağı (11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu),* Çev. Özden Arıkan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1999.

Hudyakov, Mihail. *Kazan Hanlığı Tarihi*, Çev. Ayaz İshaki, Haz. İlyas Kamalov, Ankara: TTK Yay., 2009.

İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*", Çev. Murat Ağrı, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.

İnan, Abdülkadir. *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara: TTK Basımevi, 1970.

İzgi, Özkan. *Çin Elçisi Wang Yeng-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara: TTK Yay., 1989.

Kabanov, V.V. *İstoçnikovedeniye İstorii Sovetskogo Obşestva*, Moskva: Kurs Lektsii, Kurs Lektsii, Moskva: Rossiyskiy Gos. Gumanit. Un-t., 1997.

Kagarlitsky, Boris. *Çevrenin İmparatorluğu Rusya ve Dünya Sistemi,* Çev.Esin Soğancılar, Ankara: Phoenix Yay., 2007.

Kalkan, Mustafa. *"Sovyetler Birliği'nin ve Rusya Federasyonu'nun Orta Asya Üzerindeki Stratejik Planları"*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2007.

Karahasanoğlu, Selim. *Kadı ve Günlüğü Sadreddinzade Telhisi Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, , 2012.

Karamürsel, Alım. "Türklerde Mezar Geleneği", *Türkler*, C.3, Ankara 2002, s.76-79.

Karamzin, Nikolay Mihayloviç. *Pisma Russkogo Puteşestvennika*, Moskva: İzdatelstvo Lamartis, 2013.

Kavas, Ahmet. "Afrika'daki Fransız Sömürgeciliği", *Sömürgecilik Hareketlerinde Fransa ve Anadolu'da Fransız-Ermeni İşbirliği Bildiri Kitabı,* Elazığ: Fırat Üniversitesi Yayınları, 2003, s.69-70.

Kavas, Ahmet. "Sömürgecilik", *TDVİA*, 2009, C.37, s.394.

Kazaçiy Slovar-Spravoçnik, Sostavitel Slovarya G.V. Gubarev, Redaktor- İzdatel A.İ. Skrılov, Tom III, San.Anselmo, Kaliforniya, S.Ş.A., 1970.

Kazahstan: Natsionalnaya Entsiklopediya, Glava Redaktsii B.Ayagan, Tom 4, Almatı, 2006.

Kemaloğlu, İlyas. *Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-.Tatar Etkisi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015.

Kocasavaş, Yıldız. "Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Adetleri", *Türkler*, C.3, Ankara 2002, s.67-75.

Koç, Dinçer. "Hive (Harezm) Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Cengizoğulları*, Yay. Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, İstanbul: Ötüken Yay., 2016.

Kollektiv, "Kazaki İsetskiye", *Uralskaya İstoriçeskaya Entsiklopediya*, Yekaterinburg Akademkniga İzdatelstvo, Yekaterinburg 2000.

Krasnoye Prikam'e, "İz Sela Voznesenskogo-v Gorod Sarapul", *Gazeta Goroda Sarapula i Sarapulskogo Rayona*, 9 İyunya 2916 goda, No:126–130, s.5.

Kropotkin, Pyotr Alekseyeviç. *Bir Devrimcinin Anıları*, Çev. Mazlum Beyhan, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2015.

Kurat, Akdes Nimet. "Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi (Eski Kazan Hanlığı ve Başkurt İli) (XIX. Yüzyıla Kadar)", *AÜDTCF Dergisi*, C.XXIII, S.3-4, Temmuz-Aralık 1965, s.110.

…….. *Rusya Tarihi <Başlangıçtan 1917'ye Kadar>,* Ankara: TTK, 6. Baskı, 2014.

Kütükoğlu, Mübahat S. *Tarih Araştırmalarında Usul*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, Altıncı Baskı, 1998.

Lapin, Nikolay Sergeyeviç. *Deyatelnost O.A.İgelstroma V Kontekste Kazahsko-Rossiyskih Vzaimootnoşeniy (1780-e- 1790-e Godı),* Respublika Kazahstan, Astana, 2012.

Lepohin, İvan İvanoviç. *Drevnıya Zapiski Puteşestviya Doktora i Akademii Nauk Adyunkta İvana Lepohina po Raznım Provintsiyam Rossiyskago Gosudarstva, 1768-1769 godu*., V SanktPeterburge pri İmperaturskoy Akademii Nauk, 1771 godu.

Levitskiy, L. A. *Kratkaya Literaturnaya Entsiklopediya*, "Memuarı", Gl.red. A.A.Surkov, T.4, 1967, s.759.

Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia, Ed.Jennifer Speake, Fitzroy Dearborn, London, 2003.

Logunova, Galina Viktorovna. *Rus' i Zolotaya Orda: Problema Vzaimovliyaniya*, İGU, İrkutsk: İzdatel'stvo Uçebnoye, 2014.

Löschburg, Winfried. *Seyahatin Kültür Tarihi*, Ankara: Dost Kitabevi, 1998.

Meydan Larousse, "Rönesans", C.10, İstanbul: Meydan Yayınevi, 1985.

Maden, Sedat. "Türk Edebiyatında Seyahatname ve Gezi Yazıları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.37, Erzurum 2008, s.148.

Muromov, İgor Anatolyeviç. *100 Velikih Puteşestvennikov*, Moskva: Veçe, 2011.

Nepomnyaşiy, Nikolay Nikolayeviç. *100 Velihik Russkih Puteşestvennikov*, Moskva: İzdatelstvo Veçe, Dekabrya 2013.

Ojegov, Sergey İvanoviç. i Şvedova, Nataliya Yulyevna. *Tolkovıy Slovar Russkogo Yazıka*, İzdatelstvo Azbukovnik, Moskva, 1997.

Oturakçı, Nigar, Divanü Lügati't-Türk'teki Botanik Terimlerinin Kazakça ve Türkçedeki Görünümleri, Karadeniz (Black Sea- Çernoye More) Yıl 4, Sayı 13, *Kazakistan ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri Sempozyumu*, 21-26 Mayıs 2007, s.21.

Öner, Haluk. *"Yeni Türk Edebiyatında Kadıköy (1872-2000)(Hikaye, Roman ve Anı Kitapları),"* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013.

Özdemir, Emin. *Örnekli Açıklamalı Edebiyat Bilgileri Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1990.

Özsoy, Ergün. "XVI. Yüzyılda Alman Seyyahların Akdeniz'de Türklerle Karşılaşmaları", *Tarih ve Uygarlık Dergisi,* S.1-2, (2012), s. 103.

Pallas, Petr Simon. *Nablyudeniya, Sdelannıye Vo Vremya Puteşestviya Po Yujnım Namestniçestvam Russkogo Gosudarstva v 1793–1794 Godah*, Otvetstvennıy Redaktor Doktor İstoriçeskih Nauk B.V.Levşin, Sostavitel N.K.Tkaçeva, Moskva: Nauka 1999.

……., *Puteşestvie po Raznım Provintsiyam Rossiyskoy İmperii*, V Sankt Peterburge pri İmperatorskoy Akademii Nauk 1773 goda.

Pekarskiy, Petr Petroviç. *İstoriya İmperatorskoy Akademii Nauk v Peterburge*, Tom Pervıy, İzdanie Otdeleniya Russkago Yazıka i Slovesnosti İmperatorskoy Akademii Nauk, SanktPeterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, (Vas.Ostr.9 Lin.,No.12), 1870.

Pevtsov, Mihail Vasilyeviç. *Trudı i Tibetskoy Ekspeditsii 1889-1890gg Ç.I, Puteşestviye po Vostoçnomu Turkestanu, Kun-Lunyu, Severnoy Okraine Tibetskogo Nagorya Cungarii v 1889 -1890 gg,* izd. İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestvo, SPB, Tip. Stasyuleviça, 1895.

Pohlyöbkin, William Vasilyeviç. *Tatarı i Rus' <360 Let Otnoşenii Rusi i Tatarskimi Gosudarstvami v XIII- v XVI. vv.1238-1598>,* Moskva: Mejdunarodnıye Otnoşeniya, 2000.

Prjevalskiy, Nikolay Mihayloviç. *Puteşestviya v Tsentralnuyu Aziyu*, Velikoye Puteşestviya Seriya, SPB: Eksmo İzdatelstvo, 2011.

Radloff, Wilhelm. *Sibirya'dan*, I, Maarif 1954.

Rıçkov, Nikolay Petroviç. *Jurnal ili Dnevnıya Zapisok Puteşestviya Kapitana Rıçkova po Raznım Provintsiyam Rossiyskago Gosudarstva, 1769 i 1770 godu,* SanktPeterburg: İmperatorskaya Akademiya Nauk, 1770.

…… *Prodoljenie Jurnala ili Dnevnıh Zapisok Puteşestviya Kapitana Rıçkova po Raznım Provintsiyam Rossiyskago Gosudarstva, 1770 godu*, İmperatorskaya Akademiya Nauk, SanktPeterburg, 1772.

Rıçkov, Petr İvanoviç. *İstoriya Orenburgskaya (1730-1750)*, İzdanie Orenburgskago Gubernskago Statistiçeskago Komiteta, Pod Redaktsiey i s Primeçaniyami N.M.Tutyara, Sekreterya Komiteta, Orenburg, 1896.

…….. *Topografiya Orenburgskoy Gubernii,* Soçinenie P. İ. Rıçkova 1762 goda, İzdano na Sredstva Fedora İvanoviça Bazilovskago Orenburgskim Otdelom, İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva, Tipografiya B. Breslina, Orenburg 1887.

Romanova, G. Ya., *Obyasnitelnıy Slovar Starinnıh Russkih Mer*, Moskva: Universitet Dimitriya Pojarskogo, 2017.

Rousseau, Jean-Jacques. *İtiraflar*, Çev. Kenan Somer, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.

Roux, Jean Paul, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.

Rubruk, Wilhelm Von. *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, Çev. Ergin Ayan, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2001.

Russkiy Biografiçeskiy Slovar, İzdavaemıy Russkim İstoriçeskim Obşestvom, Tom XVII, Tipografiya Akts., O-va <Kadima> Vac. OSt., 5 Lin. d.28., Petrograd 1918.

Saray, Mehmet. "Rusya'nın Türkistan'da Yayılması", *Türkler*, C.18, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.562.

Schweigger, Salomon. *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, Yay. Haz. ve Notlayan. Heidi Stein, Çev. S.Türkis Noyan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.

Staden, Heinrich Von. *Korkunç İvan Zamanında Rusya*, Tercüme ve Notlandırma: Serkan Acar-Gülşah Hasgüçmen, İstanbul: Selenge Yayınları, 2016.

Suverov, Vasili Mihayloviç. *İstoriya Rossii IX-XX Vekov*, Uçebnoye Posobiye, Barnaul: İzd-vo: AltGTU, 1998.

Şaçkova, Vasilisa Aleksandrovna. "<Puteşestvie> Kak Janr Hudojestvennoy Literaturı: Voprosı Teorii", *Vestnik Nijegorodskiy Gosuniversitet im. N.İ.Lobaçevkogo,* Filologiya İskusstvovedenie, No:3, 2008, s.281.

Şirin, İbrahim. *"Seyahatnamelerin Sosyo-Ekonomik, Sosyo-Kültür ve Düşünce Tarih Yazımında Yeri ve Önemi",* Ed. Mehmet Ali Beyhan, Geçmişten Günümüze Seyyahlar ve Seyahatnameler, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013, s.185.

Şeşen, Ramazan. *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010.

Şirvanlı Ahmet Hamdi Efendi, *Seyahatname <Hindistan, Svat ve Afganistan>*, Yayına Haz. Fatma Rezan Hürmen, İstanbul: Arma Yayınları, 1995.

Şulgin, Vasiliy Vitalyeviç. *The Years: Memoirs of a Member of the Russian Duma 1906-1917,* translated byTanya Davis, New York: Hippocrene Books, , 1984.

Tanyu, Hikmet, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, LXXXI, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.

Thévenot, Jean. *1655-1656'da Türkiye*, Çev. Nuray Yıldız, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser:120, 1978.

The SAGE Encyclopedia of Social Science Research Methods, Edited by Michael Lewis-Beck, Alan E Bryman,Tim Futing Liao, ,Volume 1, Sage Publications, Edition 1, U.S.A., 2004, s.261.

Togan, A.Zeki Velidi. *Tarihte Usül*, 4. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985.

…… *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun Yayınları, 4. Baskı, 1985

Troelstra, Anne Sjerp. *Bibliography of Natural History Travel Narratives*, KNNV Publishing, 2016.

Türkçe Sözlük, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, C.1, TDK Yayınları, Ankara 1988.

Uçarol, Rıfat. *Siyasi Tarih <1789-2001>,* İstanbul: DER Yayınları, 2006.

Ünal, Fatih. *XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkilerinde Neplüyev (İstanbul'dan Orenburg'a),* Ankara: Gece Kitaplığı, 2014.

V.Ç.Literaturnaya Entsiklopediya, Slovar Literaturnıh Terminov: V 2-h t., Pod Redaktsiey N.Brodskogo, A.Lavretskogo, E.Lunina, V.Lvova-Rogaçevskogo, M.Rozanova, V.Çeşihina-Vetrinskogo, M.L.,İzd-vo. L. D. Frenkel, 1925, "Memuarı".

Yakubi, *Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002.

Yazıcı, Hüseyin. "Seyahatname", *Türk Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi,* Türk Diyanet Vakfı Yayınları, C.37, İstanbul 2009, s. 10.

Yorulmaz, Osman. *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki İlişkiler*, Ankara: TTK Yay., 2013.

Yorulmaz, Osman. "Kazak Türklerinde Defin Adetleri ve Merasimler", *Prof.Dr. Ramazan Şeşen Armağanı*, İstanbul 2005, s. 387-401.

…….. "Kazak Türklerinde *Kalıñmal* (Başlık) *ve Jasav* (Çeyiz)", *Kültür Tarihimizde Çeyiz*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç, Picus Yayıncılık, İstanbul 2007, s.228-259.

II. İnternet Kaynakları

İldem, Arzu İtensel. "*Bir Yazın Türü Olarak Doğu Seyahatnameleri*", http://www.littera.hacettepe.edu.tr/TURKCE/21_cilt/ildem.pdf Erişim Tarihi: 01.03.2018.

https://www.britannica.com/biography/Peter-Simon-Pallas / Erişim tarihi 02.04.2018.

http://vsekamni.com/perelivt/, Erişim tarihi:10.04.2018.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori1=veritbn&kelimesec=187381Erişim tarihi 26.06.2018

IV. BÖLÜM: EKLER

IV. I. Metnin Rusçası

Dnevnyja zapiski putešestvyja kapitana Nikolaja Ryckova v Kirgis-Kajsackoj stepe 1771 godu

by: Ryckov, Nikolaj Petrovic

Sanktpeterburge, 1772

Terms and Conditions

The Goettingen State and University Library provides access to digitized documents strictly for noncommercial educational, research and private purposes and makes no warranty with regard to their use for other purposes. Some of our collections are protected by copyright. Publication and/or broadcast in any form (including electronic) requires prior written permission from the Goettingen State- and University Library.

Each copy of any part of this document must contain there Terms and Conditions. With the usage of the library's online system to access or download a digitized document you accept there Terms and Conditions.

Reproductions of material on the web site may not be made for or donated to other repositories, nor may be further reproduced without written permission from the Goettingen State- and University Library

For reproduction requests and permissions, please contact us. If citing materials, please give proper attribution of the source.

Contact:

Niedersaechsische Staats- und Universitaetsbibliothek

Digitalisierungszentrum

37070 Goettingen

Germany

Email: gdz@sub.uni-goettingen.de

В. Ге. р. 72.
3

ДНЕВНЫЯ ЗАПИСКИ ПУТЕШЕСТВІЯ

Калитана Николая Рычкова

ВЪ КИРГИСЪ-КАЙСАЦКОЙ СТЕПЬ,

1771 году.

ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГѢ
при Императорской Академіи Наукъ,
1772 году.

В. а. 7.
Hist. natur. 940.

ДНЕВНЫЯ ЗАПИСКИ
путешествїя
въ Киргисъ-Кайсацкой степѣ,
1771 году.

Побѣгъ Волгскихъ Калмыкъ изъ подданства Россїйскаго, учиненный по большей части возмущенїемъ ихъ начальниковъ, причиною былъ собранїя войскъ, находящихся въ Оренбургской губернїи, и отправленїя оныхъ въ Киргисъ-Кайсацкїя степи, какъ въ мѣста удобныя для пресѣченїя пути мятежниковъ, бѣгущихъ въ предѣлы древняго своего отечества. Какъ скоро въ экспедицїи нашей получено сїе извѣстїе, то признавъ сей случай удобнымъ для описанїя толь мало знаемой страны, разсуждено было отправить меня обще съ симъ корпусомъ, поставя главнымъ предмѣтомъ ѣзды моей изслѣдованїе достопамятныхъ мѣстъ, находящихся во владѣнїи Киргисъ-Кайсацкаго народа, и собранїе продуктовъ, находимыхъ въ той

странѣ. Чтобы предупредить отправленіе войскъ въ назначенной имъ путь, то въ самой день полученнаго извѣстія отправился я изъ города Челябинска, и 11 числа Апрѣля прибылъ въ Орскую крѣпость, гдѣ было собраніе войскъ назначенныхъ къ сему предпріятію.

Оставалось мнѣ только нѣсколько часовъ для изправленія путевыхъ нуждъ; ибо на разсвѣтѣ 12 дня войска выступили въ походъ подъ предводительствомъ г. Генералъ-Маіора и Кавалера фонъ Траубенберга.

Отъ Орской крѣпости предпріяли мы путь въ верхъ по рѣкѣ Орѣ, чая тѣмъ предупредить переходъ Калмыкъ чрезъ вершины сего источника. 25 верстъ отдалились мы въ сей день отъ границы, проѣзжая мѣстами не отличающимися ни чѣмъ отъ мѣстъ лежащихъ внутри нашихъ земель. Огромныя могилы, осыпанныя камнемъ и землею, и нѣсколько камышистыхъ озеръ составляли наилучшую красоту проѣзжаемыхъ нами мѣстъ.

Отсюда продолжали мы путь нашъ далѣе къ востоку, оставляя въ лѣвой сторонѣ рѣку Орь, въ правой различныя горы, идущія пространнымъ кряжемъ въ полуденные предѣлы и примыкающіеся ко хребтамъ Мугалджарскихъ горъ: такъ сказываютъ о томъ знающіе сіи мѣста (*). Въ 15 верстахъ отъ стана, бывшаго при

(*) Въ сихъ мѣстахъ находится великое множество дикихъ свиней. Передовые наши козаки убили одно-

при рѣкѣ Орѣ, находилась рѣчка Торокла, текущая съ востока въ рѣку Камышлу, соединяющуюся съ рѣкою Орью. Теченіе сего источника достойно тѣмъ большаго примѣчанія, что стремленіе его водъ индѣ пресѣкается огромными кучами песка (безъ сумнѣнія нанесеннаго съ поверхности шамошнихъ горъ); индѣжъ выходитъ онъ на поверхность земли, дѣлая тѣмъ подобіе небольшихъ озеръ. За нимъ далѣе въ осьми верстахъ находится рѣка Камышла, приемлющая въ себя сей источникъ. На берегу сея рѣки расположились войска лагеремъ, препроводивъ шамо остатки сего дня.

Лагерь при рѣкѣ Камышлѣ, 48 верстъ разстояніемъ отъ границы.

Увѣдомленія, которыя получены были сего дня отъ Киргисъ-Кайсацкаго Нурала Хана чрезъ нарочно присланнаго къ главному предводителю сихъ войскъ, принудили перемѣнить предпріятой нами путь. Сіи извѣстія состояли въ томъ,

го превеликаго борова, въ которомъ нашелъ я камень зараждающійся во внутренности сего животнаго. Сей камень находится въ самомъ сычугѣ его, величиною и видомъ подобный голубиному яицу, и отличается отъ простаго камня легкостію и мягкостію своею. Я не могъ примѣтить, чтобы въ сычугѣ имѣлъ онъ особливое мѣсто, откудаб онъ былъ неподвиженъ; а потому казалось мнѣ, что находимые въ сихъ животныхъ камни не въ нихъ зараждаются: но вѣроятнѣе, что они какимъ ни будь случаемъ глотаютъ ихъ вмѣстѣ съ употребляемою ими пищею. Извѣстно, что Яицкіе козаки кабаней камень употребляютъ для излѣченія различныхъ болѣзней, и приписуютъ ему странныя и невѣроятныя дѣйствія во время женскихъ родовъ.

что Калмыки, не захватя вершинъ рѣки Ори, пробрались чрезъ Мугалджарскія горы прямо къ рѣкѣ Иргизу, и удаляются съ крайнимъ поспѣшеніемъ; что Ханъ съ частію орды своей слѣдуетъ за ними непрестанно, дѣлая надъ ними всевозможные поиски; и наконецъ требуетъ, чтобъ войски россійскія, оставя путь по рѣкѣ Орѣ, слѣдовали бы прямо къ рѣкѣ Иргизу, и тамо бы сообщася съ нимъ удержать общими силами бѣгущихъ мятежниковъ. Посланный сообщилъ намъ словесно еще нижеслѣдующія извѣстія: что Киргисцы подъ предводительствомъ своего Хана и нѣсколькихъ султановъ имѣли два сраженія съ Калмыками, первое при Мугалджарскихъ горахъ, второе на рѣкѣ Ужимѣ. Въ обоихъ непріятели обращены были въ бѣгство, потерявъ при томъ двухъ знатныхъ своихъ Зайсанговъ, Табуйлу и Арселена, и немалое число людей обоего полу оставили въ добычу побѣдителямъ. Онъ подтвердилъ прежнія извѣстія, что Калмыки претерпѣваютъ великой недостатокъ въ лошадяхъ; а сіе привело народъ ихъ въ толь жалостное состояніе, что многіе изъ нихъ, лишившись своихъ коней отъ труднаго зимняго пути, принуждены итти пѣшіе, неся на рукахъ малыхъ дѣтей своихъ и остатки своего имѣнія. По сему извѣстію вмѣсто того, чтобы слѣдовать въ верхъ по Орѣ до изходища сея рѣки, предпріяли мы путь къ рѣкѣ Иргизу. Оставя вышеупомянутую рѣку въ правой сторонѣ, слѣдовали мы въ верхъ по рѣчкѣ Камы-

Камышлѣ, держась западнаго берегу сего источника, и проходя отчасти равнинами, отчасшижѣ умѣренными высотами тамошнихъ горъ.

Въ 20 верстахъ отъ утренняго нашего стану находилась безъимянная рѣчка, текущая съ полудни въ рѣку Камышлу. На восточномъ берегу сего источника лежатъ крутые каменные утесы, разпространяющіеся до самаго устья его. Камень, составляющій сію крутизну, есть нѣкоторый родъ зеленой яшмы, коя лежитъ тамо индѣ плоскими слоями, индѣ ребрами сростшимися одно съ другимъ, и дѣлаетъ тѣмъ видъ опровергнутой горы. Взошедъ на вышину сея крутизны, находятся большія кучи разнаго камня, между которыми попадались мнѣ куски, дѣлающіе признаки золотой руды. Наилучшія части сего металла являются тамъ въ бѣломъ кварцѣ и въ красномъ ноздреватомъ камнѣ съ желтыми прожилками. По виду они весьма сходны съ золотою рудою Березовскаго рудника, находящагося въ окружностяхъ города Екатеринбурга. Такого рода камни попадаются не только на верху оной крутизны, но и по всему разстоянію, ведущему отъ сего источника далѣе къ полудню и востоку. По сему можно надѣяться, что въ семъ мѣстѣ не безполезно приложить стараніе къ откровенію сего металла, коего бывшіе утверждаютъ находимые тамо признаки.

Отъ

Лагерь при рѣкѣ Камышлѣ въ 61 верстѣ разстоянїемъ отъ границы.

Отъ сего мѣста подвинувшись небольшое разстоянїе въ верьхъ по рѣкѣ Камышлѣ (*), занятъ былъ лагерь въ 23 верстахъ разстоянїемъ отъ утренняго нашего стану. Остатки сего дня употребилъ я къ осмотру другихъ каменныхъ горъ, лежащихъ по обѣимъ сторонамъ рѣки Камышлы. Каменья, находящїеся въ сихъ горахъ, суть таковаго же роду, какъ и находящїеся при устьѣ безъимяннаго источника. Отсюда путешествїе наше началося къ лѣшнему востоку, по пути ведущему къ вершинамъ рѣчки малой Камышлы. Пески и красная глина составляли всѣ проѣзжаемыя нами мѣста. На нихъ находилось множество солончаковъ, украшающихъ обыкновенно поверьхность степной земли. Луга, кои составляли западной берегъ сего источника, и по коимъ безпрестанно продолжали мы путь нашъ, являли самую малѣйшую приятность прошиву той, каковую бы должны они казать украсившись весенними цвѣтами. Чрезмѣрно песчаная земля и необыкновенный холодъ (каковъ былъ во всѣ дни путешествїя нашего по симъ мѣстамъ) препятствовали произведенїю земныхъ растенїй. На самомъ берегу рѣчки Камышлы лежатъ огромныя кучи сѣраго песка, смѣшаннаго со множествомъ различныхъ мѣлкихъ камней, между кото-

(*) Рѣка Камышла течетъ съ востока въ рѣку Орь по большой части неровными плёсами, такъ что индѣ ширина 7, а индѣ и 15 саженъ. На берегахъ ея растетъ изрѣдка тополевый лѣсъ. Рыбы въ ней суть таковаго же роду, какъ и въ рѣкѣ Орѣ.

которыми попадались мнѣ куски перелифша и сѣраго дикаго камня, испещреннаго слюдяными блестками, свѣтящимися въ нихъ на подобіе чистаго самороднаго серебра.

Противу сихъ песчаныхъ бугровъ находится крутый каменный мысъ, стоящій на восточной сторонѣ рѣчки Камышлы. За онымъ слѣдуетъ пространная долина, по среди коей протекаетъ небольшій прѣсный источникъ. Въ берегахъ его садится тонкими слоями соленый тузлукъ, превращившійся въ зернистую соль; и сіе достойно тѣмъ большаго примѣчанія, что по всей тамошней окружности на поверхности земной не видно ни малыхъ знаковъ соленыхъ водъ, отъ коихъ бы могла родиться самосадка, являющаяся въ берегахъ прѣснаго источника. Чтобы испытать сіе и узнать настоящую тому причину, разсудилъ я искать произхожденіе онаго отверстіемъ земныхъ слоевъ, лежащихъ внутри сего берега. Самый верьхній слой земли, составленный изъ просшаго илу, хотя и былъ нѣсколько солонъ; но сіе мнилъ я быть отъ покрывающаго его тузлука, а по тому копалъ еще далѣе. За верьхнимъ слоемъ оказалась желтоватая глина столькожъ солоноватая, сколько и верьхняя земля. Посреди и на поверхности оныя попадались кусочки зеленаго мягкаго камня, коихъ сверьхъ солености, пріемлемой ими отъ соленыхъ земель, имѣютъ въ себѣ нѣкоторую кислость; и сіе суть признаки квасцовой руды, которой,

думаю, надлежитъ быть во глубинѣ земной. Испытывать болѣе не доставало времени: ибо отстать отъ войскъ было опасно, не столько отъ Калмыкъ, бѣгущихъ въ переди насъ, сколько отъ самыхъ Киргисъ-Кайсаковъ, на постоянство которыхъ никакъ не можно положиться. Они будучи разсѣяны по всему пространству степи, не устрашатся хватать къ себѣ тѣхъ въ плѣнъ, кои не будутъ сильны защититься противу ихъ злодѣянія.

Затеръ при рѣчкѣ Камышлѣ, 85 верстъ разстоянѣемъ отъ границы.

Отъ сихъ мѣстъ, подвигаясь къ вершинамъ рѣчки Камышлы, находятся мѣста изполненныя каменистыми пригорками и долинами. Тамо препроводили мы остатки сего дня, довольствуясь безполезнымъ испытаніемъ сихъ дикихъ мѣстъ. Не видно было тамъ ни весеннихъ растеній, ниже малѣйшихъ кустовъ, удобныхъ для согрѣнія насъ отъ холодныхъ весеннихъ дней. Вмѣсто дровъ приучили мы себя употреблять изсохшіе шевяки, коихъ великое множество валяется по степи по причинѣ скотскихъ шабуновъ, во время осени Киргизцами пасомыхъ въ сихъ мѣстахъ. Они горятъ съ такимъ же сильнымъ пламенемъ и ясностію, какъ самыя сухія дрова; а по тому тѣ Киргизцы, кои кочуютъ въ безлѣсныхъ мѣстахъ, запасаясь оными не чувствуютъ дроваянаго недостатка среди самой жестокой зимы.

Къ востоку отъ сего мѣста идетъ путь къ рѣкѣ Иргизу, гдѣ Киргисъ-Кайсацкій Ханъ обѣщался ожидать прибытія нашихъ войскъ. На

пути

пути не было ни знатныхъ возвышенiй, ни озеръ, ни источниковъ; но въ полуденной сторонѣ оставались частiю пологiя, частiюжъ крутыя каменныя горы. Самая знатнѣйшая изъ нихъ находилась въ маломъ разстоянiи отъ утренняго нашего стану. Кряжъ оныя, разпространяющiйся вдоль по восточному берегу рѣчки Камышлы, представляетъ индѣ подобiе древностiю опровергнутаго зданiя, индѣжъ камни, отдѣлившись отъ горнаго хребта, являютъ пространные холмы и бугры. Тамо находятся между каменныхъ глыбъ куски тусклаго хрусталя, гдѣ не рѣдко попадаются куски нарочитой величины желтоватаго прозрачнаго топаса. Всѣ сiи каменья служатъ украшенiемъ Киргисъ-Кайсацкихъ могилъ.

Далѣе отъ сея горы начинаются мраморныя мѣста: ибо всѣ долины и возвышенiя, лежащiя отъ сего мѣста до вершинъ рѣчки Камышлы, наполнены бѣлымъ блестящимъ мраморомъ, каковаго едва можно ли найти и въ самой Сибири, въ странѣ столь богатой для всѣхъ родовъ минераловъ. Главнѣйшее преимущество его состоитъ не столько въ отмѣнной его бѣлизнѣ, сколько въ блескѣ, которой изпускаетъ онъ изъ себя при солнечномъ сiянiи, и который чрезвычайно рѣдокъ въ семъ родѣ камня (*). Можноъ его съ пользою употребить на дѣланiе статуй и

(*) Сей мраморъ ежели не превозходитъ, то вѣрно ни въ чемъ не уступаетъ бѣлому мрамору, находящемуся въ Италiи въ горахъ тоя земли.

другихъ великолѣпныхъ зданій; но не близкое сихъ мѣстъ разстояніе отъ границъ россійскихъ сдѣлаетъ нѣкоторое затрудненіе въ перевозкѣ: однакожъ, чтобы избѣгнуть перевозки сухимъ путемъ, то надлежитъ употребить въ пользу текущую тамъ рѣку Камышлу, коя соединившись съ рѣкою Орью, соединяется такожде и съ Яикомъ. Безлѣсныя мѣста, каковыя составляютъ сію страну, не непреодолимою препоною сего водянаго отправленія: ибо суда можно приуготовить около Орской крѣпости, и проводя ихъ въ верхъ по рѣкѣ Орѣ до вышеупомянутаго източника, и тамъ нагрузивъ мраморомъ отправлять обратно.

25 верстъ занимаютъ положеніемъ своимъ мраморныя мѣста; по томъ пресѣкаются при вершинахъ рѣчки Камышлы, текущихъ посреди крутой каменной долины. За оными начинаются мѣста нологія, и больше песчаныя, нежели влажныя. Водорышвины, разсѣлины и крутизны береговъ подали мнѣ случай къ примѣчанію внутреннихъ слоевъ сея земли, что здѣсь для любопытнаго читателя сообщаю. Верхній слой земли составляетъ мѣстами сѣрая, а по большой части песчаная земля. За нею черный хрящъ, а за симъ слѣдуетъ желтоватый мягкій камъ: за нимъ сѣрая земля съ знаками соленой самосадки, безъ сумнѣнія изшедшей изъ нѣдръ оныя земли и засохшей на ней отъ солнечнаго зноя. За оною землею лежитъ черный

хрящъ,

хрящѣ, смѣшанный съ желтоватою глиною. Сей послѣдній былъ преградою моего любопытства: ибо за нимъ начинается твердая земля, неимѣющая таковыхъ разсѣлинъ, въ которыхъ бы можно было примѣтить слои земли, не употребивъ къ тому особливыхъ трудовъ (*).

17 число перепроводили мы въ отдохновеніи; знатнаго ничего не произходило, ниже что примѣчено любопытства достойнаго. Лагерь близъ вершинъ рѣчки Камышлы, 110 верстъ разстоянѣемъ отъ границы.

18 дня отправились мы въ нашъ путь, лежащій между востока и полудни равнинами, наполненными солеными и горькими озерами. На поверхности земной видимо тамъ было великое множество малыхъ бугровъ, заключающихъ въ себѣ частію желтую мягкую охру, частіюжъ малиноваго цвѣта землю, въ которой чувствительна нѣкоторая кислость и пріятный запахъ, который, думаю, пріемлетъ она отъ дикихъ растеній, растущихъ въ округъ бугровъ. Такого свойства земля разпространяется до конца вы-

(*) Въ сихъ мѣстахъ находится отмѣнный родъ степныхъ мышей, Киргисцами Джилкисъ Сысканъ именуемыхъ. Возрастъ ихъ таковъ же, какъ и обыкновенной домовой мыши; и сіе одно принуждаетъ причислять ихъ къ роду мышей. Въ прочемъ шерстью своею подобны они больше бурундукамъ, находящимся въ Камскихъ лѣсахъ: ибо они имѣютъ на хребтѣ своемъ такія же черныя полоски, какъ и у означенныхъ звѣрей. Жилища ихъ въ земныхъ разсѣлинахъ и норахъ, откуда выходя не рѣдко служатъ пищею хищнымъ птицамъ. Сами они питаются степными растѣніями.

шеозначенной равнины; по томъ начинаются мѣста высокія, изобилующія прѣсными водами. Прошедъ 26 верстъ отъ утренняго нашего стана къ полудню, достигли мы до рѣчки Кисти Кишанъ, текущей съ востока въ рѣчку Иргисъ. На берегу сего источника разположася лагеремъ, пробыли мы до другаго дня.

Лагерь при рѣчкѣ Кисти Кишанъ. 136 верстъ разстоянїемъ отъ границы.

Отсюда путешествіе наше было въ верьхъ по рѣчкѣ Кисти-Кишанъ до соединенїя ея съ рѣкою Иргизомъ, гдѣ надѣялись мы соединиться съ Киргизъ-Кайсацкимъ Ханомъ, или по крайней мѣрѣ напасть на первобѣгущихъ мятежниковъ: но чтобы прежде прибытїя нашего къ сей рѣкѣ развѣдать о состоянїи тамошнихъ мѣстъ, о движенїяхъ непрїятельскихъ и о пришествїи къ намъ на помощь Киргизъ-Кайсацкаго народа; то главный предводитель нашихъ войскъ отправилъ 10 человѣкъ Сакмарскихъ козаковъ, придавъ къ нимъ толикоежъ число бывшихъ съ нами Башкирцовъ, коимъ велѣно сдѣлать о всемъ надлежащїя примѣчанїя. Между тѣмъ продолжая путь нашъ, прибыли мы къ мѣсту назначеннаго стана, находившемуся въ 23 верстахъ отъ лагеря, бывшаго при источникѣ Кисти Кишанъ. При вступленїи нашемъ въ сїи мѣста весна показалась уже по всѣмъ полямъ: пригорки, холмы и долины, украсившись весенними цвѣтами, являли глазамъ, наскучившимся взирать на изсохшїя осеннїя былїя, наипрїятнѣйшее зрѣлище.

Лагерь при рѣчкѣ Сидарь Кишанъ, 159 верстъ разстоянїемъ отъ границы.

КЪ

Къ вечеру возвратились козаки, посланные для развѣдыванія по рѣкѣ Иргизу, принесши вѣсть, что они доѣхавъ до береговъ сея рѣки не нашли тамъ ни Киргизцомъ, ниже Калмыцкаго слѣда; и что они для лучшаго освѣдомленія ѣздили не малое разстояніе въ низъ по рѣкѣ Иргизу: но и тамъ не обрѣли того, въ чемъ состояло намѣреніе сей посылки. Но какъ главнѣйшая нужда наша состояла въ томъ, чтобы имѣть съ собою Киргизцовъ, не столько ради умноженія нашихъ войскъ, сколько для показанія ближайшаго пути къ тѣмъ мѣстамъ, куда Калмыки удалялись: то сіе принудило главнаго начальника того же дня отправить другую партію, состоящую въ 50 человѣкахъ казаковъ, подъ начальствомъ казачьяго сотника Мельникова. Онъ долженъ былъ исполнить намѣреніе первой посылки, какъ то: найти Киргисъ-Кайсацкаго Хана и увѣдомить его о приближеніи нашихъ войскъ; по томъ изпросивъ у него знающаго вожака, возвратиться въ нашъ станъ. Между тѣмъ подтверждено было ему сдѣлать примѣчанія, въ коихъ мѣстахъ пробрались Калмыки чрезъ рѣку Иргизъ, и употребить всевозможныя средства, при случаѣ небольшой партіи мятежниковъ достать изъ нихъ нѣсколькихъ въ плѣнъ.

На утрее пустившись въ путь, прибыли мы къ рѣкѣ Иргизу, находившейся въ 17 верстахъ отъ утренняго нашего стана. Сія рѣка достойна примѣчанія въ разсужденіи теченія своего:

ибо

ибо она по большой части течетъ такъ же, озерами, какъ и рѣка Камышла, коя индѣ скрываясь въ землю, имѣетъ тамо сокровенное теченіе, индѣжъ выходя на поверьхность земли, составляетъ источники, подобные озерамъ. Такого свойства почти всѣ рѣки, находящіяся въ сей части степи. По берегамъ сея рѣки находится множество соленыхъ водъ и солончаковъ, на коихъ садится тонкими слоями самосадка. Въ прочемъ въ ней ничего отмѣннаго отъ другихъ рѣкъ не примѣчается.

Переѣхавъ на восточную сторону рѣки Иргиза, начинаются мѣста высокія и каменистыя, украшенныя множествомъ высокихъ холмовъ. Тамо видны Киргисъ-Кайсацкія кладбища, осыпанныя огромными кучами дикаго камня, мармора и различнаго агата, коего находятъ они множество въ холмахъ и въ разсѣлинахъ тамошнихъ горъ. Могилы одна отъ другой отличались тѣмъ, что нѣкоторыя изъ нихъ покрыты были поверьхъ каменья кошмами и коврами, сдѣланными изъ камыша; и сверьхъ сего на иныхъ были вошкнуты копейныя древки и калчаны со стрѣлами: что было знакомъ храбрости умершаго.

Лагерь при рѣкѣ Иргизѣ, 183 верстыми разстоянiемъ отъ границы.

Въ 7 верстахъ отъ переправы нашей чрезъ Иргизъ по берегу сея рѣки препроводили мы остатки сего дня. Расщенія, которыми украшались долины лежащія въ сихъ мѣстахъ, казались мнѣ отмѣнны отъ расщенiй, находящихся внутри нашихъ земель: и сіе принудило меня посвя-

посвятить сей день къ собиранію оныхъ, дабы симъ собраніемъ по возвращеніи моемъ узнать отъ людей искусныхъ въ ботаникѣ, что рѣдкаго и обыкновеннаго находится въ сей странѣ.

На другой день по прибытіи нашемъ въ лагерь, занятой въ 23 верстахъ отъ послѣдняго стана, возвратились отъ посланной вчерашняго дня партіи два Башкирца, привезя съ собою одного Киргисца владѣнія Айчуакъ Султана. Онъ сообщилъ намъ слѣдующее: что Султанъ его съ 1000 человѣкъ подвластныхъ ему Киргисцовъ остался отъ него въ двухъ стахъ ѣзды отъ сего мѣста; что онъ посланъ былъ отъ него для освѣдомленія о россійскихъ войскахъ, и что самъ Ханъ ихъ съ немалымъ числомъ орды своей въ толикомъ же разстояніи отъ Султанскаго стана, какъ и наши войска отъ онаго. О Калмыкахъ не вѣдалъ онъ ничего; но увѣрялъ, что Ханъ ихъ слѣдуетъ отъ нихъ въ ближайшемъ разстояніи; слѣдственно отъ него должны мы ожидать вѣрнѣйшихъ извѣстій о всѣхъ обстоятельствахъ, касающихся до сихъ измѣнниковъ. Далеко при рѣкѣ Иргизѣ, 206 верстъ разстояніемъ отъ границы.

Знатнѣйшія произшествія 22 дня суть нижеслѣдующія. Въ 27 верстахъ отъ утренняго нашего стана, бывшаго при рѣкѣ Иргизѣ, встрѣтился съ нами Киргизецъ посланный отъ Хана своего съ письмами къ главному предводителю нашихъ войскъ увѣдомленія, которыя сообщилъ онъ къ нему съ симъ посланнымъ, состояли въ томъ, что Калмыки пробравшись чрезъ рѣку

Иргизъ, идутъ съ крайнимъ поспѣшеніемъ и приближаются къ рѣкѣ Тургаю; что поиски его, употребляемые противу ихъ, не могутъ нанести большаго вреда, а того меньше удержать ихъ отъ побѣгу въ разсужденіи многочисленной толпы мятежниковъ: и такъ, чтобы медлѣніемъ не упустить Калмыкъ изъ здѣшнихъ предѣловъ, столь способныхъ для пораженія, или для удержанія ихъ отъ злаго намѣренія; то требуетъ онъ, чтобы предводитель войскъ сколь можно наискорѣе старался съ нимъ соединиться. А чтобы войска россійскія могли слѣдовать къ нему прямымъ путемъ; то въ предводители рекомендуетъ онъ посланнаго съ симъ письмомъ, какъ человѣка рожденнаго и до самой старости живша-

Лагерь при безъимянномъ озерѣ, 248 верстъ разстоянiемъ отъ границы.

го въ сихъ мѣстахъ (*). По сему Ханскому извѣстію удвоенъ нашъ походъ, и станъ нашъ былъ занятъ, отошедъ 42 версты отъ послѣдняго, при безъимянномъ озерѣ, лежащемъ въ пространной долинѣ по среди двухъ отлогихъ горъ.

Посланецъ Ханскій сообщилъ намъ словесно слѣдующія извѣстія.

1) Что Даудъбай, одинъ изъ знатнѣйшихъ ихъ Тархановъ (**), собравъ родъ свой и всѣхъ послу-

(*) Имя сего вожака Матень. Онъ сродникъ самому Хану, и почтенъ во всей ордѣ по своему разуму. Онъ увѣрялъ насъ, что естьли бы мы его могли имѣть вожакомъ прибывши къ рѣкѣ Камышлѣ; то онъ провелъ бы насъ такъ прямо, чтобы мы могли быть впереди у Калмыкъ.

(**) Тарханство у всѣхъ степныхъ народовъ есть нѣ-

слушныхъ ему людей, стоитъ по другую сторону рѣки Тургая, съ намѣренiемъ препятствовать побѣгу Калмыкъ по крайней своей возможности.

2) Что Абуль Маметъ, Ханъ большой орды, кочующей близь границъ Китайскаго государства, увѣдомясь отъ Аблай Салтана среднiя орды, что Калмыки бѣгутъ изъ подданства Россiйскаго съ намѣренiемъ опять внѣдриться въ Зюнгорiю и возобновить тамо остатки древняго своего владѣнiя, послалъ на встрѣчу имъ часть орды своей подъ предводительствомъ сына своего, дабы не допустить ихъ войти въ старинныя мѣста.

Не льзя было ни вовсе опровергнуть, ниже утвердить сихъ словесныхъ предсказанiй, вѣдая, что между Киргисцами и хвастовство почитается за преимущественное искусство. Мы увидимъ напослѣдокъ, сколь не справедливы были всѣ извѣстiя отъ нихъ къ намъ принесенныя.

Имѣя сего надежнаго путеводителя, на утрее повелъ онъ насъ между полудни и востока по пути ведущему къ рѣкѣ Тургаю. Дорога простиралась по большой части ровными мѣстами, по коимъ находились прiятные пригорки и долины, украшенные различными родами произведенiй прiятныя весны. Повсюду были видны тамъ признаки желѣзныхъ рудъ, и великое множество бѣ-

кая степень княжества. Въ народѣ ежели не превосходятъ, то вѣрно не уступаютъ они силѣ Ханской.

лаго мармора, покрывающаго мѣстами поверхность бныя земли (*).

Въ 10 верстахъ отъ утренняго нашего стана встрѣтились съ нами до 1000 человѣкъ Киргисцовъ, идущихъ къ намъ на помощь подъ предводительствомъ одного Тархана, именуемаго Кудай Бергень. Чувствительная радость, видѣть себя сообщниками россіянамъ, и желаніе приобрѣсти славу у другихъ степныхъ народовъ тѣмъ, что они имѣли случай ходить съ нами обще противу супостатовъ ихъ, изображало въ нихъ всѣ знаки чувствительныя радости и усердія. Казалось, что на сіе время прекратилась и та непримиримая вражда, каковую изъ самыхъ давныхъ лѣтъ Башкирцы и Киргисцы между собой имѣли, въ разсужденіи различныхъ злодѣяній, причиняемыхъ отъ однихъ другимъ. Башкирцы, будучи съ природы коварнѣе и мстительнѣе, на сей часъ превратили мщеніе свое въ благопріятство, и угощали Киргисцовъ въ своемъ стану по обычаю Махометанскому.

Соединенные съ нами Киргисцы слѣдовали вмѣстѣ до лагеря, заняшаго въ 12 верстахъ отъ утренняго нашего стана, при озерѣ именуемомъ Сасикулъ, что значитъ поганое или вонючее озеро

(*) По озерамъ лежащимъ въ сихъ мѣстахъ находится отмѣнный родъ красноногихъ куликовъ. Перьями они почти совсемъ черные; кромѣ того, что на грудѣ и на брюхѣ имѣютъ по небольшому числу бѣлыхъ перьевъ. Величиною они не превозходятъ обыкновеннаго степнаго кулика.

ро (*). По причинѣ, что далѣе отъ сего озера мѣста безводныя, признано за лучшее тутъ остаться, не смотря на малое разстояніе, кое прошли въ сей день наши войски, дабы тѣмъ сдѣлать хотя малое отдохновеніе конямъ утомленнымъ отъ безпрестаннаго путешествія, и на утрѣе быть готовымъ къ продолженію превосходнаго разстоянія. Лагерь при озерѣ Сасикулѣ, 260 верстъ разстояніемъ отъ границы.

Киргисцы, пришедшіе къ намъ на помощь, имѣли оружіе копья, сабли, стрѣлы и ружья, изъ коихъ палятъ они фитилями, сдѣланными изъ товолжаной коры. Сіе дѣлаютъ они такимъ образомъ: когда нужда велитъ имъ приготовиться къ стрѣльбѣ; тогда взявъ конецъ товолжанаго фитиля, натираютъ его порохомъ, и къ нему огонь присѣкаютъ изъ кремня, отъ коего въ одно мгновеніе загорится натертой порохомъ фитиль. Ружья ихъ не имѣютъ ни полки, ни курка; но вмѣсто онаго на стволѣ ружья сдѣлана небольшая скважина, къ коему прикладываютъ они зажженной фитиль, и отъ коего въ тужъ минуту бываетъ выстрѣлъ. Они стрѣляютъ весьма мѣтко, къ чему способствуютъ имъ рожки, придѣланные къ срединѣ ружья, каковые въ употребленіи и между россійскими козаками. Сей выстрѣлъ не можетъ быть дѣйствителенъ у сидящаго на лошадѣ; а по тому стрѣляютъ они О оружіи Киргисъ-Кайсаковъ.

(*) Названіе сего озера ни мало не сходствуетъ съ естествомъ его воды; ибо вкусъ оныя нарочито пріятенъ. Величина онаго окружностію версты четыре.

изъ сего оружія спѣшившись, поставя ружье свое на рожки, и тогда то, сказываютъ, бываютъ опасны ихъ выстрѣлы. Въ дождливое время столькожъ не способны ихъ ружья, какъ и у коннаго стрѣлка: ибо не только, что обмокшій фишиль не можно скоро зажечь; но и самый порохъ остается безъ дѣйствія по причинѣ мокроты, входящей въ ствольную скважину. Такимъ образомъ ополчаются Киргисцы противу непріятелей своихъ. Ружья по большой части покупаютъ они въ Ташкентѣ, гдѣ жители во всѣхъ художествахъ превозходятъ другихъ тамошнихъ народовъ: но порохъ нѣкоторые Киргисцы дѣлаютъ сами въ своихъ улусахъ. Сколько мнѣ вѣдомо, то составъ двухъ родовъ пороха имъ извѣстенъ, какъ то чернаго и бѣлаго: но искуство сіе храняшъ они какъ таинство не многимъ народамъ извѣстное: ни ласковости мои, ни угощенія, которыя оказывалъ я тѣмъ Киргисцамъ, отъ коихъ надѣялся я о томъ развѣдать, не могли привлечь ихъ удовольствовать мое любопытство. Отвѣтъ ихъ состоялъ въ томъ: что мы дѣлаемъ оной такъ, какъ и въ вашей сторонѣ, и нѣтъ въ искуствѣ нашемъ ничего отмѣннаго, а потребное ко оному достаемъ мы въ собственныхъ нашихъ земляхъ.

Каждый Киргизецъ, идущій въ походъ противу непріятелей своихъ, имѣетъ при себѣ три и четыре лошади. Самая наилучшая изъ нихъ оставляется на день настоящаго ополченія, а

до

до того времени не обременяютъ ее ничѣмъ; но другія везутъ поперемѣнно ихъ самихъ и заготовленные ими путевые припасы. Имѣючи въ походѣ толикое число лошадей, безъ всякой нужды могутъ они проходить въ день отъ 60 до 80 верстъ.

Военная одежда не только у знатныхъ ихъ людей, но и у большой части простаго народа отличается отъ обыкновенной одежды тѣмъ, что на спинѣ верхняго платья нашиваютъ они по два суконные или коженые мешечка. Въ одномъ изъ нихъ зашита нѣкая написанная молитва, защищающая ихъ отъ болѣзни и отъ оружія непріятельскаго; въ другомъ таковыяжъ молитвы, дѣлающія ихъ храбрыми и неустрашимыми въ день сраженія. Такъ заставляетъ ихъ думать народное суевѣріе: но въ самомъ дѣлѣ неустрашимость и искуство ихъ оказывается больше въ воровствѣ и въ грабительствѣ проходящихъ мимо ихъ земель малолюдныхъ каравановъ, нежели въ военныхъ дѣйствіяхъ.

О Киргисцахъ.

Не только мнимые ихъ начальники, но и самые ихъ владѣтели не имѣютъ почти никаковой воли наказать самаго злаго преступника. Чѣмъ больше кто изъ нихъ имѣетъ своего роду, тѣмъ больше его могущество въ народѣ, по тому, что онъ въ случаѣ нужды можетъ употребить силу семьи своей вмѣсто правосудія и обороны. Такимъ образомъ, естьли есть нужда склонить къ чему ни будь Киргисцовъ, то надлежитъ

лежитъ къ тому согласить не столько самаго Хана, сколько начальниковъ многолюдныхъ семей.

Киргисцы не имѣютъ ни правъ, ни суда къ разбиранїю народныхъ тяжбъ; но на смертоубїйство и воровство имѣютъ они странное установленїе, ихъ предками утвержденное. Сіи два злодѣянїя наказуются у нихъ такимъ образомъ.

Убїйца не жертвуетъ у нихъ головою своею за убїеннаго, но вмѣсто того за то платитъ онъ 100 лошадей, одного плѣнника, двухъ верблюдовъ, наилучшїй суконной кафтанъ, черную лисицу, ястреба или беркута (*), панцырь и другїе военные снаряды, ближайшему родственнику убїеннаго. Естьлижъ собственнаго достатка убїйцы не достаетъ на сію заплату, то изыскиваютъ недостатокъ съ его родни, которая не имѣетъ уже воли противиться сему народному установленїю: ибо каждый прїемлетъ участїе въ защищенїи сего необходимаго права. Сей уставъ Киргисцы называютъ Кунъ.

Изувѣчить человѣка почитается у нихъ за половину убїйства; а по тому половину долженъ платить изувѣченному противу совершеннаго убїйства. За нѣсколько лѣтъ предъ симъ самъ Нурали Ханъ, нынѣ ими управляющїй, принужденъ былъ, повинуяся установленному праву, платить за увѣчье одного Киргисца. Сїе случилось

(*) Беркутовъ Киргисцы учатъ весьма искусно ловить корсаковъ, лисицъ и волковъ. Сей родъ птицъ почти тожъ самое, что и орелъ.

чилось такимъ образомъ: одна Калмычка, плѣнница Киргисца, жившаго близъ Ханскаго стана, не могши сносить наглости и побой отъ своего хозяина, убѣжала отъ него и скрылася въ кибитку любимой Ханской жены. Разъяренный бѣгучи за нею въ слѣдъ вбѣжалъ въ тужъ самую кибитку, гдѣ плѣнница его искала себѣ спасенія, и гдѣ въ то самое время сидѣла Ханская жена. Киргисцы навсегда оказываютъ малое почтеніе Ханскимъ супругамъ, тѣмъ меньше еще въ часъ бѣшенства своего. Онъ зачалъ при ней бранить и бить свою плѣнницу, отъ чего сдѣлалось сияніе во всемъ Ханскомъ улусѣ. Служащіе при Ханѣ люди (Узбни именуемые) сбѣжавшись на сей крикъ, выпащили вонъ сего дерзновеннаго нахала; и между тѣмъ нечаянно изувѣчили его такъ, что онъ по осмотру собравшихся Киргисцовъ оказался неспособнымъ къ дѣторожденію. Тщетно Ханъ старался защитить себя уваженіемъ дерзновеннаго его поступка въ присутствіи своей жены. Народъ принудилъ его платить половину установленнаго за убійство по праву Куна.

Установленіе противу воровства называется у Киргисцовъ Айбана. Сила онаго состоитъ въ томъ: естьли воръ будетъ пойманъ съ лошадью или съ барабаномъ, и приведетъ его предъ старшину того улуса, то взыщутъ съ него за одну 27 лошадей, или 27 барановъ.

Не весьма часто случаются у нихъ подверженные сему суду. Природная ихъ склонность къ воровству рѣдко употребляется въ ихъ сообществѣ, можетъ быть удовлетворена въ сосѣднихъ съ ними земляхъ. Они ѣздятъ на воровство, и возвращаются съ ограбленною корыстію предъ глазами всего народа; и сіе злодѣяніе не только не дѣлаетъ между ими порока, но еще почитается за знаки совершенной храбрости и проворства. Самые знатнѣйшіе ихъ люди, набравъ себѣ сообщниковъ, ѣздятъ на разграбленіе сосѣднихъ земель. Каракалпаки, Аралцы и Ташкенцы суть всегдашняя жертва злодѣянію сего народа.

Киргисцы хотя и содержутъ вѣру Магометанскую; но не извѣстно имъ не только истинное Богослуженіе сего закона, но ниже самые малѣйшіе духовные обряды. Они не имѣютъ собственныхъ своихъ священниковъ; но вмѣсто того въ осеннее время посѣщаютъ ихъ Ходжи, Ахуны и Муллы, пріѣзжающіе изъ Ташкента, Туркистана и Хивы. Святое имя, кое носятъ на себѣ сіи искусные лицемѣры, привлекаетъ къ нимъ почтеніе народа сколь непросвященнаго, столькожъ и суевѣрнаго. Они обогащаютъ ихъ всякою скотиною; а тѣ обогащенные подлогомъ своея святости возвращаются въ предѣлы своего отечества.

Всѣ обряды, производимые у Киргисцовъ во время свадебъ и во время погребенія усопшихъ, суть остатки тѣхъ древнѣйшихъ обыкновеній, како-

каковые имѣли языческіе народы, обитавшіе въ предѣлахъ пространныя Азіи; и принявшіе на конецъ вѣру Махомешанскую. Я опишу оные здѣсь, дабы тѣмъ изобразить естественную простоту древнихъ вѣковъ.

При описаніи Киргискихъ могилъ видѣли мы уже, что съ усопшими погребаютъ они вмѣстѣ и ихъ оружіе, и что могилы свои осыпаютъ они каменьемъ, землею, а иногда поставляютъ надъ ними зданія изъ дерева, или изъ дикаго камня сооруженныя. Посреди оныя включается тѣло усопшаго, положенное на коврѣ. Тамъ родственники и пріятели его, окруживъ оное, изъявляютъ знаки своего сокрушенія и горести, и внемлютъ молитву читаемую ихъ Муллою, который вмѣстѣ съ симъ моленіемъ прославляетъ добродѣтели усопшаго, его богатство и его храбрость въ военныхъ дѣлахъ. Спустя нѣсколько дней послѣ погребенія, наслѣдникъ имѣнія усопшаго приуготовляетъ публичной пиръ, употребляя при томъ слѣдующіе обряды. Онъ долженъ жертвовать при семъ празднествѣ нѣкоторою частію своего имѣнія, какъ то однимъ или двумя плѣнниками (*), толикимъ же числомъ верблюдовъ, панцыремъ, десятью или двадцатью лошадями, нѣкоторымъ числомъ барановъ, и тому подобнымъ. Основаніе сего празднества есть

(*) Плѣнниковъ вообще всѣ Киргисцы называютъ Ясырями. Яицкіе Казаки именуютъ ихъ такимъ же именемъ.

що, чтобы сею частію поставленнаго имѣнія награждать тѣхъ людей, кои окажутъ при семъ многочисленномъ стеченіи народа отмѣнное искуство въ рыстаніи; по чему каждый пріуготовляетъ для себя наилучшую лошадь, не исключая изъ того и самаго наслѣдника. Но чтобы сіе было безмятежно, то къ сему избираютъ они двухъ знатныхъ посредственниковъ изъ старшинъ своихъ, дабы тѣмъ удобнѣе было засвидѣтельствовано проворство сихъ дикихъ рыцарей. Одинъ изъ нихъ остается на томъ мѣстѣ, откуда начнется рысталище; другій тамо, гдѣ назначено имъ съѣзжаться. Не извѣстно имъ, коликое число верстъ составитъ то разстояніе, которое скачутъ они въ запуски; но по словамъ ихъ надобно думать, что сіе сдѣлаетъ не менѣе 40 верстъ: ибо приуготовляющіеся къ сему рыстанію обще со своими посредственниками ѣдутъ съ начала весьма тихою ѣздою съ вечера до полудни другаго дня; а въ сей день, когда свалитъ солнечный жаръ, начинаютъ скакать возвратно до того мѣста, гдѣ ожидаютъ ихъ назначенныя имъ корысти, и гдѣ приготовленъ для нихъ обѣдъ и веселіе обыкновенное въ ихъ землѣ. Плѣнника такъ, какъ наилучшую вещь изъ поставленныхъ въ награжденіе симъ рыцарямъ, беретъ тотъ, который опередитъ всю толпу народа, торжествующаго на семъ празднествѣ; панцырь беретъ послѣдующій за нимъ; третій велблюда; четвертый кармазин-

мазинный кафтанъ и хорошую шапку; пятый лошадь со всемъ приборомъ; послѣдніе довольствуются лошадьми и баранами. Сверьхъ сего наслѣдникъ имѣнія долженъ выставить на смотръ всему народу наилучшія сокровища усопшаго. Любимая его лошадь въ наилучшемъ своемъ убранствѣ должна стоять покрыта чернымъ сукномъ; на другихъ лошадяхъ положены наилучшая его одежда, военные снаряды, богатые ковры и кибитки. Всѣ они по порядку привязываются къ протянутой веревкѣ: подлѣ нихъ стоятъ его жены надрывающіяся со слезъ, такожде и всѣ его плѣнники и плѣнницы. Сей обрядъ основанъ на томъ, чтобы показать народу, сколь много приобрѣлъ онъ имѣнія во время жизни своей, и чрезъ то оставить его въ добромъ мнѣніи у всѣхъ бывшихъ свидѣтелями приобрѣтенныхъ имъ корыстей. Надъ тою кибиткою, гдѣ было жилище усопшаго, выставляется черный значикъ въ знакъ сокрушенія оставшейся семьи.

Брачные обряды у Киргисцовъ показываютъ столько же невѣжества, сколько и другія ихъ обыкновенія. Извѣстно, что всѣ Азіатическіе народы получаютъ себѣ женъ цѣною калыма. Киргисцы платятъ оной смотря по своему достатку, и смотря на красоту и природу сватаемой дѣвки. Самая посредственная плата за невѣсту должна состоять въ одномъ плѣнникѣ, въ 30 или въ 40 лошадяхъ и въ нѣкоторыхъ военныхъ снарядахъ. Предъ днемъ брака отецъ

невѣстинъ въ нѣкоторомъ разстоянiи отъ своего жилища становитъ бѣлую кибитку, въ которой обыкновенно отправляются брачные обряды между женихомъ и невѣстою. Къ ней привязываютъ богатоубранную женихову лошадь, и тамъ же кладутъ наилучшую его одежду.

Естьли невѣста по день сочетанiя своего сохранила себя безпорочну, то брачное пиршество отправляется съ веселiемъ: естьлижъ случится тому противное, то бывшiе при оной церемонiи сваты заколютъ убранную женихову лошадь, и въ мѣлкiе куски изрѣжутъ его одежду, означая тѣмъ неблагополучiе сочетавшихся. Въ такомъ случаѣ отецъ невѣстинъ служитъ ругательству собравшихся гостей, и при томъ лишается взятаго за дочь свою калыма. Такiе примѣры у нихъ весьма рѣдко случаются, по тому, что дѣвокъ просватываютъ они по большой части малолѣтныхъ. Утромъ брачнаго дня невѣсту, сидящую на богатомъ коврѣ, носятъ четыре дѣвки прощаться со всѣми ея подругами. Сiе прощанiе есть знакомъ изключенiя ея изъ дѣвокъ: и съ сего то дня женихъ можетъ видѣться съ своимъ шестемъ, чего по сей день у нихъ не бываетъ.

При томъ невѣжествѣ, въ которомъ находятся Киргисъ-Кайсаки, надлежало бы ожидать въ нихъ по крайней мѣрѣ людей справедливыхъ и добродушныхъ; но напротивъ того нѣтъ ничего между ими столь рѣдкаго, какъ сихъ двухъ

добро-

добродѣтелей. Корыстолюбіе, лукавство, хищеніе и обманъ, естьли не всѣмъ вообще свойственны, то весьма мало остается между ими людей изъятыхъ изъ сего собранія пороковъ. Правда, что Киргисцы имѣютъ больше естественнаго разума, нежели другіе имъ подобные народы: но сіе кажется возродило между ими больше пороковъ, нежели въ другихъ непросвѣщенныхъ народахъ. Въ женщинахъ Киргисъ-Кайсацкихъ примѣчается гораздо больше естественной простоты и добродушія, нежели въ мужчинахъ. При многихъ случаяхъ спасаютъ они плѣнниковъ отъ жестокости пріуготовляемой для нихъ мужьями ихъ: и сіи знаки человѣколюбія умножаютъ къ нимъ усердіе невольниковъ. Нѣжность, къ которой имѣютъ они нарочитую склонность, не рѣдко раздѣляютъ съ ними ихъ плѣнники: но въ такомъ случаѣ жертвуютъ оба они жизнію своею, когда узнаютъ про то ревнивые ихъ мужья. Сколь лѣнивы къ работѣ вообще всѣ Киргисъ-Кайсаки, столь трудолюбивы женщины въ ихъ народѣ. Все, что принадлежитъ до присмотру за скотомъ, до правленія домашняго и до рукодѣлій обыкновенныхъ въ ихъ землѣ, оставляется всегда на попеченіе женъ: мужьяжъ напротивъ того препровождаютъ жизнь свою въ праздности и въ грабительствѣ сосѣднихъ земель.

Все, что касается до скотоводства и до прочихъ обрядовъ домостроительства Киргисъ-Кайсацкаго народа, изключаю я изъ сего описанія,

санія, какъ дѣло извѣстное уже чрезъ описанія г. Академика Палласа. (*) Остается мнѣ увѣдомить читателя, что могъ развѣдать я о древнемъ состояніи сего народа, слушая преданія оставленныя имъ отъ ихъ предковъ.

Киргисцы утверждаютъ, что въ самой древности составляли они народъ съ древними Крымцами, обитавшими по мнѣнію ихъ въ сей части Азіи, гдѣ они понынѣ обитаютъ. Причину названія и отдѣленія ихъ отъ Крымцовъ сказываютъ они нижеслѣдующую. Нѣкоторый Крымскій Ханъ, именуемый Кундугуръ, послѣ долговременнаго его правленія надъ симъ народомъ умеръ, оставя послѣ себя двухъ женъ и семь сыновъ, рожденныхъ отъ младшей жены. Съ старшею женою имѣлъ онъ такожде дѣтей: но не извѣстно имъ, коликое было ихъ число, а по тому по смерши сего Хана наслѣдники его, дѣлившись между собою, обидили въ раздѣлѣ младшихъ братей, которые огорчася тѣмъ, оставя жилища своихъ родителей, и не взявъ имъ принадлежащаго, ушли въ степь, и тамо переходя съ мѣста на мѣсто обитали. Между тѣмъ число ихъ умножилось тринцатью тремя человѣками, при-

(*) Между Киргисцами есть столь богатые скотомъ, что одна семья имѣетъ до 20000 лошадей и до толикаго жъ числа овецъ. Сіе многочисленное скотоводство мало требуетъ ихъ трудовъ и попеченія; ибо какъ лошади, такъ и овцы не только лѣтомъ ходя по степи питаются растеніями, но и зимою, хотя бы оныя и снѣгомъ были покрыты.

пришедшими къ нимъ такожде отъ различныхъ огорченій, причиненныхъ имъ въ прежнихъ ихъ селеніяхъ: и такъ артель ихъ умноженная въ разныя времена сими пришельцами стала въ 40 человѣкахъ. Помня братнія обиды, не рѣдко всѣ они нападали на табуны ихъ пасомые близъ тѣхъ мѣстъ, гдѣ они обишали: по сему прозвали ихъ тамошніе жители Киркъ-Кійсакъ, то есть, сорокъ холостыхъ. Не долго были они сходны съ симъ названіемъ; ибо они спустя нѣсколько времени накрали себѣ женъ изъ земель принадлежащихъ Кундугуровымъ потомкамъ, и не перемѣняя образъ житія своего зачали кочевать по степѣ обще и съ женами своими, умножая родъ свой время отъ времени болѣе, и сохраня при томъ имя Киркъ-Кійсаковъ, данное имъ по числу ихъ артели отъ сосѣдственныхъ народовъ. Въ прочемъ нынѣ они вообще называются Киргисъ-Кайсаками; и сіе новое нареканіе употребительнѣе между ихъ народомъ, нежели древнее.

Народъ Киргисъ-Кайсацкій нарочито силенъ и многолюденъ: но подъ именемъ Киргисъ-Кайсаковъ разумѣются три народа, управляемые каждый особливыми Ханами и Салтанами. Меньшая и Средняя Орда почитается въ числѣ подданныхъ россійской имперіи: напротивъ того обитающіе внутри Алтайскихъ горъ Киргисцы ни отъ кого не зависимы; и сія орда называется Большою. Народъ сея орды сильнѣе, богатѣе

и многолюднѣе прочихъ ордъ; живутъ спокойно, рѣдко выходя изъ предѣловъ своего владѣнія, питаяся скотоводствомъ и ловлею звѣрей. родъ ихъ между всѣми Киргисцами за самый древній и почтенный признавается. Владѣніе всѣхъ Киргисъ-Кайсацкихъ ордъ разпространяется на западъ отъ Алтайскихъ горъ до Каспійскаго моря, на полдень отъ рѣкъ Яика и Иртыша до рѣки Амуръ Дарьи. За оными, по словамъ Киргисцовъ, начинаются владѣнія Хивинцовъ, Ташкенцовъ и другихъ тамо обитающихъ народовъ.

Описавъ состояніе Киргисъ-Кайсацкаго народа, по елику было мнѣ извѣстно, время уже обратиться къ описанію путешествія нашего.

На утрее 24 дня слѣдовали мы обще и съ соединившимися съ нами Киргисъ-Кайсаками далѣе къ востоку, проходя такими мѣстами, на коихъ не видно было не только горъ высокихъ, но ниже самыхъ посредственныхъ возвышеній. 36 верстъ мѣста были совсемъ безводныя; но при концѣ сего разстоянія находилось озеро Карасай называемое, кое избрали мы мѣстомъ нашего отдохновенія.

Лагерь при озерѣ Карасай, 296 верстъ разстоянія отъ границы.

Между озерами Сасикулъ и Карасаемъ находится небольшой кустарникъ, Киргисцами Куріакъ именуемый. Онъ не имѣетъ никакого сходства съ растеніями свойственными нашимъ землямъ; а по тому требуетъ особливаго описанія.

Сколько мнѣ примѣтить случилось, то сей родъ кустарника не произрастаетъ на землѣ свой-

свойственной прочимъ растеніямъ; но желтоватая и съ пескомъ смѣшанная глина производитъ сіе растеніе. Корень его лежитъ весьма близко отъ поверхности земной, и видомъ своимъ имѣетъ великое сходство съ огородною морковью. Отъ него къ верху разпространяются тонкія отрасли, облегшія въ округъ его весьма густыми вѣтвіями, на коихъ листочки тонки и къ концу остры, на подобіе пихтовыхъ листьевъ. Самая превосходная вышина сего кустарника не бываетъ болѣе аршина, и толщина у корня въ округъ не болѣе двухъ вершковъ. Деревцо само собою нарочито твердо. Кора его подобна осиновой корѣ. Примѣтно, что въ тѣхъ мѣстахъ, гдѣ земля производитъ сіе растеніе, другихъ травъ или очень мало, или совсемъ не бываетъ.

Отъ озера Карасая въ 23 верстахъ посреди пространной долины, лежащей межъ двухъ пологихъ горъ, находится соленое озеро, на поверхности котораго садится мѣлкая самосадка. Отъ береговъ сего озера начинается зыблющій песокъ, продолжающійся на 40 саженъ въ длину; по томъ находится вязкой илъ, по коимъ плаваетъ соленой тузлукъ; мѣстами лежитъ тонкимъ слоемъ и самая самосадка. Отъ онаго далѣе начинается настоящій слой соли толщиною отъ одной до двухъ четвертей: подъ нимъ по всему пространству озера находится сѣрый и черный илъ. Тузлукъ сей нарочито солонъ, и соленостію своею кажется ни мало не уступаетъ

паетъ Индерской соли, находящейся около селенiй Яицкихъ козаковъ. Но здѣсь не можно достать оной такого же количества, какъ въ семъ послѣднемъ; ибо вся длина сего озера не болѣе трехъ верстъ, а въ ширину отъ 700 до 800 саженъ. Тамо находится на пескахъ великое множество различныхъ инсектовъ, кои лешая во время лѣта упадаютъ въ шузлукъ, плавающiй поверхъ песковъ, и тамо, покрыты будучи приставшими къ нимъ солеными частицами, остаются невредимы. Собравъ ихъ довольное количество, положилъ я ихъ на малое время въ чистую воду, гдѣ они очистились отъ покрывающей ихъ соли.

Лагерь при безымянномъ озерѣ, 323 версты разстоянiемъ отъ границы.

По другую сторону вышеописаннаго озера начинаются нарочитой вышины горы, изъ подъ подошвы коихъ шекутъ малые источники соленыхъ водъ, скрывающiеся въ пескахъ на берегу озера лежащихъ. За оными горами разстоянiемъ въ 4 верстахъ, при небольшомъ прѣсномъ озеркѣ войски разположились лагеремъ и пробыли до другаго дня.

О Киргизскихъ народахъ.

Хотя во всѣ дни нашего путешествiя по степи время было весьма холодное; но холодъ и буря, бывшая 23 числа, превозходила всѣ прочiе дни: ибо къ полудню упадалъ небольшой снѣгъ. Суевѣрные Киргисцы приписуютъ сей холодъ своимъ Яйдѣчамъ, кои суть чародѣи сего народа. Они говорятъ, что сiе отмѣнное дѣйствiе воздуха сдѣлано ими для того, дабы ко-

ими

ни не были утомлены весеннимъ жаромъ. Сему роду людей приписуютъ они такія странныя дѣйствія, какія только можетъ вымыслить народное суевѣріе. Громъ, дождь, буря, снѣгъ и чрезмѣрно знойные дни имѣютъ они силу дѣлать, когда только имъ вздумается; что, сказываютъ, будто бы они дѣлаютъ способомъ нѣкоего волшебнаго камня.

Отсюда подвигаясь далѣе къ востоку, находится другое соленое озеро, Киргисцами Карасай именуемое, лежащее въ 5 верстахъ отъ утренняго нашего стана, бывшаго при безъимянномъ озерѣ. Сіе такъ, какъ и первое, окружено со всѣхъ сторонъ холмами и пригорками, съ коихъ смотря на озеро, представляется вода какъ бы вѣчнымъ льдомъ отягощенная, по причинѣ твердой соли на подобіе льда поверхность онаго покрывающей. При началѣ береговъ его лежитъ мяхкой песокъ, по коимъ прошедъ не большое разстояніе начинается твердая и весьма прозрачная самосадка, по которой не только пѣшимъ людямъ, но и съ лошадьми безъ всякой опасности ходить возможно. Сія затвердѣлая самосадка состоитъ по большой части изъ малыхъ четвероугольныхъ катышковъ, сросшихся одинъ съ другимъ такъ крѣпко, какъ бы самая горная соль. Полуденный берегъ сего озера состоитъ весь изъ твердой и при солнечномъ сіяніи дѣлающей пріятной блескъ самосадки: но сіе удивительно, что къ сѣверовосточной сторонѣ

ронѣ находится одинъ только соленый шузлукъ, плавающій поверьхъ лежащаго тамо илу; однакожъ такъ глубоко, что во многихъ мѣстахъ болѣе трехъ аршинъ глубины его. Вѣроятно, что сія жидкая матерія въ жаркіе дни такожде превращается въ твердую самосадку, какъ то увѣряютъ живущіе около сего озера Киргисцы. Но тому причиною, что другая часть озера остается на всегда покрыта твердою солью, есть ничто иное какъ то, что она лежитъ ближе къ полудню, и получаетъ всегда большую силу солнечнаго жару, превращающаго жидкой шузлукъ въ твердую самосадку, нежели та часть, коя имѣетъ склоненіе свое къ сѣверной сторонѣ, и сверьхъ того отъ лучей солнечныхъ защищаема холмами и горами. Самая превозходная толщина затвердѣлой самосадки не болѣе трехъ четвершей; а за оною далѣе во глубину находится жидкій шузлукъ и зеленый илъ. Можетъ быть уменьшеніе твердаго соленаго слоя происходитъ отъ весенняго разлитія водъ и отъ дождей, въ сіе время здѣсь весьма часто случающихся, кои лѣясь въ озеро съ высоты окружающихъ его горъ, превращаютъ затвердѣлую соль въ жидкой шузлукъ, коего плаваетъ великое множество поверьхъ песку и илу. Сіе озеро разпространяется отъ востока къ западу, длиною близъ четырехъ верстъ, а всею окружностію отъ 8 до 10 верстъ. По среди оныя находятся удивительные слитки соли, облившіеся иные въ

кругъ расшенія, представляя вѣтьви его не только въ наисовершеннѣйшемъ видѣ, но еще какъ бы нѣкіими плодами обремененныя; другія въ округъ мѣлкаго камня и камыша. Что касается до вкусу, до виду и до бѣлизны сея соли; то она, естьли не превозходитъ, вѣрно не уступаетъ славнѣйшей Илецкой соли: но жалко, что сіе столь полезное произведеніе натуры находится въ мѣстахъ отдаленныхъ и необитаемыхъ. Въ прочемъ, естьлибъ источники здѣшнихъ рѣкъ изобиловали хѣсомъ такъ, какъ рѣки текущія въ Соликамскихъ предѣлахъ; и естьлибъ понадобилась сія соль для довольствія народа, живущаго по Оренбургской линіи: то можно бы рѣку Камышлу обратить такожде въ пользу сего отправленія водянымъ путемъ; какъ то уже описано выше сего.

Естьли есть что примѣчанія достойнаго въ семъ озерѣ, то одинъ соленый источникъ, текущій отъ восточнаго конца озера и теченіемъ своимъ стремящійся на высоту увала, куда прошедъ болѣе полуверсты скрывается по томъ въ находящіяся тамъ водороины. Я не вѣдаю и не могъ сыскать причины, отъ чегобъ вода могла стремиться теченіемъ своимъ на высоту: но что сіе истинно, тому я самъ свидѣтель.

Отъ сего озера проѣхавъ нѣкоторыя возвышенія, каменными холмами украшенныя, находятся колодези, вырытые безъ сумнѣнія бѣжавшими чрезъ мѣста Калмыками по причинѣ худыхъ

дыхъ озерныхъ водъ, въ коихъ почти во всѣхъ чувствительна или горькость или соленость, противная къ употребленію въ питіе. Прорытыя мѣста подали мнѣ случай разсмотрѣть слои тамошней земли. Верьхній слой есть сѣрый песокъ, лежащій толщиною отъ двухъ до трехъ четвертей: за нимъ слѣдуетъ мягкой черноземъ, который безъ сумнѣнія составлялъ нѣкогда поверхность сея земли; но по времени покрылся пескомъ нанесеннымъ вѣтрами съ песчаныхъ горъ, озеръ и рѣкъ. За черноземомъ слѣдуетъ паки песокъ съ прожилками желтой земли; за нимъ зеленоватая глина; по томъ является уже вода выходящая изъ нѣдръ земныхъ. И такъ вся глубина отъ верху земли до подземныхъ источниковъ не болѣе двухъ саженъ; а въ другихъ мѣстахъ и гораздо выше сего оказывается прѣсная вода.

Лагерь при безъимянномъ озерѣ, 354 версты разстоянїемъ отъ границы.

Проѣхавъ небольшое разстоянїе отъ вышеописанныхъ колодцовъ, разположилися лагеремъ при безъимянномъ озерѣ, лежащемъ въ 31 верстѣ отъ утренняго нашего стана.

Въ сихъ мѣстахъ находится нѣкоторый родъ пшичекъ, Киргисцами Тилегусъ имянуемыхъ. Ростомъ и прочими частьми тѣла весьма походятъ они на куропашокъ; но различаются отъ оныхъ разноцвѣтными перьями своими, и тѣмъ еще, что они имѣютъ ноги сходствующїя больше съ звѣриными лапами, нежели съ пшичьими ногами. Такого роду пшичку козаки наши поймавъ живую

въ

вѢ гнѣздѣ и принесли ко мнѣ. Два дни возилѢ я ее сѢ собою; но не находя сродной ей пищи, принужденѢ былѢ на конецѢ сдѣлать изѢ нее чучело, которымѢ я такѢ же мало пользовался, по причинѣ, что оно, сдѣлано будучи вѢ степи во время сырой погоды, не могло довольно высохнуть; а по тому при наступленіи жаркихѢ дней и со всемѢ испортилось. Мясу сей птички Киргисцы приписуютѢ силу изцѣленія бѣснующихѢ людей. Они изсуша его и истолкши вѢ мѣлкой порошокѢ, даютѢ пить сѢ водою болящимѢ таковымѢ недугомѢ.

Отсюда начинаются пески, именуемые Джидель МамутѢ, лежащіе между полуднемѢ и востокомѢ. Путь отѢ сего мѣста былѢ чрезмѣрно трудный: ибо должно было непрестанно возходить сѢ одной песчаной горы на другую еще вышшую. Не видно было тамѢ ничего примѣчанія достойнаго, кромѣ трехѢ горькихѢ и соленыхѢ озеръ, находившихся на самомѢ пути нашемѢ. На нихѢ такѢ, какѢ и на вышеописанныхѢ озерахѢ, садится тонкимѢ слоемѢ горькая и соленая самосадка. Такого состоянія вся сія земля, и такого то свойства большая часть здѣшнихѢ водѢ. ЧрезѢ 30 верстѢ отѢ утренняго нашего стана прибыли мы кѢ небольшему прѣсному озеру, вѢ коемѢ утомили мы жажду свою и пробыли до другаго дня, имѣя самую нужную пищу для утомленныхѢ нащихѢ коней.

Лагерь на пескахѢ Джидель МамутѢ, 384 версты разстояніемѢ отѢ границы.

На другой день путешествіе наше было таковыми же песчаными мѣстами, какъ и прошедшаго дня; и тягость пути тѣмъ больше умножалась, чѣмъ далѣе входили мы въ средину сихъ песковъ. Тамо росшетъ великое множество степнаго ревеню: и сіе почти единое растеніе произращаетъ сія безплодная земля. При берегахъ находящихся тамъ соленыхъ озеръ находится довольное число мѣлкаго тальнику, коего со всемъ не видно было намъ, прошедъ близъ 400 верстъ отъ границы; а больше еще онаго увидѣли приближась къ нѣкоему соленому источнику, текущему съ востока въ рѣку Тургай, при соединеніи съ которою имѣетъ онъ уже прѣсную воду: такъ сказываютъ о томъ Киргисцы кочующіе въ сихъ мѣстахъ. Переѣхавъ на другую сторону сего источника и по немъ подвинувшись въ верьхъ небольшое разстояніе, разположились мы лагеремъ при маломъ прѣсномъ озеркѣ, лежащемъ въ 29 верстахъ отъ прежняго нашего стана.

Лагерь при пескахъ Джидель Мамутъ, 413 верстъ отъ границы.

Къ вечеру сего дня прибылъ къ главному начальнику сего корпуса толмачь, посланный отъ подполковника и легкихъ войскъ атамана Могутова съ извѣстіемъ, что онъ со всѣми подъ предводительствомъ его находящимися людьми приближается къ рѣкѣ Иргизу, и что онъ въ скоромъ времени надѣется соединиться съ войсками въ переди его идущими. Сія вѣсть была всѣмъ пріятна въ разсужденіи малолюдства нашего.

Далѣе

Далѣе отъ сего мѣста по пути ведущему къ рѣчкѣ Улкіаку находятся мѣста безводныя, песчаныя и неимѣющія обильныхъ конскихъ кормовъ; а по тому нужно было сдѣлать нѣкоторое отдыхновеніе конямъ, дабы наутрѣе съ меньшимъ отягощеніемъ оныхъ пройти разстояніе безплодныхъ мѣстъ безъ раздыху. И такъ сей день прошли мы не болѣе 7 верстъ отъ утренняго нашего стана: по тому разположились лагеремъ при пространномъ прѣсномъ озерѣ, гдѣ въ разсужденіи облегшихъ въ округѣ его луговъ конскіе кормы были привольнѣе прежнихъ мѣстъ. Остатки сего дня употреблены были для отправленія нарочныхъ людей съ письмами къ Киргисъ Кайсацкому Хану, равно какъ и къ г. Оренбургскому губернатору съ требованіемъ скорой высылки провіанта, дабы предупредить недостатокъ, могущій въ противномъ случаѣ нанести дурныя слѣдствія всему войску. Лагерь при озерѣ, 420 верстъ разстоянія отъ границы.

Наутрѣе путешествіе наше было къ востоку мѣстами не заключающими въ себѣ ничего болѣе, какъ только соляныя озера, всеобщее изобиліе сихъ безплодныхъ мѣстъ, Киргискія кладбища, песчаные пригорки и удолы. 30 верстъ отъѣхали мы въ сей день, по тому разположились лагеремъ при мѣстѣ безводномъ, но обильномъ конскими кормами. Лагерь, 450 верстъ отъ границы. Маія 1 дня.

Отсюда предпріяли мы путь къ рѣчкѣ Улкіаку. Въ 20 верстахъ отъ утренняго нашего стана находилось славное Киргисъ-Кайсацкое

кладбище, въ которомъ погребенъ знатнѣйшій ихъ Абулъ Хаиръ Ханъ, отецъ нынѣ управляющаго ими Хана. На семъ мѣстѣ убитъ онъ былъ подлогомъ нѣкоего Салтана средней Киргисъ-Кайсацкой орды, который, ненавидствуя его могуществу въ народѣ, подкупилъ живущихъ близъ себя Киргисцовъ на погубленіе его; что и удалося имъ исполнить нечаяннымъ нападеніемъ на него. Ханская могила сдѣлана изъ нежженаго кирпича, обмазаннаго бѣлою глиною, на подобіе четвероугольной палаты. На западной части сего зданія находится нарочитаго пространства отверстіе, служащее вмѣсто ворота построеннаго домовища. Вошедъ въ оное найдешь тамъ основаніе гроба, сдѣланнаго изъ глины: за онымъ слѣдуетъ яма, въ которую заключено тѣло усопшаго въ одеждѣ обыкновенной и съ нѣкоторыми военными снарядами, какъ то съ саблею, копьемъ и со стрѣлами.

Киргисцы признаютъ сего умершаго Хана за святаго, производя сіе изъ слѣдующаго заключенія. Отъ того мѣста, гдѣ лежитъ ногами усопшій, выросло нарочитой величины ветловое дерево, покрывающее вѣтвьями своими восточную часть надъ нимъ поставленнаго зданія. Не надобно было имѣть большаго свидѣтельства къ заключенію о сей святости, какъ сего по случаю тамо выросшаго дерева. Всѣ Киргисцы чтутъ съ благоговѣніемъ его могилу, и приписуютъ ему явленіе различныхъ чудесъ. Въ день всеобщаго поминовенія толпами сбираются туда Киргисцы,

тисцы, и принесши ему моленіе и жертву отдираютъ по небольшому лоскутку отъ своей одежды, и вѣшаютъ оные на вѣшьви выросшаго тамо дерева; гдѣ такожде кладутъ клочки волосовъ своихъ въ знакъ народнаго соболѣзнованія о немъ. Противу домовища Ханскаго сдѣлана чещвероугольная каменная ограда, длиною и шириною по 12 аршинъ. Сіе есть то самое мѣсто, гдѣ бываетъ жертвоприношеніе въ день поминокъ. Съ полуденной стороны сдѣланы тамъ пространныя ворота, въ которыя обыкновенно вводятъ жертвенной скотъ, и тамо его убиваютъ.

Въ округѣ Ханскаго кладбища находится еще множество другихъ, которыя искуствомъ строенія не только не уступаютъ, но еще и превозходятъ первое. Иныя изъ нихъ сдѣланы на подобіе четвероугольныхъ же палатъ, другія круглыя на подобіе башни; прочіяжъ могилы осыпаны землею, коя покрыта съ верьху коврами, сдѣланными изъ камыша, и обвитыми синими и красными бумажными нитками. На нихъ положено небольшое число пороху и свинцовыя пули, кои Киргисцы обыкновенно кладутъ на могилы своихъ рыцарей. За два дни до пріѣзда нашего къ сему кладбищу Киргисъ-Кайсацкій Нурали Ханъ со всѣми бывшими при немъ людьми отправлялъ тамъ поминки отца своего. Въ жертву была убита тучная лошадь.

Отъ сихъ кладбищъ къ полуночи день ѣзды находится чрезъ большой боръ, Киргисца-

ми Ара-Карагай называемой. Въ длину онъ по словамъ ихъ разпространяется верстъ на 80, въ ширину отъ 10 до 20 верстъ. Въ немъ великое множество медвѣдей и лисицъ. Въ окружностяхъ сего лѣса самыя наилучшія кочевья Киргисцовъ меньшой орды.

Лагерь при рѣчкѣ Улкїяку, 477 верстъ разстоянїемъ отъ границы

Въ двухъ верстахъ отъ Ханскаго кладбища протекаетъ рѣчка Улкїакъ, чрезъ которую переправились мы способомъ построеннаго моста (*). Оттуда прошедъ небольшое разстоянїе, расположились лагеремъ при источникѣ меньшаго Улкїаку, находившемся въ 27 верстахъ отъ упрежняго нашего стана.

Приближась къ сему мѣсту прибылъ къ главному предводителю отъ Киргисъ-Кайсацкаго Нурали Хана переводчикъ Машѣй Араповъ, бывшій у него съ нѣкоторыми дѣлами отъ г. Оренбургскаго губернатора Рейнсдорпа. Чрезъ него изъяснялъ онъ неудовольствіе свое въ разсужденїи нескораго продолженїя нашего похода, и требовалъ всевозможнѣйшаго поспѣшенїя: въ противномъ случаѣ не хотѣлъ онъ ждать болѣе трехъ дней нашихъ войскъ; но пойдетъ далѣе въ степь за Калмыками одинъ со своею ордою, и сдѣлавъ послѣдній опытъ своего щастїя возвратится во свояси. Хотя огорченїя, которыя онъ

(*) Рѣчка Улкїакъ течетъ съ полудня въ рѣку Иргисъ. По ней мѣлей очень мало; и то самое принудило къ построенїю моста. Шириною она отъ 4 до 8 саженъ; берега имѣетъ крутые.

онъ отъ сего чувствовалъ, показывали совершенное его невѣденіе о тѣхъ обстоятельствахъ, кои удерживали насъ быть подобно скорымъ въ походахъ, какъ его ни чемъ необремененная орда: однакожъ, чтобы удобнѣе склонить его ко ожиданію, и представить ему невозможности исполнить его желаніе безъ ущербу казенныхъ лошадей; то главный предводитель призналъ за нужное, отправить къ нему одного изъ штабъ-офицеровъ; къ чему назначенъ былъ г. подполковникъ Рычковъ, неоднократно бывшій въ его улусахъ, и знаемый не только имъ самимъ, но и прочими орды сея начальниками. Пользуясь симъ случаемъ, сколь удобнымъ для примѣчанія обрядовъ Киргисъ-Кайсацкаго народа, на разсвѣтѣ другаго дня отправился и я обще съ вышеупомянутымъ подполковникомъ. Въ 27. верстахъ отъ песковъ Джидель Мамутъ начинаются другіе пески, именуемые Чеколакъ Кумъ, лежащіе отъ востока къ западу въ ширину болѣе 80 верстъ; и сіе разстояніе надлежало ѣхать мѣстами неимѣющими ни озеръ, ни источниковъ, а довольствоваться водою въ прорытыхъ Киргисцами колодцахъ, въ которыхъ вкусъ воды такъ же не весьма пріятенъ по причинѣ природной ихъ солености. На пескахъ находятся нѣкоторыя растенія, кои удобны больше для любопытства ученымъ, нежели для награжденія недостатка нашего въ конскихъ кормахъ. Въ одной долинѣ, кою нашли мы нѣсколько избыточнѣе

травою

Лагерь при пескахъ Чеколакъ Кумъ, 537 верстъ разстоянiемъ отъ границы.

правою въ сравненiи съ другими мѣстами, препроводили мы ночь, коя застигла насъ въ сихъ мѣстахъ, отъѣхавъ въ сей день болѣе 60 верстъ.

Пріѣхавъ на мѣсто нашего отдыхновенiя, усмотрѣли мы вдали курившiйся дымъ, который, по увѣренiю Киргисцовъ, изходилъ изъ урочища именуемаго Сары Капа, то есть, желтые пески, находившагося впереди насъ по другую сторону источника Тургая. Сей зажженный огонь былъ знакомъ мѣста Ханскаго стана, и служилъ маякомъ приближающимся къ нему россiйскимъ войскамъ.

Маiя 3 дня.

На другой день путешествiе наше было вышеупомянутыми песками къ востоку по пути ведущему къ рѣкѣ Тургаю. На сихъ пескахъ находятся примѣчанiя достойные кусточки, Киргисцами Ту Ясынъ-гирь называемые. Концы вѣтвiй сего растенiя такъ тонки и остры, какъ иголки, между коими выростаютъ малые зеленые листочки. Оно имѣетъ тонкую и почти непримѣтную бѣлую кору, весьма сходную съ тѣмъ именемъ, которымъ называютъ ее Киргисцы: ибо Ясынъ Гирь значитъ велблюжью жилу. Польза, происходящая отъ сего растенiя есть та, что Киргисцы кормя онымъ своихъ вѣлблюдовъ и лошадей считаютъ, что они опiй того бываютъ тучнѣе и крѣпче, нежели отъ обыкновенной пищи. Въ прочемъ самая лучшая вышина Ясынъ-гиревыхъ кусточковъ не болѣе 5 четвертей, а толщина въ самой тонкой тростникъ.

Пески

Пески Чеколакъ Кумъ занимаютъ положеніемъ своимъ верстъ 80; за ними далѣе къ востоку начинаются камыши, Сары Капа имяуемыя, разпространяющіеся отъ полунощи къ полудню до озера Аксакалъ Барбы именуемаго. Въ ширину они не болѣе 12 верстъ; но въ длину, по словамъ Киргисцовъ, болѣе 200 верстъ. Посреди сихъ камышей находятся различныя озера, извѣстныя между Киргисцами подъ именемъ Бишь Капа. На нихъ великое множество морскихъ птицъ, какъ то черныхъ шурхановъ, различныхъ родовъ гусей, утокъ и куликовъ, такожде лебедей, цаплей, и тому подобныхъ птицъ. Самые камыши служатъ жилищемъ дикимъ свиньямъ, коихъ тамъ необъятное множество навсегда бываетъ.

Путь чрезъ сіи камыши былъ весьма трудный въ разсужденіи топкихъ и болотистыхъ мѣстъ: но перебравшись черезъ оные начинаются мѣста сухія и высокія, къ коимъ приближась усмотрѣли мы Ханской станъ и обще всѣхъ бывшихъ тамо Киргисцовъ. Подъѣзжая къ его кибиткѣ нашли мы его сидящаго посреди собравшихся на встрѣченіе намъ старшинъ сего народа, кои увѣдомили насъ, чтобъ мы не доѣзжая до него нѣсколькихъ саженъ, слѣзли съ лошадей и шли бы пѣшіе до Ханскаго мѣста. Мы сіе исполнили и вошли въ толпу окружающихъ его людей, которые всѣ встали съ мѣстъ своихъ при входѣ нашемъ. Ханъ сидѣлъ на посланномъ коврѣ съ двумя своими сыновьями Ишимомъ и

Пряли Салтанами. Первый изъ нихъ по праву старшинства сидѣлъ по правую сторону отца своего; другій, не смотря на то, что носитъ имя Трухменскаго Хана, имѣлъ мѣсто на лѣвой сторонѣ (*). Ханъ увидя насъ изъяснилъ намъ всѣ знаки своего удовольствія и радости, получа вѣсть о приближеніи Россійскихъ войскъ, коихъ онъ давно уже съ нетерпѣливостію ожидалъ. Всѣ рѣчи его показывали усердіе и ревность ко исполненію воли Ея Императорскаго Величества и разсужденіе его о побѣгѣ Калмыкъ достойно всеобщаго примѣчанія, которое состояло въ нижеслѣдующемъ: Что онъ со дня вступленія его въ подданство Россійское завсегда соболѣзновалъ, не имѣвъ случая къ доказательству истиннаго своего усердія и вѣрности ко Всемилостивѣйшей Государынѣ; но побѣгъ Волжскихъ Калмыковъ даетъ ему сей желанный случай, который по мѣрѣ силъ своихъ почтится онъ употребить для изъявленія своей ревности. Онъ примолвилъ къ тому еще, что со временъ его

(*) Въ разсужденіи многолюдной фамиліи Киргисъ Кайсацкихъ Хановъ, Хивинцы, Трухменцы, Ташкинцы и Аральцы обыкновенно призываютъ къ себѣ на владѣніе дѣтей Ханскихъ, кои согласясь должны жить въ главныхъ мѣстахъ тѣхъ народовъ, чиня разправы надъ ними по нѣкоторымъ стариннымъ узаконеніямъ. Вышеупомянутые народы имѣли Хановъ своей собственной природы; но нынѣ они истребили родъ ихъ въ разные возмутительные случаи; и по тому то принуждены призывать на владѣніе Хановъ изъ другихъ народовъ.

его вступленія подъ покровительство россійской державы россіяне имѣли двѣ войны внѣ предѣловъ своего государства; первую съ Прусаками, вторую нынѣ съ Турками: однакожъ онъ не имѣлъ щастія быть употребленнымъ ни въ ту, ни въ другую; въ чемъ состояло всегдашнее желаніе его и обще всего подвластнаго ему народа, готоваго на всякое время ополчиться противу непріятелей россіи. Окончавъ сію рѣчь г. подполковникъ изъяснилъ ему всѣ препятствія, бывшія причиною тому, что не могли соединиться съ нимъ прежде сего времени; и на конецъ склонилъ его къ тому, что положилъ онъ намѣреніе дожидаться на семъ мѣстѣ прибытія нашихъ войскъ, съ такимъ при томъ условіемъ, чтобъ соединяся съ нимъ оставить весь тяжелой обозъ и на легкѣ итти въ слѣдъ за бѣгущими мятежниками. А чтобы оставленному обозу быть въ безопасности отъ здѣшнихъ степныхъ народовъ; то оставитъ онъ отъ всѣхъ знатныхъ Киргискихъ родовъ по одному человѣку, кои должны быть при немъ неотлучно и отвращать отъ него наималѣйшую опасность. На все-сіе склонился онъ публично предъ всѣмъ своимъ народомъ. Наконецъ прекратилъ онъ слова свои тѣмъ: что естьли мы упустимъ время итти съ крайнимъ поспѣшеніемъ, то Калмыки, прошедшіе уже 13 дней чрезъ сіи мѣста, дошедъ до Алтайскихъ горъ будутъ непреодолимы какъ въ разсужденіи положенія тамошнихъ

ихъ мѣстъ, такъ и по тому, что они, пока мы приближимся къ симъ горамъ, вступятъ въ Зюнгорскіе предѣлы, и тамо водворившись могутъ съ нами вести войну со всѣми выгодами, которыхъ они теперь не имѣютъ, утомленны будучи зимнимъ путешествіемъ и не имѣя у себя надежнаго пристанища. Такое разумное разсужденіе Хана можноъ было употребить съ пользою ранѣе сего: но теперь малѣйшая надежда оставалась къ преслѣдованію Калмыкъ толь поспѣшно и далеко въ переди насъ бѣгущихъ. Чтобы сохранить порядокъ журнала и изображеніе произшествій каждаго дня; то въ свое время покажемъ мы, сколь тщетны были всѣ наши предпріятія въ разсужденіи сего дѣла.

Пробывши болѣе двухъ часовъ у Хана, возвратились въ нашъ станъ, въ маломъ разстояніи отъ него разположенной. Между тѣмъ остатки сего дня препроводили мы въ разговорахъ съ однимъ Калмыкомъ, присланнымъ отъ Абуши Хана Калмыцкаго къ Киргисъ-Кайсацкому Хану съ письмами. Сія переписка заключалась только въ томъ, чтобы съ обоихъ сторонъ размѣняшься плѣнными, и чтобы Киргисъ-Кайсацкій народъ жилъ въ согласіи съ Калмыками, дабы чрезъ то возстановить спокойствіе обоихъ народовъ. Съ симъ письмомъ были присланы три Калмыка, изъ коихъ два отпущены обратно съ отвѣтомъ отъ Киргискаго Хана, въ коемъ укорялъ онъ Хана Калмыцкаго въ измѣнѣ и въ неблаго-

благодарности противу Россіянъ, и увѣщавалъ его при томъ, оставя беззаконное свое предпріятіе возвратиться въ Россію, обнадеживая его испросить прощеніе и покровительство у Всемилостивѣйшей нашей Государыни. Оставшагося отъ числа присланныхъ Калмыкъ спрашивали мы; съ какимъ намѣреніемъ и что принудило ихъ бѣжать изъ Россійскаго подданства? Онъ клялся намъ, что Калмыцкій народъ не имѣетъ никакого участія въ нарушеніи той вѣрности, коимъ ихъ обвиняютъ; но всѣ они идутъ противъ воли своей, слѣдуя только въ томъ повелѣніямъ своихъ властителей, кои гонятъ ихъ безъ всякаго милосердія, и противящихся ихъ намѣренію наказываютъ жестокимъ мученіемъ, дабы привести тѣмъ въ ужасъ весь народъ. Соболѣзнованіе народное утверждали и выбѣгшіе изъ Калмыцкаго плѣна Киргисцы, кои съ кляпвою свидѣтельствовали намъ разные случаи всеобщей ихъ печали. Они говорятъ: когда Калмыки придутъ на мѣсто отдыхновенія, или отходятъ съ онаго; то съ жалостнымъ воплемъ воспоминаютъ они то спокойствіе, которымъ наслаждались они живучи на Волгѣ (*). Многія причины, сказываютъ они, принудили ихъ уклониться изъ Россійскаго подданства; но самыя главнѣйшія по-

(*) Калмыки именуютъ Волгу Ижилъ; и сіе имя съ плачевнымъ воплемъ они всегда воспоминаютъ, чему были свидѣтели сами Киргисъ-Кайсаки, бывшіе у нихъ въ плѣну.

ощренія къ тому были не столько отъ ихъ владѣтелей, сколько отъ нѣкоего ихъ Ламы или первосвященника, именуемаго Лаузинъ Ланчинъ, который, будучи почитаемъ отъ народа за человѣка безсмертнаго, возбуждалъ всѣхъ именемъ своихъ боговъ иши въ Зюнгорію и возстановить тамъ древнее свое владычество. Слова его имѣли такое дѣйствіе въ сердцахъ суевѣрнаго народа, что каждый изъ нихъ почиталъ себѣ за долгъ жертвовать своимъ спокойствіемъ воли сего славнаго первосвященника, познающаго самыя сокровенныя дѣйствія судьбы народной (*).

О

(*) Лама Лаузинъ Ланчинъ пріобрѣлъ себѣ имя Далай Ламы, то есть безсмертнаго священника, такимъ случаемъ. Онъ притворился мертвымъ живучи на Волгѣ; но по прошествіи трехъ лѣтъ явился опять живъ, повѣдавъ при томъ народу, что онъ оживотворенъ былъ въ Тибетѣ въ столицѣ ихъ главнѣйшаго Далай Ламы, откуда привезъ письменное свидѣтельство отъ сего безсмертнаго первосвященника. Надобно думать, что всѣ знатные Калмыцкіе Ноіоны или князья были соучастниками его притворства и умысла; ибо Калмыки почли сіе за дѣйствіе божественное, и по тому увѣрились и воздали ему всѣ почести приличныя безсмертнымъ. Я болѣше еще скажу, что мысли мои стремятся сдѣлать изъ того слѣдующее заключеніе. Начальники Калмыцкіе, безъ сумнѣнія имѣя давно уже желаніе возвратиться въ древнее свое владѣніе, не знали какимъ образомъ согласить имъ съ своимъ намѣреніемъ многочисленной и въ спокойствіи пребывающій народъ, вздумали на конецъ привлещи его къ тому симъ священнымъ происшествіемъ, вѣдая суевѣріе и набожество своихъ людей. Я сіе изъ того заключаю, что познанія без-

О числѣ бѣжавшихъ Калмыкъ увѣрялъ онъ, что число ихъ не болѣе какъ до 30000 кибишокъ простирается; что сдѣлаетъ 120000 душъ, полагая въ каждой кибишкѣ по четыре человѣка. Въ семъ числѣ считалъ онъ до 30000 военныхъ людей, изъ которыхъ одна часть идетъ въ переди подъ предводительствомъ Банбура и Ширика, а оставльную ведетъ самъ Ханъ, слѣдуя позади всей орды, гоня сокрушающійся и походомъ утомленной народъ. Вотъ все то, что можно было отъ него узнать о состояніи Калмыцкаго народа.

Къ полудни другаго дня прибыли наши войска. Главный предводитель онаго по согласію съ Ханомъ положилъ оставить весь тяжелой обозъ подъ прикрытіемъ довольнаго числа драгунъ и козаковъ и подъ охраненіемъ нѣсколькихъ людей, данныхъ отъ Хана въ аманаты. Маія 4 дня.

Соединившись съ Киргисъ-Кайсацкимъ Ханомъ, на разсвѣтѣ другаго дня отправились мы въ нашъ путь, лежащій къ востоку по хребтамъ Алтайскихъ горъ. На западъ отъ пути нашего оставалась высокая каменная гора, Киргисцами Таки-Турмасъ именуемая. Кряжъ оныя распространяется отъ запада къ полуночи длиною верстъ на 80. На немъ кромѣ простаго дикаго камня и обыкновеннаго мармора нѣтъ ничего отмѣннаго

смертнымъ сего младаго Далай Ламу случилось въ тотъ самый годъ, когда Калмыки бѣжали изъ Россійскаго подданства.

мѣннаго отъ другихъ тамо лежащихъ горъ. Въ лощинахъ сея горы находится изрѣдка сосновый и березовый лѣсъ, въ коемъ обитаетъ множество медвѣдей, сайгаковъ, и тому подобныхъ звѣрей.

Въ 24 верстахъ отъ утренняго нашего стана находилась рѣчка, малымъ Тургаемъ именуемая. Источникъ сей течетъ извилинами съ полунощи въ рѣку сего же имени, коя пріявъ въ себя множество таковыхъ же рѣчекъ, впадаетъ въ славное озеро Акъ Сакалъ Барбы. По берегамъ сего источника находятся большіе кустарники, представлявшіе пріятное зрѣлище глазамъ нашимъ, наскучившимъ уже взирать на камни и пески, кои до сего были наилучшимъ произведеніемъ поверьхности земли сея пространныя пустыни. Тамо съ удовольствіемъ препроводили мы остатки сего дня, и помощію растущаго тамъ лѣсу обогрѣлись отъ безмѣрной стужи, которую каждый день до сего времени принуждены были сносить, шатаяся по каменнымъ горамъ. Повсюду были разложены большіе костры огня, въ округъ котораго утомленные стужею искали себѣ отрады.

Латерь при источникѣ малаго Тургая, 561 верста разстояніемъ отъ границы.

Отсюда продолжали мы путь нашъ въ верьхъ по рѣчкѣ Кара, то есть чернаго, Тургая, гдѣ не видно было ничего примѣчанія достойнаго. Чтобы удовлетворить желанію Ханскому, то есть, оставя порядокъ регулярныхъ войскъ слѣдовать въ походѣ его правилу и уподобляться обыкновенію кочующихъ народовъ; то положили, сдѣлавъ небольшое

небольшое отдыхновеніе въ полдень, ишши съ утра до наступленія вечернія зари. Сіе единое средство по мнѣнію его оставалось къ достиженію нашего намѣренія. И такъ отошедъ 25 верстъ сдѣланъ былъ роздыхъ на берегу рѣчки Кара Тургая. Послѣ полудни ошъѣхали мы еще 21 версту; по томъ препроводили наступившую ночь при истокѣ, исходящемъ изъ выше упомянутой рѣчки.

Дагерь 607 верстъ, разстоянiемъ отъ границы.

То мѣсто, въ которомъ препроводили мы полуденное время сего дня, было то самое, гдѣ Калмыки пробрались на другую сторону рѣчки Кара Тургая. Всегдашняя глубина сего источника принудила ихъ сдѣлать чрезъ него мостъ, коего осташки со удивленіемъ мы разсматривали. Не деревянныя пластины были употребляемы отъ нихъ на построеніе моста; но рѣчный камышъ былъ имъ столько же къ тому удобенъ, какъ и самое твердое дерево. Они связывали его большими пуками, величиною и фигурою сходною съ деревянною бочкою. Сколь пространна въ ширинѣ своей рѣка, такое число дѣлали они камышевыхъ пуковъ, которые привязывали они веревками одинъ къ другому такъ крѣпко, что ни быстрое стремленіе воды, ни многочисленные табуны скота чрезъ него переправленнаго, не могли ни мало поколебать его крѣпости. Такимъ образомъ степные народы переправляются чрезъ самыя большія рѣки.

О камышевыхъ мостахъ.

На другой день путешествіе наше простиралось по восточной сторонѣ источника Кара Тургая. Луга, долины и верьхи пологихъ горъ исполнены были тамъ всѣми пріятностями нѣжныя весны. Вмѣсто песка и камня, который покрывалъ поверьхность земли проѣзжаемыхъ нами мѣстъ, тутъ показалась земля влажнаго чернозема, гдѣ всякое растеніе раждалось со изобиліемъ, находя себѣ обыкновенную пищу внутрь земныхъ нѣдръ. На сихъ обильныхъ поляхъ видимы остатки древнихъ нивъ или хлѣбопахотныхъ мѣстъ, кои, какъ видно, были наводняемы нарочно проведенными каналами изъ источника Кара Тургая. Сіе свидѣтельствуетъ, что коренные обитатели сихъ мѣстъ не сходны были житіемъ своимъ съ народами нынѣ живущими въ сихъ мѣстахъ. Усиліе сихъ пришельцовъ принудило ихъ или удалиться въ предѣлы другихъ странъ, или смѣшавшись между ими принять образъ житія своихъ побѣдителей. Бывшихъ съ нами Киргисцовъ вопрошалъ я: не вѣдаютъ ли они, кѣмъ сіи мѣста до пришествія ихъ были обитаемы? Они отвѣтствовали мнѣ: земля оная принадлежала изстари Нагайцамъ, которые наконецъ оставя оную ушли обитати въ другія имъ невѣдомыя страны.

О признакахъ старинныхъ нивъ.

Въ сихъ мѣстахъ, а больше еще около песковъ находящихся въ окружностяхъ рѣчки Кара Тургая, ростутъ малые кусточки нѣкоего растенія, Киргисцами Кукъ-Бекъ называемаго. Оно служитъ

житъ наипрїятнѣйшею пищею всякой скотинѣ, по тому, что зеленые листы его не увядаютъ среди самой жестокой зимы. Отъ нихъ происходитъ запахъ подобный шалфею, и земля свойственная къ произведенїю сего растенїя суть солончаки, находящїеся при берегахъ тамошнихъ рѣкъ. Ростомъ своимъ не превосходитъ оно дикую полынь.

Подвинувшись ближе къ вершинамъ часто повторяемаго источника Кара Тургая построенъ былъ мостъ, по которому пробрались мы на восточную его сторону, и тамо препроводили полуденное время во отдыхновенїи. 27 верстъ было до сего мѣста отъ утренняго стана. 7 верстъ отъѣхали мы еще послѣ полудни: но тамо принуждены были остановиться, получивъ извѣстїе отъ ведущихъ насъ Киргисцовъ, что далѣе отъ сего мѣста должно проходить большое разстоянїе мѣстами безводными.

Лагерь при рѣкѣ Кара Тургаѣ, 641 верста разстоянїемъ отъ границы.

Къ полудню отъ сего мѣста разстоянїемъ въ 4 верстахъ видно такое огромное кладбище древнихъ народовъ, коковаго по всему пространству здѣшней степи едва найти возможно. Оно осыпано простою землею, и поднято въ вышину болѣе 15; окруженїемъ онаго 135 саженъ. По сему можно представить, сколь великое число народа должны быть созидателями сея громады, и сколь велико было ихъ стараніе отличить сію могилу отъ всѣхъ другихъ. Киргисцы повѣдаютъ, что тамо погребенъ необычайнаго

возраста человѣкъ, коего предки обитали въ сихъ мѣстахъ. Но сіе заключеніе ихъ безъ сумнѣнія основано по величинѣ могилы. Въ прочемъ вѣроятнѣе кажется, что могила воздвигнута въ честь какого ни будь Скифскаго царя или героя. Такъ въ древности отличалися мѣста, покрывающія прахъ народами возлюбленныхъ людей. Всѣ признаки вѣщаютъ самую древность сея возвышенныя могилы; но величина ея возбудила зависть корыстолюбивыхъ искателей могильныхъ сокровищъ: ибо они копали оную отъ вершины до самой подошвы земли, гдѣ, по сказанію Киргисцовъ, обрѣли многія сокровища. Но чтобы не подумали, что сею алчностію заражены Киргисцы; то надлежитъ сказать, что искатели сихъ сокровищъ суть рускіе люди, живущіе въ Сибирѣ, которые, собираяся большими артелями, ходятъ въ степь для сысканія богатства погребеннаго въ могилахъ древнихъ народовъ. Киргисцы напротивъ того почитаютъ за крайнее беззаконіе искать сокровищъ въ прахѣ умершихъ людей. Мѣста, кои лежатъ далѣе къ востоку отъ рѣчки Кара Тургая, отличались отъ прочихъ мѣстъ одними только долинами, кои почти всѣ составлены изъ земли малиноваго цвѣта, удобной для крашенія всякихъ вещей. Въ сихъ долинахъ весьма рѣдки растенія; и тѣ, которыя тамо находятся, пріемлютъ цвѣтъ питающей ихъ земли.

Къ

КЪ востоку отъ сихъ мѣстъ лежатъ мѣста столько ровныя, что самое отдаленное разстоянїе безъ нужды обозрѣть возможно. Въ дали показавшїйся блескъ принудилъ обратить на себя наше зрѣнїе. Мы были въ недоумѣнїи о причинѣ сего сїянїя; но каждый не усумнился заключать обрѣсти тамо сокровище въ свѣтящихся камняхъ, и дальное разстоянїе видимаго мѣста питало насъ мнимою надеждою. Мы усугубили бѣгъ нашихъ коней; и чѣмъ ближе приближались къ сему мѣсту, тѣмъ сїянїе казалось намъ сильнѣе. На концѣ достигли мы до сего манящаго насъ блеска. Но сколь велико было наше удивленїе, увидя вмѣсто драгоцѣнныхъ камней куски различной величины малиноваго гипса столькожъ прозрачнаго, сколько рѣдкаго естественнымъ своимъ видомъ. Причина его сїянїя была та, что солнце взошедъ къ срединѣ своего теченїя испускало съ высоты лучи свои на сїи поверхъ земли поверженные камни, и производило въ нихъ сїянїе и блескъ. Въ самомъ дѣлѣ, естьлибъ сїи камни при ономъ цвѣтѣ и блескѣ одарены были твердостїю дикаго камня, и естьлибъ не имѣли обыкновенныхъ гипсовыхъ струекъ; тобъ они могли занимать мѣста обще съ тѣми каменьями, которымъ рѣдкое изобрѣтенїе оныхъ принудило дать имя драгоцѣнныхъ. Тамо еще находится другой сортъ бѣлаго гипса, добротою и сїянїемъ своимъ подобнаго первому. Крутизна пространныя овражины заключаетъ

Мѣсто малиноваго гипса.

чаетъ въ себѣ сего рода каменья; но сіяніе, усмотрѣнное нами вдали, происходило только отъ малыхъ кусковъ, валяющихся на поверхности земной: во внутренностяхъ сея овражныя разсѣлины находятся большія глыбы сегожъ рода и столькожъ прозрачнаго камня. Малиновая земля, составляющая внутренность и поверхность тамошнихъ мѣстъ, по всѣмъ признакамъ есть родительница сего цвѣтнаго гипса; что свидѣтельствуютъ находимые тамъ куски до половины превращенные въ сей родъ камня; на другой же имѣя малиновую землю, едва только твердѣть начинающуюся.

Сіе мѣсто было въ 25 верстахъ отъ утренняго нашего стана на восточной сторонѣ рѣки большаго Тургая. Тутъ имѣли мы обыкновенной роздыхъ: но послѣ половины дня отъѣхали еще семнадцать верстъ, и застигшую насъ ночь препроводили на берегу нѣкоего безъимяннаго источника, въ коемъ вода была хотя и солоноватая; но прорытые тамъ колодцы довольствовали насъ прѣсною водою.

683 версты разстоянiемъ отъ границы.

До сего мѣста не чувствовали мы еще крайняго недостатку въ провiантѣ: но здѣсь усилiе голода зачало намъ предвозвѣщать пагубнѣйшiя слѣдствiя. Причина тому та, что войска, отправленныя въ сей походъ, снабдѣны были провiантомъ на одинъ только мѣсяцъ, въ томъ разсужденiи, что въ слѣдъ за нами назначено отправленiе большаго числа провiанта. Но какъ обстоя-

обстоятельства нашего похода заставляли насъ съ крайнимъ поспѣшеніемъ итти впередъ для совершенія назначеннаго дѣла, то не было никакой надежды къ полученію онаго, ниже извѣстія, отправлены ли, и гдѣ слѣдующіе къ намъ съ провіантомъ находятся. Сіе причиняло великое безпокойство военнымъ начальникамъ; ибо большая часть казаковъ и Башкирцовъ утомлены будучи голодомъ пришли въ такое отчаяніе, что собравшись толпами къ ставкѣ главнаго начальника требовали, или снабдить ихъ какою либо пищею, или взирая на жалостное ихъ состояніе сыскать средство къ возвращенію обратно на границы, дабы симъ спасти ихъ отъ совершенной погибели. Но какъ перваго требованія ихъ не можно было исполнить по неимѣнію провіанта, такъ другаго въ разсужденіи обстоятельствъ нашего похода; то оставались два средства къ извлеченію ихъ изъ сего унынія; то есть: склонить ихъ къ терпѣнію, представляя имъ многіе примѣры отцами ихъ понесенныхъ нуждъ во время походовъ, и питать ихъ надеждою скораго полученія провіанта. Сколь ни тощи были сіи толпами собравшіеся люди; однакожъ склонились безъ дальнаго упорства слѣдовать совѣтамъ своихъ начальниковъ, и вдались въ предложенное имъ терпѣніе.

Наутрѣе отправясь въ нашъ путь, прибыли мы къ нѣкоему старинному городищу, пространными валами и рвами укрѣпленному. Городъ

Старинное городище.

родъ сей сдѣланъ на подобіе четвероугольнаго замка, имѣя во всѣ четыре стороны равное пространство валовъ. Съ восточной стороны видимы тамъ понынѣ земленыя ворота, отворяющія свободной путь внутрь сего укрѣпленія. Упадшіе валы, и рвы прежней глубины своей лишенные, свидѣтельствуютъ о древности сего мѣста: но примѣчанія достойныхъ развалинъ ни внутрь, ни внѣ валовъ не видно, кромѣ черепицы и камня валяющагося во градскихъ мѣстахъ.

Старинныя развалины.

Къ полудню отъ сего мѣста разстояніемъ въ двухъ верстахъ, на восточной сторонѣ рѣки Карага или Тургая находятся остатки древняго зданія, сдѣланнаго изъ кирпича и плитнаго камня на подобіе молитвеннаго храма. Древность времени не со всемъ лишила его прежняго виду: ибо твердость его стѣнъ понынѣ еще непоколебима, и вышина онаго, простирающаяся понынѣ болѣе 9 саженъ, показываетъ, сколь огромно было сіе зданіе во свое время. На восточной сторонѣ онаго сдѣлано пространное отверстіе, служащее вмѣсто вратъ сего храма, въ кои вошедъ найдешь изподъ выкладенной весьма искусно плитнымъ камнемъ. Семь саженъ въ ширину и въ длину сіе зданіе; и два небольшіе окна освѣщаютъ внутренность онаго. Въ округѣ его стоятъ множество надгробковъ, изъ которыхъ три достойны бо́льшаго примѣчанія по тому, что сдѣланы съ уступами изъ кирпича, вымазаннаго бѣлою известью, дая тѣмъ знать вкусъ и наро-

нарочитое искуство древнихъ строителей. Нѣтъ достовѣрнаго извѣстія, кто былъ основателемъ вышеописаннаго городища и сихъ видимыхъ развалинъ: но Киргисцы по преданіямъ объявляютъ, что какъ то, такъ и другое принадлежало Нагайцамъ обитавшимъ нѣкогда въ сей странѣ.

Отъ сего кладбища начинается путь каменными мѣстами, коихъ не видно было на всемъ пространствѣ лежащемъ отъ рѣки Иргиза до сего мѣста. Пригорки, долины и бугры ничего инаго въ себѣ не заключали, какъ огромные слои дикаго кремнистаго камня. Наконецъ приближились мы къ берегамъ рѣки Тургая, украшеннымъ пріятными кустарниками и рыбными озерами. Дабы возпользоваться изобиліемъ тамошнихъ рыбъ и утолить голодъ нуждающихся пищею; то мѣсто сіе, лежащее въ 24 верстахъ отъ утренняго нашего стана, избрали мы на отдохновеніе. Весь народъ устремился къ ловлѣ рыбы, которой по щастью нашему было тутъ такое множество, что не только способными къ тому орудіями, но, прежде нежели чистая озерная вода была возмущена людьми ловящими рыбу сѣтьми и бреднями, кололи оную копьями, стрѣлами и прочими ручными орудіями. Обыкновенная рыба находящаяся въ сихъ озерахъ суть бѣлые караси, вкуса весьма пріятнаго; но въ самой рѣкѣ находятся щуки, сомы, язи и окуни. Въ кустахъ растущихъ по берегамъ сея рѣки бываютъ бѣлыя змѣи, величиною гораздо бо-

И лѣе

лѣе печатной сажени. Двѣ таковыхъ я видѣлъ ползущихъ въ воду отъ зноя солнечнаго: но мы испуженны будучи ихъ величиною, и не имѣя на тотъ часъ у себя никакого орудія, чтобъ защититься отъ нихъ въ случаѣ ихъ люпости, принуждены были бѣжать и скрыться въ кустарникахъ. На побѣгъ нашъ смотрѣли они весьма спокойно и не колеблясь ни мало продолжали путь свой къ рѣкѣ, и по томъ спустившись съ берега поплыли по водѣ на другую сторону рѣки. Киргисцы сказываютъ, что сіи змѣи сколь ужасны величиною своею, столь на противъ того крошки и смирны они противу человѣка. Какъ всеобщее мнѣніе простаковъ есть сіе, что всѣ животныя имѣющія бѣлой видъ, отмѣнной отъ настоящей ихъ природы, суть князья между животными той породы; то бѣлыя змѣи заступаютъ у нихъ не послѣднюю степень княжества; а по тому выдумали они разныя басни о покорности приносимой имъ отъ прочихъ змѣй.

Бѣлыя змѣи.

Препроводя нѣсколько часовъ около сихъ озеръ, напитавшихъ насъ рыбою и пріятною водою, послѣ полудни перебрались мы бродомъ на другую сторону рѣки Тургая, и продолжали путь по каменнымъ и кустами украшеннымъ берегамъ сея рѣки. Съ одной стороны путешествіе наше представляло намъ пріятность сѣнію растущихъ тамъ кустовъ; съ другой наводилъ намъ прискорбность недостатокъ конскихъ кормовъ по причинѣ каменныхъ мѣстъ, занимающихъ простран-

странствомъ своимъ большую часть полуденной страны; отъ чего кони, утомленные безпрестаннымъ путешествіемъ, приходили день отъ дня въ худшее состояніе. 13 верстъ отъѣхали отъ переправы нашей чрезъ рѣку Тургай; по томъ разположились лагеремъ на берегу сея рѣки.

Лагерь при рѣкѣ Тургаѣ, 720 верстъ разстоянѣемъ отъ границы.

Къ голоду, угрожающему нашему войску, присообщилась еще и опухольная болѣзнь, которая показалась по всему шѣлу многихъ военныхъ людей; и сіе приводило насъ больше въ страхъ и отчаяніе. Причиною сей опасной скорби была сколько нужная пища, столько горькія и соленыя воды, коими принуждены мы были пишашься нѣсколько дней, прежде нежели достигли къ рѣкѣ Тургаю. Съ сего времени не было уже иной пищи у людей, какъ изхудѣвшія или какимъ нибудь недугомъ поврежденныя лошади, кои обыкновенно даваемы имъ были въ пищу въ соблюденіе тучныхъ и здоровыхъ лошадей, дабы въ случаѣ нужды искать спасенія въ возвращеніи на границы и соблюсти людей томимыхъ голодомъ и болѣзнями. Событіе оказало пользу сей взятой предосторожности, какъ увидимъ мы въ концѣ сихъ дневныхъ записокъ.

Извѣстія о Калмыкахъ, получаемыя каждый день отъ идущихъ съ нами Киргисъ-Кайсаковъ, становились часъ отъ часу болѣе сумнительны. Они иногда удостовѣряли, что Калмыки находятся въ ближайшемъ разстояніи отъ насъ; иногдажъ народной слухъ подавалъ намъ знать со

всемъ тому противное (*). Самъ Ханъ хотя слѣдовалъ за нами непрестанно; но мы видѣли каждой день отстающихъ отъ насъ Киргисцовъ и возвращающихся въ свои улусы. Сіе было нѣкоторымъ свидѣтельствомъ, что они узнавъ и скрывая отъ насъ, что Калмыки впереди въ далекомъ уже разстоянїи, и что нѣтъ никакой надежды

(*) Въ доказательство несправедливыхъ вѣстей, которыя сообщали они намъ о Калмыкахъ, послужитъ и сей самый день. Мы еще не приближились къ нашему стану, какъ увидѣли нѣсколькихъ Киргисцовъ, бѣгущихъ къ намъ съ крайнею поспѣшностїю. Сіи были посланные отъ самаго Хана съ изъясненїемъ тѣхъ увѣдомленїй, которыя будто бы получилъ онъ чрезъ нарочнаго присланнаго отъ Ирали Салтана, стоящаго впереди насъ со своими Киргисцами, и которыя состоятъ въ нижеслѣдующемъ: 1) Что онъ проходя хребты Алтайскихъ горъ, усмотрѣлъ съ высоты оныхъ идущую Калмыцкую орду въ великомъ замѣшательствѣ, и какъ бы готовящуюся къ нѣкоему военному дѣйствїю. Причина тому, по словамъ сихъ пустосказателей, была та, что Калмыки узнали о приближенїи Россїйскихъ войскъ, и по тому приуготовлялись къ защищенїю отъ предстоящей имъ опасности. Но какъ сіе было ни что иное, какъ собственные ихъ вымыслы, основанные на томъ, чтобъ симъ средствомъ возбудить въ насъ охоту слѣдовать далѣе за Калмыками; то, познавъ сіе ихъ намѣренїе, и разсуждено было для лучшаго освѣдомленїя отправить собственныхъ нашихъ людей. Не должно думать, чтобъ самъ Ханъ былъ соучастникомъ сихъ пустыхъ разглашенїй. Киргисцы его столько же обманывали, сколько и насъ самихъ. Усердіе его къ Россїи было яснымъ свидѣтельствомъ, что онъ не пріемлетъ участїя въ обманѣ легкомысленныхъ своихъ людей.

надежды ихъ достигнуть никакимъ скорымъ походомъ, возвращаются назадъ.

И такъ, чтобы изслѣдовать самую истинну, не довѣрять болѣе Киргисцамъ по видимому толь тщетно манящимъ насъ впередъ, и отвратить бѣдствіе, которымъ угрожалъ намъ голодъ; то главный предводитель призналъ за необходимое избравъ 100 человѣкъ наилучшихъ и доброконныхъ козаковъ, отправить впередъ съ тѣмъ намѣреніемъ, чтобъ они ни мало не щадя своихъ коней, ѣхали бы со всевозможною поспѣшностію не только до Алтайскихъ горъ (гдѣ, по увѣренію Киргисцовъ, Калмыкамъ быть надлежало); но вошли бы на нѣкоторое разстояніе въ средину или вдоль сихъ хребтовъ, смотря, въ которую сторону лежитъ пространная тропа, сдѣланная бѣгущими мятежниками, и не съѣзжая съ нее ни мало, слѣдовали бы тѣмъ путемъ. Ежели они усмотрятъ Калмыцкую орду въ близости или за оными горами идущую; или дошедъ до Алтайскихъ горъ и далѣе, покуда будетъ сила ихъ лошадей, не примѣтютъ ни малыхъ знаковъ по огнищамъ и прочимъ путевымъ примѣтамъ, что Калмыки предъ нѣсколькими днями прошли чрезъ сіи мѣста: то не мѣшкавъ ни часу съ тою же бы поспѣшностію обратились назадъ съ тѣмъ, или съ другимъ извѣстіемъ. Польза, ожидаемая отъ сей посылки, была та: естьли Калмыки отъ насъ не болѣе какъ въ 5 и въ 6 дняхъ ѣзды находятся; то, не ужасаясь мно-

гочисленной ихъ силы, положено итти до нихъ и по мѣрѣ силъ и возможности отвращать ихъ отъ злаго намѣренія, которое они предпріяли: сътближъ сіи посланные провхавъ болѣе 200 верстъ вперед по Калмыцкой тропѣ примѣтятъ ясныя свидѣтельства, удостовѣряющія, что нѣтъ никаковой надежды ихъ преслѣдовать; но въ такомъ случаѣ принять возвратной путь на границы, какъ единое средство ко спасенію нашему отъ предстоящей намъ погибели.

На разсвѣтѣ сего дня козаки, наряженные къ Алтайскимъ горамъ для развѣдыванія о Калмыкахъ, отправились въ свой путь подъ начальствомъ Исецкихъ козаковъ атамана Савастьянова. Вскорѣ послѣдовали и мы за ними, имѣя на пути множество каменныхъ холмовъ, пригорковъ и долинъ. Отсюда опять начинаются мраморныя мѣста, подобныя находящимся въ окружностяхъ рѣки Камышлы. Чѣмъ далѣе подвигались мы къ лѣтнему востоку, тѣмъ больше было примѣтно начало нѣкіихъ каменистыхъ горъ, идущихъ къ востоку и примыкающихся хребтами своими къ восточной части горы Улы Тау именуемой.

Далѣе отъ сихъ горъ близъ вершинъ рѣки Караганьли-Тургая находится крутая гора, составленная изъ огромныхъ слоевъ желтой охры и красной черепицы, имѣющей малой блескъ отъ приставшихъ къ нимъ мелкихъ слюдяныхъ частицъ. Противу сея горы разположились мы лагеремъ,

ремѣ, отъѣхавъ 34 версты отъ утренняго на-шего стана.

Лагерь сихъ вершинъ Тургая, 754 версты отъ границы.

Въ полудни сего дня соединился съ нами Хаибъ-Ханъ, бывшій долгое время Хивинскимъ Ханомъ, на кое достоинство возведенъ онъ Персидскимъ Шахомъ-Надыромъ. Во время, когда сей Персидскій Царь разпространялъ свои побѣды до самаго Хивинскаго владѣнія, и взялъ столичной городъ ихъ Хиву, Хаибъ присланъ былъ къ нему посломъ отъ Абуль Хаирь Хана Киргисъ-Кайсацкаго съ прошеніемъ покровительства сего героя. Онъ поступками своими понравился Шаху, и въ знакъ любви его къ нему получилъ отъ него во владѣніе сей завоеванной городъ. Бывши тамъ долгое время и обогатясь сокровищами подданныхъ ему народовъ, удалился наконецъ отъ нихъ, опасаясь народныя ненависти, коя почти обыкновенно случается отъ непостоянныхъ Хивинцовъ ко своимъ владѣтелямъ. Рѣдкій Ханъ, владѣющій надъ ними, скончаетъ дни свои спокойно; но большая часть изъ нихъ служатъ наконецъ жертвою злодѣянія сего коварнаго и злобнаго народа. Ради сей причины Хаибъ Ханъ, прежде нежели народъ былъ приготовленъ къ исполненію обыкновеннаго своего злодѣйства, возвратился въ меньшую Киргисъ-Кайсацкую Орду, гдѣ живетъ отецъ его Батырь Ханъ, и тамъ понынѣ владѣетъ нѣкоторыми знатными родами, не завися отъ Нурали Хана. Сколь великое число имѣлъ онъ съ собою войска, того точно сказать не можно: ибо Киргисцы

О Хаибѣ Ханѣ.

гисцы не вмѣстѣ ѣздятъ со своими начальниками; но разсѣясь повсюду, ища обильныхъ кормовъ для своихъ коней.

О ворожеяхъ Киргискихъ.

Въ вечеру у ставки Хана Нурали происходила ворожба дѣйствіемъ одного изъ славныхъ ихъ Аурунчей, или гадателей. Гаданіе состояло въ томъ, чтобы знать, догонимъ ли мы Калмыковъ и съ успѣхомъ ли возвратимся отъ нихъ обратно; и на конецъ, что въ сіи дни произходитъ въ ихъ народѣ. Предвозвѣщатель производилъ дѣйствіе свое способомъ бараньей лопатки, кою жегъ онъ на огнѣ по тѣхъ поръ, пока осталось одно только основаніе кости. По мнѣнію сего гадателя все предбудущее изображалось нѣкіими чертами на сей сожженной лопаткѣ; а по тому разсмотрѣвъ сіе съ задумчивостію и вниманіемъ повѣдалъ стоящимъ въ округѣ его нижеслѣдующее: что въ полудни прошедшаго дня соединился съ Калмыками нѣкій невидимый духъ, именуемый Авряхъ. Онъ только возжегъ въ народѣ великую робость и смущеніе пришествіемъ Россійскихъ войскъ: но въ полудни сего дня достигъ до нихъ другой Авряхъ, который произвелъ въ нихъ еще больше страху нѣкіими ужасными предзнаменованіями, пріемлемыми ими за знаки предстоящей имъ погибели. На конецъ вся судьбина ихъ должна зависѣть отъ третьяго Авряха, который естьли придетъ къ нимъ на другой день послѣ пришествія послѣдняго; то будетъ онъ спасителемъ ихъ отъ напасти ожидаемой, которая

приво-

приводитъ въ ужасъ весь народъ. Въ семъ состояло предвозвѣщанїе гадателя, кое всѣ Киргисцы, не изключая и самаго Хана, почитали истиннымъ пророчествомъ. Легко предвидѣть можно, что онъ самъ предсказанїемъ такимъ, имѣющимъ двоякое толкованїе, всегда соблюдетъ народное почтенїе и вѣру: ибо, естьлибъ и подлинно случалось съ Калмыками какое либо нещастїе, слова перваго предсказанїя показывали сїе событїе: но когда случилось бы тому со всемъ противное, то онъ напомнилъ бы своимъ суевѣрамъ, что они спасены отъ напасти пришествїемъ третьяго Авряха. Такимъ образомъ Киргисцы гадаютъ для познанїя предбудущей судьбины; и сей видимый мною случай есть образъ яснаго обмана лукавыхъ ихъ предсказателей.

Отъ сихъ мѣстъ начинается путь камени-стыми горами, возвышающимися часъ отъ часу болѣе, и въ виду нашемъ прилѣпившимися ко хребтамъ горы Улы Тау именуемой. Высокїе холмы, кои лежатъ на поверьхности сихъ славныхъ горъ, и кои были видимы въ самомъ дальнемъ разстоянїи, представляли разныя и пріятнѣйшїя зрѣлища глазамъ. Не столько высоты сихъ горъ, сколько каменья, на поверьхности ихъ лежащїя, дѣлали затрудненїе путешествующимъ по нихъ. Наконецъ преодолѣвъ всѣ трудности, достигли мы до рѣчки Тирсакана, текущей изъ горы Улы Тау (*). Тамъ застигшая насъ ночь принудила разпо-

Лагерь при рѣкѣ Тирсаканѣ, 797 верстъ разстоянїемъ отъ границы.

I

(*) Улы-Тау и Ала-Тау суть двѣ различныя горы,

разположиться лагеремъ въ 43 верстахъ разстояніемъ отъ утренняго стана.

Сія часть горы Улы Тау не имѣетъ огромныхъ возвышеній, по тому, что сіи мѣста почитаются ея началомъ; но высочайшіе хребты оныя лежатъ далѣе къ востоку, при соединеніи ея съ Алтійскими хребтами. Не вѣдомо, сколь великое пространство занимаютъ положеніемъ своимъ Улытайскіе хребты: но то извѣстно, что славный Сыртъ Алтій, пріявъ въ себя кряжь сея горы, идетъ къ полудню до предѣловъ Туркистанскаго владѣнія къ востоку мимо Зюнгоріи до Тибета, столицы Далай-Ламы; по томъ возвращается обратно къ полудню, примкнувши частію хребтовъ своихъ ко владѣнію великаго Могола. Такое разпространеніе Сырта-Алтій, по увѣренію знающихъ Киргисцовъ. Но мы сказавши, по елику можно было собрать извѣстія о сей великой горѣ, окончимъ оное тѣмъ, что касается

лежащія въ Киргисъ-Кайсацкой степѣ. Первая значитъ великую, вторая пеструю гору: но обѣ они, по увѣренію Киргисцовъ, соединяются съ Алтійскими хребтами. Ала-Тау почитается границею между Зюнгоріею и Киргисъ-Кайсацкимъ владѣніемъ. Сія гора достойна примѣчанія многими горячими источниками изъ подъ подошвы ея текущими. Высота ея, по увѣренію Киргисцовъ, есть превосходнѣйшая изъ всѣхъ горъ; ибо облака во многихъ мѣстахъ не касаются поверьхности горъ, и снѣгъ на нихъ лежащій не растаеваетъ въ самое жарчайшее лѣто. Въ срединѣ сихъ горъ растетъ множество сосноваго, березоваго и ивоваго лѣсу. Въ оныхъ горахъ обитаютъ коренные Киргисцы.

сается собственно до тѣхъ горъ, гдѣ мы теперь остановились. Знатнѣйшія рѣки, выходящія изъ горы Улы-Тау, суть нижеслѣдующія. Улы-Карагай-Еланчикъ, Кингирь, Сары-Кингирь, Джизлы-Кингирь, на коей великое множество мѣдныхъ рудъ, копанныхъ древними обитателми тоя страны; такожде находятъ признаки золотой и серебреной руды. Кингири хотя текутъ изъ разныхъ мѣстъ, но по томъ сообщившись всѣ вмѣстѣ, впадаютъ одинакимъ устьемъ въ рѣку Сарасу. При устьѣ сихъ соединенныхъ рѣкъ находятся славныя развалины, именуемыя Джань-Ана; что значитъ, толстую мать. Тамъ понынѣ видимо великое множество каменныхъ развалинъ и другихъ остатковъ древнихъ зданій. Сказываютъ, что тутъ была столица Чингисъ-Хановыхъ потомковъ, коихъ владѣніе разпространилось во всѣхъ предѣлахъ сея страны.

Сколько изнеможеніе нашихъ войскъ, утомленныхъ голодомъ и болѣзнями, столько и ожиданіе казаковъ, посланныхъ къ Алтайскимъ горамъ для развѣдыванія о Калмыкахъ, принудили сей день посвятить на отдохновеніе народу. Оказавшаяся болѣзнь не только не умалялась, но умножалася день отъ дня болѣе. Сіе можно изъ того заключить, что изъ шести экскадроновъ драгунъ отъ 6 по 12 число сегожъ мѣсяца было опасно больныхъ и неподвижныхъ 110 человѣкъ: но естьли причислить къ тому тѣхъ, кои оставлены въ обозѣ, и кои были еще въ нѣ-

коіпоромъ движенїи; то число ихъ будетъ, ежели не больше, вѣрно въ четверо противу выше упомянутаго числа больныхъ, въ шесть дней оказавшихся. Сїе пагубное состоянїе людей приводило въ ужасъ каждаго, имѣвшаго сїе плачевное позорище предъ глазами, и каждый приуготовлялся быть жертвою сея ужасныя судбины: но все сїе есть ничто въ сравненїи съ тѣмъ бѣдствїемъ, кое приуготовлялось намъ впередъ, и кое увидимъ мы въ концѣ сихъ дневныхъ записокъ.

Мы бы безъ сумнѣнїя погибли всѣ, естьлибъ еще нѣсколько дней слѣдовали далѣе за Калмыками: но щастїе отвращая отъ насъ совершенную погибель, послало къ намъ желанную нами вѣсть; ибо къ вечеру другаго дня возвратилась
Маія 13 дня. команда, посланная для развѣдыванїя о Калмыкахъ, съ нижеслѣдующимъ увѣдомленїемъ: Что они разставшись съ нами и прїявъ свой путь къ востоку, отъ 10 по 13 число проѣхавъ близъ 200 верстъ по Калмыцкому шляху, идущему вдоль хребтовъ горы Ала Тау, не только не видали Калмыковъ; но еще нашли такїе знаки, кои свидѣтельствуютъ, что уже довольно времени прошло, какъ пробрались они чрезъ сїи мѣста: ибо одинъ умершїй Калмыкъ, нѣсколько велблюдовъ, барановъ и лошадей, лежащихъ на ихъ тропѣ, почти уже со всемъ сгнили. Разсуждая по симъ согнившимъ трупамъ и по чрезмѣрному холоду весеннихъ дней, должно положить по крайней мѣрѣ 10 дней для повреждения какого либо умер-

умершаго пѣла ; и по тому тожъ число дней должно считать, какъ Калмыки прошли чрезъ сіи мѣста. Сіе одно уже лишило насъ всей надежды догнать бѣгущихъ: но кольми паче въ то время, когда узнавъ они о приближеніи россійскихъ воискъ, устремились въ свой путь съ невѣроятною поспѣшностію ; ибо посланные проѣхавъ скорою ѣздою цѣлой день, примѣтили одно только огневище, гдѣ по видимому они отдыхали. Они повсюду бросали не только утомленной скотъ, но и людей, которые хотя мало не въ силахъ были за ними слѣдовать или по случаю собственной болѣзни, или по какимъ ни будь другимъ причинамъ ; и сіи оставшіеся служили обыкновеннею добычею Киргисъ-Кайсакамъ. Получа сіи извѣстія не было уже нужды помышлять толь тщетно гнаться за Калмыками; но должно было предпріять путь на границу и тѣмъ отвратить предстоящую намъ погибель. Сколь ни велико соболѣзнованіе было всѣхъ военныхъ чиновъ, бывшихъ въ семъ походѣ, о худомъ успѣхѣ порученнаго имъ дѣла; но видѣвъ съ одной стороны невозможность преслѣдовать въ отдаленіи бѣгущихъ измѣнниковъ, съ другой суровость голода, сообщившагося съ мучительными болѣзнями, принуждены были склониться пріять возвратной путь на границы, и тамо искать спасенія народу погибелью окруженному. Усть-Уйская крѣпость и по генеральной картѣ Оренбургской губерніи и по увѣренію кочующихъ тамъ Киргисцовъ была

ближе всѣхъ селенїй, находящихся на границѣ; и по тому положено, дождавшись назади оставшагося обоза, и давъ отдохновенїе всѣмъ военнымъ людямъ, итти прямымъ путемъ до сего селенїя.

Отъ 13 по 15 число прошло время во ожиданїи обоза; но 16 числа по соединенїи онаго съ нами ничто уже не удерживало насъ продолжаться въ сихъ безплодныхъ мѣстахъ; и мы сей же день отправились въ нашъ путь. 42 версты опѣхали мы отъ повороту нашего на границы, и при источникѣ, именуемомъ Карасу, препроводили ночь и остатки сего дня.

Маїя 17 дня. Отсюда къ полунощи лежатъ мѣста безводныя. Проѣхавъ 41 версту едва нашли мы одинъ солоноватой источникъ текущїй малыми озерками въ рѣчку Кайраклу. Обильные конскїе кормы награждали водяной недостатокъ, и по тому разположились мы тамъ лагеремъ.

Маїя 18 дня. На утрѣе предпрїяли мы путь къ устью рѣчки Кайраклы. Отсюда начинается земля со всемъ инаго свойства, нежели земли лежащїя отъ Орской крѣпости до самыхъ Улытайскихъ горъ: ибо вмѣсто каменной и песчаной земли находится здѣсь тучный черноземъ, изобильный всякими растенїями и удобный для хлѣбнаго посѣву. Земныя трещины и разсѣлины, коими исполнены сїи мѣста, служатъ убѣжищемъ нѣкоему роду степныхъ мохнатыхъ пауковъ, кои величиною не болѣе Грецкаго орѣха, и имѣютъ восемь маленькихъ глазъ. Киргисцы говорятъ, что сїе животное

животное смертоносно для людей и лошадей: но мы не видали отъ нихъ ни малаго вреда; слѣдственно и не имѣли случая удостовѣриться, имѣютъ ли они въ себѣ что ни будь смертоносное. Они прибавляютъ еще къ тому, что овцы суть непріятельницы сего животнаго, и что они нашедъ его ползающаго по травѣ, съ оною съѣдаютъ вмѣстѣ; и онъ не въ силахъ, или лучше сказать, ядъ его вредитъ ни мало пожирающихъ его овецъ.

Продолжая путешествіе наше по симъ мѣстамъ, видимы были повсюду великія стада сайгаковъ, коихъ козаки наши убивая утолили нѣсколько томящій ихъ голодъ: однакожъ сію пищу доставали весьма рѣдкіе, по тому, что должно имѣть или весьма борзую лошадь, или быть искусному стрѣлку, чтобъ достать себѣ въ пищу сего дикаго и борзаго звѣря. Молодые сайгаки всего скоряе попадались въ руки ловящихъ ихъ охотниковъ; ибо они не имѣли ни скораго бѣгу отъ своихъ, ни силы сносить долго стремленіе за ними скачущихъ людей. 47 верстъ отъѣхали мы въ сей день; по томъ разположились лагеремъ близъ устья рѣчки Кайраклы.

Чѣмъ ближе подвигались мы отъ востока къ западу, тѣмъ больше находили мы пріятствъ въ естественномъ положеніи тамошнихъ мѣстъ, и во изобиліи лежащей тамъ страны. Не было уже недостатку ни въ какихъ кормахъ, ни въ источникахъ пріятныхъ водъ; ибо все сіе находили мы

мы съ избышкомъ во всѣхъ проѣзжаемыхъ нами мѣстахъ. Къ полудню достигли мы до нѣкоего пространнаго озера, лежащаго въ виду рѣки Ишима, и тамо сдѣлали отдохновеніе. Пробывъ нѣсколько часовъ въ окружностяхъ сего озера, отправились въ нашъ путь, и прибыли къ рѣкѣ Ишиму. Теченіе сея рѣки отъ востока на западъ съ такимъ сильнымъ стремленіемъ, какова-го не имѣетъ ни одна изъ многочисленныхъ рѣкъ, текущихъ съ восточной части Киргисъ-Кайсацкаго владѣнія. Берега ея, на востокъ лежащія, составляютъ высокія каменныя горы. Напротивъ того западная часть украшена пріятными лугами и множествомъ камышистыхъ озеръ, кои служатъ убѣжищемъ дикимъ уткамъ, гусямъ и лебедямъ. Рѣка Ишимъ, въ разсужденіи глубины и ширины, и въ самыхъ вершинахъ своихъ способна для отправленія судовъ, естьлибъ въ томъ случилась нужда при случаѣ открытія какихъ либо продуктовъ, находимыхъ въ той странѣ.

Рѣка Ишимъ.

46 верстъ отъѣхали мы въ сей день; и ночь препроводили при соединеніи нѣкоего источника съ рѣкою Ишимомъ.

Далѣе отъ сего мѣста, по пути ведущему въ низъ по рѣкѣ Ишиму, находятся нѣкіе древніе валы. Они по видимому не составляли укрѣпленія какого либо жилища, по тому, что представляютъ видъ продолговатой горы, и то въ одну только восточную сторону; а въ прочихъ частяхъ не видно ни малѣйшихъ знаковъ бывшаго

бывшаго тамъ укрѣпленія. По мнѣнію суевѣрныхъ Киргисцовъ, сіе есть остатки мѣстъ не вѣдомо какихъ то древнихъ Алыповъ, кои по описанію ихъ суть люди невѣроятной силы и возраста. По смерти сихъ Киргискихъ исполиновъ, прибавляютъ они къ тому, будто бы сіи валы служили имъ гробницами, въ которыя они другъ друга погребали.

Отсюда спускаясь далѣе въ низъ по рѣкѣ Ишиму начинаются весьма пріятныя дубровы, растущія по горамъ, лежащимъ на восточной сторонѣ сея рѣки. Въ окружностяхъ сихъ пріятныхъ мѣстъ разположились мы лагеремъ въ 51 верстѣ разстояніемъ отъ утренняго нашего стана.

Въ небольшомъ разстояніи отъ сего мѣста находилась караванная дорога, идущая изъ Бухаріи и Хивы въ Троицкую крѣпость. Прибывъ къ оной имѣлъ я случай осмотрѣть нѣкое достойное примѣчанія кладбище, и отличающееся отъ прочихъ Киргисъ-Кайсацкихъ кладбищъ тѣмъ, что поверьхъ деревяннаго сруба, который служитъ надгробкомъ усопшаго тѣла, вотknутъ болванъ, изображающій лицо и шею человѣческую. Подлѣ него повѣшено копейное древко, что служитъ обыкновеннымъ знакомъ усопшихъ степныхъ рыцарей. Бывшіе съ нами Киргисцы не вѣдаютъ, кто тамо погребенъ съ такимъ страннымъ различіемъ. 49 верстъ отъѣхали мы въ сей день, и на семъ разстояніи не видно было ничего примѣчанія достойнаго, кромѣ множества Маія 21 дня.

признаковъ желѣзныхъ рудъ, коихъ куски наро-чищаго качества попадаются въ разщелинахъ та-мошнихъ горъ и на поверьхности тамошнихъ бу-гровъ. Всего удивительнѣе, что на всемъ про-странствѣ степи, кое мы проѣзжали, никогда не попадались намъ признаки мѣдныхъ рудъ, не смотря на то, что тамошнія горы казались по виду своему созданными быть для произведенія однихъ только металловъ, дабы тѣмъ наградить недостатокъ въ другихъ естественныхъ произве-деніяхъ. Но какъ съ одной стороны краткость времени, препровожденнаго нами въ семъ скоромъ путешествіи, не дозволяло намъ прилагать над-лежащаго стараніе ко откровенію сокровищъ сей страны, а съ другой и испытанія наши не мо-гли далѣе простираться, какъ только по одной поверьхности земной тѣхъ мѣстъ, которыми мы проѣзжали: то по сему не льзя вовсе заключить, чтобъ сіи мѣста не заключали въ себѣ что ни будь драгоцѣнное.

22 числа проѣзжали мы мѣстами столь-кожъ неспособными для изслѣдованія натуры, какъ и всѣ вышеописанныя мѣста. 23 числа при-были мы къ рѣчкѣ Кинкулъ, текущей съ запа-ду въ рѣку Ишимъ. По берегамъ сего источни-ка ростетъ со изобиліемъ осинникъ, березникъ и жимолостникъ: словомъ сказать: тамъ нѣтъ уже недостатка ни въ какихъ земныхъ произ-растеніяхъ. Сіе мѣсто достойно тѣмъ большаго примѣчанія, что отсюда рѣка Ишимъ престаетъ

течи

течи на западѣ; но устремляется прямо вѣ предѣлы полунощной страны, оставляя по восточной сторонѣ своего теченія довольно пространныя лѣса и землю удобную для обитанія народа. Поворотѣ сея рѣки обратилѣ и путь нашѣ вѣ другую сторону: ибо вмѣсто путешествія кѣ востоку пріяли мы путь кѣ западу, какѣ вѣ мѣста ведущія кѣ россійскимѣ границамѣ. Ночь застигла насѣ при небольшой бакалдинкѣ прѣсной воды, коя находилась вѣ 21 верстѣ отѣ рѣчки Кинкулѣ. Поворотѣ рѣки Ишкина вѣ полуночные краи.

Прежде сего голодѣ приводилѣ во истощеніе и болѣзни только нѣкоторую часть нашего войска; но сѣ сего времени не было между нами ни единаго, который бы не приуготовлялся вкушать туюжѣ самую судьбину. Тщетно начальники старались отвратить предстоящую погибель раздѣленіемѣ своего собственнаго запаса по своимѣ подчиненнымѣ, дабы симѣ средствомѣ возродить вѣ нихѣ бодрость кѣ понесенію сѣ меньшимѣ отчаяніемѣ грозящей имѣ погибели, и показать тѣмѣ, что они готовы сами дѣлить сѣ ними всѣ участи ожидаемаго ими бѣдствія. Сіе похвалы достойное дѣло не могло произвести желанной отѣ того пользы: ибо вѣ разсужденіи множества людей раздѣленный провіантѣ былѣ слабою отрадою истощеннымѣ голодомѣ и приведеннымѣ вѣ безсиліе болѣзнями. Не можно изобразить, сколь ужасно было тогдашнее наше состояніе. Мы не имѣли инаго позорища вѣ глазахѣ нашихѣ, какѣ единой образѣ изсохшихѣ отѣ

голоду, и не рѣдко предъ глазами нашими умирающихъ людей. Все сіе производило въ насъ неописанное сокрушеніе и ужасъ, и каждый помышлялъ прекратить дни жизни въ терзаніяхъ сей мучительной смерти, которой образъ всякой часъ мечтался предъ нашими глазами. Не было инаго средства ко отвращенію сего бѣдствія, какъ только сіе единое, чтобы послать впередъ легкую команду въ Усть-Уйскую крѣпость для заготовленія и высылки на встрѣчу провіанта; и сіе было исполнено и отправлено того же дня. Сей случай употребилъ я въ свою пользу, отправясь въ путь обще съ сею командою.

Какъ избранные къ сей посылкѣ имѣли наилучшихъ лошадей изъ всего войска; то не было сумнѣнія, чтобъ мы, не имѣя съ собою ни малѣйшей тягости, не предупредили бы оставшійся корпусъ нѣсколькими днями пріѣздомъ нашимъ въ Усть-Уйскую крѣпость, и не отвратили бы тѣмъ опасныя слѣдствія голода высылкою провіанта.

Пріявъ сей путь съ крайнею поспѣшностію, слѣдовали мы къ тѣмъ мѣстамъ, гдѣ надѣялись найти россійскія селенія, и 25 числа прибыли къ рѣчкѣ Каратунъ. Отъ оной далѣе на западъ находится другой источникъ, именуемый Кара Кундусъ (*), гдѣ не смотря ни на томящій насъ голодъ, ни на важность того намѣренія, съ которымъ

Чрезвычайная буря и мразъ препятствуютъ путешествію.

(*) Кара Кундусъ на Киргискомъ языкѣ значитъ черная бобра.

шорымъ мы отправлены, и отъ котораго зависѣлъ или крайній ущербъ, или спасеніе нашихъ войскъ; ниже на собственное наше желаніе, принуждены были мы цѣлой день пробыть на одномъ мѣстѣ по причинѣ ужасной бури съ дождемъ и снѣгомъ соединенной и необычайнаго мраза, случившагося въ сей день. Морозъ, дождь и снѣгъ ни мало бы не удержали насъ отъ предпріятаго нами пути; но сильная буря, вооружившаяся къ вящшему нашему нещастію, стремяся съ западу (съ той самой стороны, куда намъ надлежало слѣдовать), сдѣлала намъ препятствіе непреодолимое. Мы испытывая собственныя наши силы и силу нашихъ коней, нѣсколько разъ пытались вступить въ нашъ путь; но находили бурю столь необычайну, что 10 саженъ проѣхать противу ея стремленія не было ни малѣйшей возможности: ибо самыя наилучшія лошади никакимъ понужденіемъ 10 минутъ не въ силахъ были итти ей противу. Мы безъ сумнѣнія погибли бы въ сей день, естьлибъ къ нещастію нашему буря застигла насъ въ пустой степѣ: но здѣсь нашли мы спасеніе въ частыхъ кустарникахъ растущихъ по берегамъ источника Кара-Кундусъ: костры разкладеннаго огня согрѣвали насъ отъ мразу, а густыя вѣтви кустарниковъ защищали насъ отъ жестокости сея ужасныя бури. Естьлибъ сія необычайная перемѣна воздуха случилась въ странахъ сѣверныхъ, то было бы нѣчто естественное съ обыкновеннымъ

воздухомъ сихъ хладныхъ странъ, но видѣть оную въ полуденныхъ странахъ, и еще въ такихъ мѣстахъ, гдѣ лѣтомъ бываютъ чрезмѣрные жары, достойно удивленія. Нѣтъ тому (или по крайней мѣрѣ не нахожу я) иной причины, какъ сіе, что къ западу и полуночи отъ сихъ мѣстъ прилегли хребты тѣхъ великихъ горъ, на коихъ обитаетъ почти вѣчная зима, каковы суть Уральскія и Алтайскія горы, окружающія хребтами своими западную и полуночную часть сея страны; и по тому кажется вѣроятно, дѣйствіе сей западной бури произвести отъ поглощенія ею того хладнаго воздуха, который объемлетъ поверхность вышеупомянутыхъ горъ, и которой по томъ изливаетъ она во всѣхъ пустыхъ мѣстахъ сея пространныя земли. Не имѣя ни малѣйшаго искусства ко изъясненію естественныхъ причинъ, читатель извинитъ меня въ толь слабыхъ доказательствахъ.

На другой день буря изчезла, день сталъ благополучный, и мы отправились въ нашъ путь. Въ нѣсколько часовъ достигли мы до рѣчки Абуги, текущей съ востока въ рѣку Тоболъ. Въ семъ мѣстѣ источникъ сей имѣетъ воду солоноватую по причинѣ множества солончаковъ, по которымъ она протекаетъ: но при соединеніи ея съ вышеупомянутою рѣкою пріемлетъ вкусъ прѣсной воды (*). По берегамъ сего источника

Рѣчка Абуга.

ужа-

(*) Въ камышахъ, лежащихъ въ окружностяхъ рѣчки Абуги, находится великое множество гусей и лебедей.

ужасная зыбь, чрезъ которую пробираясь претерпѣли мы великія затрудненія: ибо рѣдкая лошадь могла пройти во оной не погрязнувъ; а по тому надлежало и перебравшимся чрезъ оную возвращаться назадъ и подавать имъ помощь. Зыбь сія лежитъ по одной только западной сторонѣ источника; а въ ширину не занимаетъ мѣста болѣе одной версты: но удивленія достойна тѣмъ, что разпространяется и по самой высотѣ лежащаго тамъ увала, не смотря на то, что на поверьхности онаго находится самый наилучшій черноземъ, по коему изрѣдка росщетъ кавылъ трава.

Пріятность мѣстъ умножалась приближеніемъ нашимъ къ россійскимъ границамъ. Повсюду были видимы пріятныя рощи, источники, луга, и все то, что можетъ служить къ блаженству жителей земныхъ. Тамо находятся огромные лѣса, изъ коихъ наилучшій тотъ, который лежитъ между озерами Денисъ-Куломъ и Кундисъ-

Жители крѣпостей по рѣкѣ Тоболу находящихся лѣтомъ пріѣзжаютъ къ сему мѣсту, пробираясь въ лодкахъ въ верьхъ по теченію сего источника, и стрѣляя тамошнихъ птицъ, собираютъ довольное число пуху, и продаютъ скупщикамъ птичьяго пуха. Изъ рѣдкихъ птицъ находится тамъ отмѣнный родъ бѣлыхъ журавлей. Мнѣ одного изъ нихъ случилось видѣть живаго подлиня, который не могучи спастися полетомъ попался въ руки ловящихъ его людей. Ростъ его и прочія части тѣла суть обыкновеннаго журавля; но безпосредственная бѣлизна перьевъ отличаетъ его отъ другихъ сего рода птицъ.

дисѣ-Куломъ. Ширина сего лѣсу хотя не болѣе четырехъ верстъ, но въ длину на западъ распространяется онъ нарочито далеко.

Уже пятый день начался путѣшествія нашего (считая отъ дня отправленія нашего отъ оставшихся войскъ); но никто изъ насъ не вѣдалъ, сколь далеко находимся отъ Усть-Уйской крѣпости, и скоро ли мы туда прибудемъ. Пять дней не имѣли мы почти никаковой пищи; а бывшіе съ нами драгуны и казаки около двухъ недѣль едва имѣли случай въ сіе время два раза напитаться худымъ лошадинымъ мясомъ и молодыми грачами, коихъ въ кустарникахъ рѣчки Абуги нашли мы великое множество. И такъ не многаго времени требовалось къ приведенію насъ въ совершенное безсиліе, и на конецъ къ самой можетъ быть смерти (*). Но богъ, спасая насъ отъ очевидныя погибели, даровалъ намъ неожидаемую радость и спасеніе. Въ тотъ самый часъ, когда заранѣ исчисляли мы всѣ жестокости предстоящей намъ смерти, и когда считали мы себя погибшими въ сихъ мѣстахъ, увидѣли одного изъ разсѣянныхъ по пространству шамощныхъ мѣстъ

(*) Грачовое мясо способствовало къ умноженію болѣзни тѣхъ людей, кои имъ питалися; ибо отъ того умножилась между ими опухоль и кровавый поносъ. Сіе говорю я по собственнымъ примѣчаніямъ питавшихся сею пищею; что кажется вѣроятнымъ по тому, что мясо сихъ степныхъ птицъ имѣетъ въ себѣ сидячую горечь. Послѣ того, когда голодный народъ съ жадностію напалъ на сію пищу, число больныхъ умножилось противу прежняго.

мѣстѣ казака, поднявшагося на верьхъ превысокой горы, и оттуда съ неописанною скоростію скачущаго къ намъ обратно. Что было намъ воображать изъ сего видимаго нами случая? Иные думали, что онъ за горами усмотрѣлъ какую ни будь толпу нашихъ непріятелей; другіе заключали, что онъ увидѣвъ идущихъ къ намъ съ границы людей, спѣшитъ возвѣстить намъ ту, или другую вѣдомость. Смущеніе, боязнь и радость обѣяли наши мысли, и мы колебались между страхомъ и надеждою до его къ намъ прибытія. Но въ какое удивленіе и радость пришли мы, когда услышали отъ него, что поднявшись на верьхъ горы усмотрѣлъ вдали Россійское селеніе! Смятенныя наши мысли принудили усумниться о истинѣ его сказанія: а чтобы удостовѣриться о томъ; то каждый употребя остатки силъ своихъ коней, устремился скакать къ тому мѣсту, откуда было сіе видно. Мы достигли до того мѣста, и тожъ самое видѣніе открылося нашимъ глазамъ. Я столькожъ не въ силахъ изобразить движеніе сердецъ нашихъ, пораженныхъ сею неожидаемою радостію, сколько ужасныя чувствованія во время претерпѣннаго нами голода. Словомъ сказать: изображеніе той минуты, въ которую мы изъ отчаянія приведены были вдругъ къ предмѣту радости и спасенія, превозходитъ силы мои весьма слабыя ко изъясненію душевныхъ дѣйствій. Сіе видѣніе на тотъ часъ принимали мы не иначе, какъ за пу-

стное привидѣніе, и увѣрились не прежде, какъ вѣѣхали въ самую крѣпость и вошли въ домъ, въ жилище намъ отведенной. Кусокъ хлѣба, которой (послѣдуя обычаю странноприимства) подалъ намъ хозяинъ сего дома, былъ для насъ наилучшимъ сокровищемъ всего свѣта. Вдаться вдругъ въ хлѣбную пищу, было бы вредно для людей столько же, сколько и дѣйствіе самаго голода: а по тому взяты были всѣ предосторожности, дабы никто изъ военныхъ чиновъ не употреблялъ въ первой день болѣе полуфунта хлѣба. На другой прибавлялось по толикому же числу; и такъ сіе продолжалось по тѣхъ поръ, пока люди возвратили прежній вкусъ въ ѣствѣ, и могли безъ жадности питаться принесеннымъ имъ хлѣбомъ. Зло, происходящее отъ излишняго употребленія хлѣба послѣ претерпѣннаго голода, изпыталъ я самъ собою: ибо пріѣхавъ въ крѣпость съѣлъ я близъ фунта хлѣба, принесеннаго намъ нашимъ хозяиномъ, отъ чего тотъ самый часъ почувствовалъ я болѣзнь въ сердцѣ моемъ. Казалось мнѣ нѣчто тягостное лежащее на ономъ, и занимало дыханіе мое: однакожъ взятою мною предосторожностію прошло сіе чрезъ нѣсколько часовъ.

Коль скоро пріѣхали мы въ Усть-Уйскую крѣпость, то тотъ же самый часъ собравъ довольное число провіанта отправили на перемѣнныхъ подводахъ на встрѣчу позади оставшемуся войску, коимъ велѣно было денно и ночно слѣдо-

слѣдовать въ верьхъ по рѣкѣ Тоболу, куда по изчисленію дней препровожденныхъ нами въ пути долженъ былъ приближиться главный корпусъ; а мы во ожиданіи его прибытія употребили все время на отдохновеніе послѣ претерпѣнныхъ нами трудовъ.

Привѣтство и человѣколюбіе жителей Усть-Уйской крѣпости заставило насъ забыть въ два дни всѣ претерпѣнныя нами бѣдствія. Я не могу довольно надивиться ихъ ласковому странноприимству, и не знаю, природная ли ихъ на склонность, или жалость, видѣвъ своихъ одноземцовъ изнуренныхъ голодомъ и болѣзнями, была причиною, что они всѣхъ бѣдныхъ немощныхъ взяли подъ свое призрѣніе, какъ бы ближайшіе ихъ родственники, и служивыхъ, поставленныхъ по домамъ тамошнихъ жителей, питали своимъ собственнымъ хлѣбомъ, не требуя за то ни малѣйшаго воздаянія. Сугубо щастливы мы, что попались въ жилище людей столь рѣдкихъ добродѣтелей.

Усть-Уйская крѣпость имѣетъ имя сіе отъ устья рѣки Уя, при концѣ сего селенія впадающей въ рѣку Тоболъ. Усть-Уйская крѣпость.

Въ ней одна деревянная церковь, до 400 обывательскихъ домовъ, и нѣсколько казенныхъ строеній для жилья военнымъ людямъ и установленнымъ надъ ними начальникамъ. Гарнизонъ сей крѣпости состоитъ въ одной ротѣ драгунъ, въ нѣкоторомъ числѣ солдатъ, и сверьхъ сего для содержанія лѣшнихъ

форпостовъ и обѣздовъ присылается отъ 200 до 300 человѣкъ казаковъ, Башкирцовъ и служивыхъ Татаръ. Поселенные тамо отставные солдаты, имѣя во владѣніи своемъ самыя хлѣбороднѣйшія мѣста, препровождаютъ жизнь свою въ лучшемъ изобиліи и удовольствіи, нежели другіе, живущіе въ крѣпостяхъ лежащихъ въ низъ по рѣкѣ Яику. Пространныя поля, лѣса, луга и рыбныя озера, находящіяся по всей окружности сихъ соединенныхъ рѣкъ, производятъ изобиліе во всѣхъ вещахъ между жителями сего селенія. Тамъ нѣтъ иной земли кромѣ тучнаго чернозему, гдѣ всѣ плоды вложенные въ нѣдра земли приносятъ обыкновенно въ десять разъ противу посѣяннаго. Всеобщее изобиліе во ржаномъ хлѣбѣ производитъ тамъ такую дешевизну, что земледѣльцы едва могутъ получить самое малѣйшее воздаяніе за употребленную къ тому заботу и труды: ибо всѣ тамошнія селенія избыточествуютъ своимъ собственнымъ хлѣбомъ; а города и торжища, куда обыкновенно земледѣльцы возятъ на продажу плоды своихъ трудовъ, отъ оныхъ мѣстъ удалѣли. Но пшеница сохраняетъ тамъ всегда свою цѣну, по тому, что питающіеся хлѣбопашествомъ, естьли не могутъ за сходную цѣну продать оную въ своихъ селеніяхъ, не рѣдко возятъ въ Троицкую крѣпость, и тамъ мѣняютъ ее на скотъ, кошмы и на прочія мѣлочи приѣзжающимъ туда каждое лѣто для торговли кочующимъ Киргисъ-Кайсакамъ.

О хлѣбопашествѣ жителей Усть-Уйской крѣпости.

Съ

СЪ начала поселенія ихъ по сей линіи имѣли тамошніе жители свободу и вольность мѣнять свои продукты Киргисцамъ въ самыхъ своихъ селеніяхъ, куда народъ облакомленный пріятностію хлѣбной пищи приходилъ толпами, приводя съ собою табуны овецъ, коровъ и лошадей; и сіе приносило поселеннымъ превосходные прибытки; и каждый, возбуждаемъ будучи получаемою отъ того пользою, старался разпространить свое хлѣбопашество. Но предъ нѣсколькими годами отняты права хлѣбнаго торгу отъ всѣхъ тѣхъ крѣпостей, гдѣ нѣтъ учрежденныхъ мѣстъ и смотрителей надъ собраніемъ пошлинъ съ мѣняемыхъ вещей отъ кочующихъ тамо Киргисъ-Кайсаковъ. Сіе думаю сдѣлано въ томъ намѣреніи, дабы Киргисцовъ и всѣхъ торгующихъ людей обратить на мѣну въ Оренбургъ и въ Троицкую крѣпость, дабы тѣмъ соблюсти пошлинные зборы.

Между земледѣльцами, живущими въ окружностяхъ Усть-Уйской крѣпости, не примѣтно ничего отмѣннаго ни въ хлѣбопашествѣ, ниже въ другихъ частяхъ ихъ домостроительства. Вообще посѣвъ ржанаго и яроваго хлѣба бываетъ у нихъ съ обрядами прочихъ земледѣльцовъ, что все приноситъ обильные плоды и въ разсужденіи хорошаго качества земли, окружающей ихъ селенія, и въ разсужденіи благораствореннаго воздуха, объемлющаго тамошнюю страну: ибо Усть-Уйская крѣпость, расположенная по теченію рѣки

Уя, стоитъ гораздо ближе къ полудню, чѣмъ всѣ другія крѣпости къ устью сей рѣки лежащія. Въ разсужденіи тучности земли, каковая около Усть-уйской крѣпости примѣчается, греча или дикуша родится съ малымъ успѣхомъ; а по тому жители сихъ мѣстъ, находя безполезными труды свои, посѣвъ оной совсемъ оставили. Овесъ, горохъ, просо, полба и ячмень награждаютъ недосташокъ въ дикушѣ.

Усть-уйскіе огороды.

Изъ огородныхъ овощей отставные поселенные по усть-уйской линіи садятъ извѣстные плоды, какъ то морковь, капусту, огурцы и свеклу: но арбузовъ, дынь и прочихъ огородныхъ овощей разводить между ими нѣтъ обыкновенія. Все сіе со изобиліемъ родитъ тамошняя земля, а особливо овощи, посѣянные на утучненныхъ берегахъ рѣки Тобола и Уя, производятъ преимущественное количество плодовъ.

Мѣловыя и известныя горы.

Отъ Усть-уйской крѣпости, идучи къ западу съ полунощи, въ небольшомъ разстояніи находятся мѣловыя и известныя горы. Въ нихъ кромѣ хорошаго мѣловаго и известнаго камня нѣтъ ничего примѣчанія достойнаго; но и сіи самыя сущь вещи безполезныя для обитателей тамошнихъ селеній: ибо какъ то, такъ и другое полезно только для тѣхъ людей, кои имѣютъ обычай въ своихъ селеніяхъ строить каменныя зданія. Сказываютъ, что далѣе отъ оныхъ горъ на Киргиской сторонѣ находятся охряныя горы, изъ коихъ живущіе въ крѣпостяхъ драгуны достаютъ

стаютъ охру, употребляя оную на крашеніе своей военной аммуниціи, какъ то перевязей, поршуней, и прочаго.

Начало мѣсяца Іюня открылось прибытіемъ главнаго корпуса, который къ полудню 1 дня вступилъ въ Усть-Уйскую крѣпость, привезя съ собою большую половину людей едва имѣющихъ подобіе человѣческое. Сверьхъ общей всѣмъ болѣзни опухоли, народъ приведенъ былъ въ такое безсиліе, что поднять драгунское сѣдло съ приборомъ къ тому принадлежащимъ едва доставало ихъ силы. Съ не меньшимъ сокрушеніемъ должно было взирать на блѣдность ихъ лицъ, умноженную еще болѣе въ пути изношенными рубищами, кои едва покрывали нагошу ихъ: словомъ сказать: не нужно было искать людей бывшихъ въ семъ бѣдственномъ походѣ; ибо образъ ихъ отличался отъ другихъ такъ, что среди толпы народа тотчасъ можно было отличить бывшаго въ походѣ и вкусившаго степную нужду отъ тѣхъ, кои были неподвижны изъ своихъ селеній.

На другой день по прибытіи въ Усть-Уйскую крѣпость отправленъ былъ нарочный куріеръ къ Оренбургскимъ начальникамъ съ извѣстіемъ о возвращеніи нашемъ на границы и съ объясняющимъ извѣстіемъ причинъ побудившихъ къ оному. Десятидневное время прошло въ отдохновеніи послѣ претерпѣнныхъ трудовъ и въ лѣченіи больныхъ людей, коихъ число, какъ то

сказано

сказано выше сего, было почти большая половина. Среди всѣхъ бѣдъ, которыми мы были окружены во время нашего путешествія, не можно сказать, чтобъ ущербъ людей былъ чрезъ мѣру чувствителенъ: ибо во все время число умершихъ не превозходило сорока человѣкъ, причисля въ то число умершихъ по прибытіи нашемъ въ Усть-Уйскую крѣпость.

Между тѣмъ временемъ получено повелѣніе отъ Оренбургскихъ начальниковъ къ г. Генералъ-Маіору фонъ Траубенбергу, дабы выбравъ здоровыхъ людей изъ корпуса вышедшаго изъ степи, обратить оныхъ на Сибирскую линію для соединенія съ полками идущими оттуда къ Алтайскимъ горамъ для лучшаго пресѣченія пути бѣгущимъ мятежникамъ. По сему сдѣланы были надлежащія приуготовленія и выборъ людей способныхъ къ сему новому предпріятію. Начальникомъ сей части войскъ опредѣленъ г. подполковникъ Рычковъ; а г. Генералъ маіоръ фонъ Траубенбергъ остался начальникомъ надъ военною командою, находящеюся по крѣпостямъ Оренбургской линіи.

Какъ всѣ части Сибирской линіи оставлены для особеннаго испытанія г. Академика Палласа; то не было мнѣ нужды вступать въ сіи предѣлы: но послѣдуя предписанному мнѣ плану для путешествія, надлежало мнѣ по окончаніи степнаго похода слѣдовать прямо въ Оренбургъ, и тамо осмотрѣвъ остатки мѣстъ неосмо-

осмотрѣнныхъ другими испытателями натуры, помышлять о возвращеніи въ Санктпетербургъ. По сему приуготовился я къ отъѣзду, и 14 дня отправился въ мой путь, лежащій вдоль по Оренбургской линіи по пути ведущему къ городу Оренбургу.

Іюня 14 дня.

Отъ Усть-Уйской крѣпости начинается путь въ верьхъ по рѣкѣ Ую, мѣстами отчасти ровными, отчастижъ покатыми увалами, коихъ верьхи украшены были зеленѣющимися рощами и прочими произведеніями пріятныя весны. Въ 23 верстахъ отъ оной находился Луговой редутъ. Имя его произходитъ отъ того, что построенъ на луговой сторонѣ рѣки Уя. За онымъ слѣдуетъ Крутоярская крѣпость, построенная на крутомъ яру вышеупомянутой же рѣки. Въ окружностяхъ сего селенія не примѣтилъ я ничего примѣчанія достойнаго: оно ограждено деревяннымъ замкомъ фигуры четвероугольной, бойницами и башнями, снабдѣнными довольнымъ числомъ артиллеріи. Строенія въ ней не столь пространны, какъ въ Усть-Уйской крѣпости, и жители не столь зажиточны, какъ первые.

Крутоярская крѣпость.

За оною крѣпостію по пути ведущему въ верьхъ по рѣкѣ Ую, разстояніемъ въ 20 верстахъ, находится Березовской редутъ, коего имя безъ сумнѣнія произходитъ отъ множества березоваго лѣсу въ округъ его растущаго. Частые перелѣски, бывшіе на семъ пути, питали въ себѣ различныхъ ползающихъ и парящихъ насѣкомыхъ,

между которыми попадались чаще всѣхъ бабочки, отъ ученыхъ руминами называемыя.

За Березовскимъ редутомъ въ 24 верстахъ слѣдуетъ Каракулинская крѣпость, имѣющая имя сіе отъ озера Каракуль, въ небольшомъ разстоянiи отъ нея находящагося. Въ ней одна деревянная церковь и до 150 домовъ, въ которыхъ такъ, какъ и въ прочихъ крѣпостяхъ, живутъ отставные солдаты, и одна рота полевой команды. Тучные берега рѣки Уя, изобилуя довольнымъ числомъ рыбныхъ озеръ, были приманкою степныхъ чаекъ и пріятнымъ убѣжищемъ птицъ сродныхъ той странѣ, между которыми находились красныя ушки, плавающія по озерамъ.

Каракулинская крѣпость.

Отъ Каракулинской крѣпости лежитъ путь угористыми мѣстами, которыя пространнымъ хребтомъ разпространяются до самой Троицкой крѣпости, въ 53 верстахъ отъ Каракулинской находящейся. Сія крѣпость построена близъ устья рѣчки Увелки, впадающей въ рѣку Уй, и есть знатнѣйшая изъ всѣхъ селенiй находящихся по всему пространству Оренбургской губернiи, по причинѣ учрежденнаго въ ней торгу между россiйскими купцами и многими степными народами, обитающими въ предѣлахъ полуденныя Асiи. Главнѣйшiй торгъ сего мѣста состоитъ въ скотѣ, пригоняемомъ на мѣну сосѣдственными Киргисъ-Кайсаками, и во множественномъ числѣ хлопчатой бумаги, и въ другихъ Асiатическихъ товарахъ, привозимыхъ Бухарцами, Кашкарцами, Трух-

Троицкая крѣпость.

Трухменцами и Хивинцами. Входить во всѣ обстоятельства Троицкой торговли почитаю лишнимъ дѣломъ: ибо желающіе объ ономъ имѣть совершенное свѣденіе могутъ читать Оренбургскую топографію, въ которой касающееся до сего дѣла изображено съ совершенною ясностію. Въ прочемъ я долженъ сіе сказать, что побѣгъ Волжскихъ Калмыкъ произвелъ великой вредъ въ самой торговлѣ, и служилъ къ немалому ущербу пользы государственной и народной: ибо нечаянное нашествіе сихъ мятежниковъ привело въ такое смущеніе и ужасъ тамошніе народы, что ни единъ изъ нихъ не смѣлъ показаться изъ своего владѣнія, покуда не прошла сія ужасная буря. Самые Киргисъ-Кайсаки хотя и старалися укрыть улусы свои въ мѣстахъ сокровенныхъ, и для мимопроходящихъ непріятелей неудобопроходимыхъ; однакожъ и съ сею предосторожностію не рѣдко служили они добычею многолюднымъ толпамъ разсѣянныхъ мятежниковъ. По отшествіи ихъ изъ предѣловъ Киргисъ-Кайсацкаго владѣнія торгующіе народы хотя и зачали собираться къ произведенію обыкновеннаго своего дѣла; но сіе было ничто въ сравненіи съ прошедшими годами. Словомъ сказать: Калмыцкой побѣгъ былъ источникомъ, родившимъ различное зло и разрушившимъ спокойствіе народовъ обитающихъ въ Оренбургской губерніи. Излишно бы было изчислять весь вредъ произшекшій изъ сего случая. Всякой вошедъ въ связь

сего дѣла, и изчисля убытки нанесенные казнѣ отправленіемъ двухъ многолюдныхъ корпусовъ противу сихъ мятежниковъ, разрушеніе на тотъ годъ комерціи и съ нею наилучшей части доходовъ Оренбургской губерніи, и наконецъ самую пользу, бывшую отъ сего скотоводствующаго народа, легко понять можетъ, сколь много сіе смятеніе нанесло вреда, и сколь потеря сія должна намъ быть чувствительна.

Троицкая крѣпость положила предѣлъ моему испытанію: ибо всѣ селенія, лежащія по Оренбургской линіи до самаго первенствующаго города сей обширной губерніи, и всѣ достопамятныя мѣста на семъ разстояніи находящіяся, служили единственнымъ испытаніямъ г. Академиковъ Палласа и г. Лепехина, объѣхавшихъ прошедшимъ лѣтомъ всѣ сіи мѣста. Оставалось мнѣ избрать прямой путь до города Оренбурга; къ чему находилъ я лучшую удобность ѣхать по линіи, нежели чрезъ юрты Башкирскія, гдѣ трудный путь тщетно продержалъ бы меня нѣсколько излишнихъ дней.

Я уже достигъ до Губерлинскихъ горъ, не думая, чтобъ нужды претерпѣнныя нами въ степѣ могли возродить во мнѣ какое либо слѣдствіе болѣзней; однакожъ въ семъ я обманулся: ибо едва столько перевалился я въ средину сихъ горъ, какъ почувствовалъ сильную горячку, которою мучимъ будучи едва доѣхалъ живъ до города Оренбурга. Тамъ пробылъ я Іюнь, Іюль и

часть

часть Августа мѣсяца, и способомъ находящихся тамъ врачей излѣчился отъ приключившейся мнѣ болѣзни.

Окончаніе порученныхъ мнѣ дѣлъ зависѣло отъ осмотру остальной части Уфинской провинціи, куда въ половинѣ Августа мѣсяца отправился изъ Оренбурга. Мѣста, лежащія между городами Оренбургомъ и Уфою, не требуютъ здѣсь никакого описанія, будучи уже описаны отчасти г. Академикомъ Палласомъ, отчасти г. Академикомъ Лепехинымъ, котораго осмотры разпространялись по всѣмъ тамошнимъ мѣстамъ. Въ третій день по выѣздѣ моемъ изъ Оренбурга прибылъ я въ городъ Уфу, откуда на другой день отправился къ устью рѣки Дюмы, въ 4 верстахъ отъ города находящемуся.

Откуда изходище сея рѣки, и что достопамятнаго въ вершинахъ ея находится, сіе можно усмотрѣть въ дневныхъ запискахъ прошлаго 1769 года: но мѣста, лежащія къ устью рѣки Дюмы, понынѣ еще оставались никѣмъ не изслѣдованы. Мнѣ надлежало окончить сіе дѣло; и по тому отправясь въ сей путь, имѣлъ я главнымъ предмѣтомъ моего испытанія берега сея рѣки.

При самомъ устьѣ рѣки Дюмы мѣста исполненныя густымъ чернолѣсіемъ, въ которомъ не видно ничего примѣчанія достойнаго. Чернолѣсіе пресѣкается хребтомъ пространной горы и ко оной примкнувшимися лугами, кои равнымъ по- Устье рѣки Дюмы.

ложенiемъ служатъ къ наилучшему украшенiю по срединѣ ихъ протекающей рѣки.

Древнiя здания. Хребты сихъ горъ сохранили на себѣ знатные остатки древнихъ развалинъ, изъ которыхъ первыя находятся въ 50 верстахъ отъ города Уфы близъ Татарской деревни, именуемой Сперли. Тамъ видима еще понынѣ, въ совершенной цѣлости четвероугольная палата, сдѣланная изъ тесанаго дикаго камня. Входъ въ оную съ востока пространными вратами, сдѣланными на подобiе дверей молитвеннаго храма. Верхъ ея устроенъ сводомъ и вымазанъ алебастромъ съ такимъ искуствомъ и раченiемъ, которое заставитъ каждаго отдать справедливую похвалу древнимъ строителямъ: ибо не смотря на древность времени не потеряло оно ни прежней своей красоты, ни твердости. Четыре угла сего зданiя раздѣляются широкими уступами вдавшимися въ самыя стѣны. Между уступами сдѣланы два узкiя, но при томъ продолговатыя окна, посылающiя дневной свѣтъ во внутренность храмины. Со внѣшней стороны имѣетъ сiя палата окруженiе близъ 18 въ вышину; съ наружи отъ подошвы до верху ея около шести саженъ; внутри же ширина и длина оныя по три сажени; такъ какъ и внутренняя вышина ни мало не превозходитъ поперешнаго пространства. Изподъ ея выкладенъ квадратнымъ диким камнемъ, гдѣ повсюду видимо тщанiе и неразрушимая твердость. Никто не вѣдаетъ

Древнiя здания на рѣкѣ Iюмѣ.

изъ

изъ окольныхъ жителей, къ чему служило сіе мѣсто; а того меньше еще, кто былъ основателемъ онаго. Но разбирая образъ построеннаго зданія, безъ ошибки можно заключить, что оно служило больше надгробною палатою знатнѣйшаго человѣка, нежели молитвеннымъ храмомъ тѣхъ народовъ, кои въ древности тамо обитали.

Опіъ сея палаты отступя къ подошвѣ горы саженъ 60, видны другіе остатки или древностью разрушеннаго, или не со всемъ построеннаго зданія, окруженнаго множествомъ каменныхъ надгробковъ, на коихъ изображены нѣкія надписи Арапскаго языка. Слова на камняхъ написанныя не могли мнѣ истолковать ни самые искусные Татарскіе Муллы; однакожъ повѣдали мнѣ, что въ надгробныхъ надписяхъ находятъ они литеры Арапскія: но они имъ не вразумительны и по причинѣ древностью поврежденныхъ словъ, и по причинѣ нѣкоторой отмѣны въ языкѣ древнихъ Аравитскихъ народовъ. Сіи развалины болѣе всего свидѣтельствуютъ, что сіе мѣсто посвящено было къ построенію Магометанскаго храма: ибо тамъ видимо еще и понынѣ то мѣсто, гдѣ во время моленія бесѣдуетъ Мулла, и кое Татара называютъ Махрапъ. Къ полунощи значатся тамъ двери, такъ какъ обыкновенно дѣлаютъ Магометане въ своихъ мечетяхъ.

Древнія развалины на рѣкѣ Дюмѣ.

Отъ сихъ развалинъ разстояніемъ въ 12 верстахъ, на луговой сторонѣ рѣки Дюмы находится еще другая палата, во всемъ подобная первой.

Внутри

Внутри оныя стоитъ надгробокъ изписанный на подобіе находящихся около развалинъ перваго храма. На немъ написаны молитвы и имя усопшаго, который по словамъ надписи (какъ сказываютъ Татара), былъ сходецъ изъ Мекки столицы Махометанскаго суевѣрія. Противу камня, который безъ сумнѣнія поставленъ къ головѣ погребеннаго, выросъ кустъ рябинику, что принудило набожныхъ Татаръ заключить о святости усопшаго, и по тому воздавать ему нѣкоторую почесть во дни поминокъ.

Въ округъ сихъ развалинъ примѣчаются знаки укрѣпленія, состоящаго въ разрушенныхъ валахъ. По сему можно думать, что укрѣпленіе сіе служило защитою какого ни будь древняго города обитавшихъ въ сей странѣ народовъ. Въ Оренбургской топографіи приписуется сіе мѣсто столицею Нагайскихъ Хановъ; что кажется весьма вѣроятнымъ въ разсужденіи находимыхъ тамъ нарочито великолѣпныхъ развалинъ, и въ разсужденіи пріятствъ и красоты тамошнихъ мѣстъ.

За оными развалинами не только въ верьхъ по рѣкѣ Дюмѣ, но и по всей тамошней странѣ не находится ничего примѣчанія достойнаго; а по тому объѣздивъ окольныя мѣста, и не находя никакихъ любопытныхъ предмѣтовъ, пріялъ предписанной мнѣ возвратной путь до Санктпетербурга.

КОНЕЦЪ ДНЕВНЫХЪ ЗАПИСОКЪ.

погрѣшности.

стран.	строк.	напечатано	читай
9	11	превращившїйся	превратившїйся
21	20	къ коему	къ коей
25	27	съ барабаномъ	съ бараномъ
41	1	и принесли	, принесли
—	27	утомили	утолили
43	на полѣ 4	разстоянї-	разстоянїемъ
45	7	чешвороугольная	чешвероугольная
54	въприм. 22	познанїя	познанїе
73	8	случалось	случилось
75	26	акскадроновъ	аскадроновъ
79	2	отъ нихъ	отъ него
—	4	они	оно
—	8	онъ	оно
82	13	не дозволяло	не дозволяла

Х о Х

IV. II. N. P. Rıçkov'un Resmi

IV. III. Güzergâh ve Harita

Rıçkov, elimizdeki çalışmasında 11 Nisan günü Çelyabinsk'ten hareket etmiş ve beraberindeki orduyla birlikte aşağıda sıralandığı haliyle şu güzergâhı izlemiştir:

- Or Kalesi, Or Nehri, Kamışla Nehri (Kamışla Nehrinde ilk kamp kuruldu.)
- Sınırdan 48 verst [50,88 km] uzaklaşıldı.
- İsimsiz nehir, Kamışla Nehrinin yukarı kısımları (2. Kamp)
- Kamışla Nehrinin doğduğu yer (3.Kamp)
- Kisti Kişan Nehri (4.Kamp)

Rıçkov buraya kadar geçtiği toprak ve mermer arazileri, kum tepeleri, su kaynaklarındaki taşlar, kayalık dağlar dere ve nehirlerin akıntısı ve Kırgız-Kazak hanı Nurali Han'dan alınan haberleri anlatıyor.

- Sidar Kişan Nehri (5. Kamp)
- Sınırdan 159 verst [168,54 km] uzaklaşıldı.
- İrgiz Nehri (6.Kamp)
- İsimsiz göl, Sasikul Gölü

Burada; Kazaklardan Rıçkov'un birliğine katılan destek ekip, nehir kıyılarındaki tuz kristalleri, Kırgız-Kazak mezarları, vadilerin etrafındaki bitkiler, Ayçuvak Sultan'a tabi Kırgız'dan Kalmuklar hakkında gelen bilgiler, Nurali Han'dan gelen mektup, Kırgız-Kazakların Başkurtlarla birleşmesi, Kırgız-Kazak silahları, Kırgızların askeri seferlere çıkarken uyguladıkları ritüeller, suçlulukları cezalandırma yöntemleri ve kanunları, töreleri, düğün ve cenaze merasimleri, evlilik adetleri, Kazak adının nereden geldiğine dair

efsaneler, Ulu [Büyük] Cüz, Küçük Cüz ve Orta Cüz, Kırgız-Kazak halkının genel durumu kaleme alınmıştır.

- Karasay Gölü (10. Kamp)
- Sınırdan 296 verst [313,76 km] uzaklaşıldı.
- İsimsiz göl
- Cidel-Mamut Kumları
- Ulkiak Deresine akan tatlı bir su gölü (15. Kamp)
- Sınırdan 450 verst [477 km] uzaklaşıldı.

Burada Rıçkov; bozkırda yetişen çalı, bitki ve ot türleri, Kırgız büyücüleri Yadacılar ve Yada taşı, çernozom topraklar, bitkilerin etrafına dökülen tuz külçeleri, Tilegus kuş türünden bahsediyor.

- Ulkiak Nehri
- Çekolak Kumları
- Küçük Turgay Deresi
- Kara Turgay Nehrine çıkan bir su kaynağı
- Kara Turgay Nehri (20. Kamp)
- Sınırdan 641 verst [679,46 km] uzaklaşıldı.

Rıçkov bu araziler arasında; Abul Hair Han ve mezarı, Kırgızların dini ritüelleri, Yasin-Gir bitkisi, Rıçkov'un Nurali Han ve oğullarıyla görüşmesi, Kalmukların neden Rus uyrukluğundan kaçtıklarına dair söylentiler ve varsayımlar, Aksakal Barba gölü, ekin tarlaları, buğday arazileri, Kuk-Bek çalıları hakkında bilgi vermiştir.

- Turgay Nehri ve dorukları
- Tirsakan Deresi
- Karasu (25. Kamp)

- Sınırdan 839 verst [889, 34 km] uzaklaşıldı.

İskit mezarı, alçı taşı arazileri, antik şehir, yılanlar, orduda kendini iyice hissettiren açlık, Hive hanı Haib Han, Aurança'lar (falcılar), Ulı-Tau Dağları ve Can-Ana Harabeleri bu araziler arasında anlatılan konulardır.

- Kayrakla Nehrine akan su kaynağı
- Kayrakla Nehri ağzı
- İşim Nehri (29. Kamp)
- Sınırdan 1024 verst [1,085,44 km] uzaklaşıldı.

Rıçkov ve beraberindekiler Kinkul Deresine yaklaşırken hastalıklar baş gösteriyor ve artık sınırdan itibaren kat ettikleri mesafe Rıçkov tarafından kayıt altına alınmıyor. İşim Nehrinde kurdukları kamptan sonra da herhangi bir kamptan söz edilmiyor.

- Ust-Uy Kalesi

Rıçkov ve beraberindekiler, Ust-Uy Kalesi sakinleri tarafından konuk ediliyor. Burada konuk olarak bulunduğu süre müddetçe Rıçkov, yorgunluğunu ve açlığını gideriyor, istirahat ediyor. Ust-Uy halkını, geçim yollarını, yetiştirdikleri ürünleri, ticaret hayatlarını ve yerleşim yerlerini anlatıyor.

- Karatun Deresi
- Kara Kundus Su Kaynağı
- Denis-Kul ve Kundis-Kul gölleri arasındaki orman
- Tobol'a dökülen Abuga Deresi

Rıçkov ve ekibi, artık Rus sınırına yaklaşıyor.

- Tebeşir Dağları & Ünlü Dağlar

Hastalıktan kurtulan sağlıklı kişiler ve Rıçkov, Orenburg komutanından gelen emir ile Orenburg'a doğru yol alıyorlar. Rıçkov bu hat boyunca gördüğü ve dikkatini çeken her şeyi notları arasında alıyor.

- Uy Nehri
- Luga Palankası
- Krutoyar Kalesi
- Bereza Palankası
- Uvalka Nehri
- Troits Kalesi
- Guberlin Dağları

Rıçkov'un seyhatini tamamlaması, Orenburg komutanından gelen emir üzerine Orenburg ve Ufa şehirlerini, Akademisyen Pallas ve Lepohin'in kaleme almadığı bölümlerini anlatmasıyla gerçekleşecektir.

- Orenburg
- Ufa
- Duma Nehri ağzı
- Sperli Köyü
- Duma Nehri üst kısımları

Rıçkov, Duma Nehri üst kısımlarında dikkate değer bir şeye rastlamadığı için Sankt-Petersburg'a doğru yol alıyor ve günlük notlarını bitiriyor.

- Sankt-Petersburg.

Нефтекамск
Yarçallı
Набережные
Челны
Tübənkama
Нижнекамск
Almetyevsk
Альметьевск
Ufa
Уфа
Reka Kamyshla
Kalmışla Nehri
Sterlitamak
Стерлитамак
Salavat
Салават
Sharlyk
Шарлык
Buzuluk
Бузулук
Orenburg
Оренбург
Oral
Орал
Aksay
Аксай
Sol-Iletsk
Соль-Илецк
Beloretsk
Белорецк
Magnitogorsk
Магнитогорск
Novotroytsk
Orsk
Gay
Гай
Ozyorsk
Озёрск
Zlatoust
Златоуст
Miass
Миасс
Çelyabinsk
Челябинск
Troitsk
Троицк
Kostanay
Костанай
Rudni
Рудный
Kurgan
Курган
Шадринск
Esil
Derzhavinsk

1689'da Rus Devleti arazileri
(I. Petro Çarlığının Başlangıcında)
Rus İmparatorluğu oluşumu ve arazilerinin genişlemesi:
1689'dan 1725'e kadar
(I. Petro Dönemi)
1725'den 1762'ye kadar
1762'den 1800'e kadar
1800'e kadar Rus İmparatorluğu Sınırları
1716 18. Yüzyıldaki şehirlerin kuruluş tarihi
1689 Nerçinsk Anlaşmasıyla Çin'e katılmış olan Amur toprakları
1729'dan 1735'e kadar Rus İmparatorluğuna ait olan Hazar toprakları
1731'den itibaren Rus uyrukluğuna girmiş olan Küçük ve Orta Kazak Orda toprakları
1783'den itibaren Rus İmparatorluğu himayesindeki Doğu Gürcistan
км 500 0 500 1000 1500 км
Черт. А.А. Егорова

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Merve UÇMAN BAYRAK

Uyruğu: T.C.

Doğum Tarihi ve Yeri: 3 Temmuz 1989, Manisa

Elektronik Posta: m-ucman@hotmail.com

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
Lisans	Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü.	2012
Yüksek Lisans	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü.	2018